

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΝΗ' | ΤΕΥΧ. Α' | ΑΘΗΝΑΙ, 1. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ 14, Τ. 140-ΤΗΛ. 718-308 | 1 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1981 | ΑΡΙΘ. 23

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ
(1874 - 1956)

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ-ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ,
ΠΡΩΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΗΣ «ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ», ΚΑΙ ΤΗΣ «ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ»,
ΕΠΙ ΤΗ 25ΕΤΗΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΚΔΗΜΙΑΣ ΤΟΥ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

(25ετηρὶς ἀπὸ τῆς ἐκδημίας αὐτοῦ, 1956—1981)

1. Παρῆλθεν ἤδη 25ετία ἀπὸ τῆς πρὸς Κύριον ἐκδημίας τοῦ ἀειμνήστου καὶ πεφιλημένου διδασκάλου ἡμῶν Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρὸς προσενεγκόντος πρὸς τε τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, τὴν Ἀγιωτάτην ἡμῶν Ἐκκλησίαν, τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, τὸ πρῶτον Πανεπιστήμιον τῆς χώρας καὶ τὸ ἀνώτατον αὐτῆς Πνευματικὸν Ἰδρυμα, τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, μεγίστας ὑπηρεσίας καὶ σπουδαιότατον ἔργον. Ὡς ἐκ τούτου ἡ παρουσία αὐτοῦ καὶ μετὰ θάνατον οὐδέποτε ἐξέλιπε μεταξὺ ἡμῶν, ἰδίᾳ ἐν τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς Περιοδικοῖς, ὧν τινων ὑπῆρξεν ὁ ἰδρυτὴς καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ὁ διευθυντὴς καὶ ἐμψυχωτὴς, ἡ ἀνάμνησις αὐτοῦ ὑπάρχει ἔντονος καὶ εὐεργετικῆ.

Τόσον ἡ «Ἐκκλησία» ὅσον καὶ ἡ «Θεολογία» ἐτέθησαν ἀπὸ τῆς πρώτης ὥρας τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν ὑπὸ τὴν πεπνυμένην Διεύθυνσιν τοῦ ἐξαιρέτου ἐκείνου ἐπιστήμονος καὶ ἀρίστου χειριστοῦ τοῦ καλάμου, ὅστις ἐπέθηκε τὴν σφραγίδα τῆς μεγαλοπνοῦ προσωπικότητος αὐτοῦ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν Περιοδικῶν, ἡ δὲ ἀριστοτέχνις καὶ ἐν κυριολεξίᾳ λογοτεχνικὴ γραφὴς αὐτοῦ ἐπέβαλε τοῦτον ὡς τὸν ἀριστον ἀρχιτέκτονα δημοσιογραφικῆς δεοντολογίας ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς γραμματείας, ὑπὸ τὴν γενικωτέραν σημασίαν τοῦ ὅρου τούτου.

Ἰερὸν καθῆκον ἐπιτελοῦντα ἀμφοτέρα τὰ Περιοδικὰ προέβησαν εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ μετὰ χειρὸς ἀφιερώματος διὰ τῆς «Ἐκκλησίας», εἰς τὸ ὅποιον ἐκλήθησαν καὶ προθύμως ἀνταπεκρίθησαν συνεργάται καὶ μαθηταὶ αὐτοῦ, ἵνα ἀποδώσουν τὸν ὀφειλόμενον φόρον

τιμῆς πρὸς τὴν σεπτὴν μορφήν του, εἰς μνημόσυνον τοῦ μακαρίου ἐκείνου Ἀνδρὸς, ὅστις διέλαμψε καὶ ὡς Ὁρθόδοξος Χριστιανὸς καὶ ὡς Ἐπιστήμων καὶ ὡς Διδάσκαλος.

2. Ἐν τῇ «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς» τοῦ ἔτους 1956 καὶ ἐν τῇ «Θεολογία» τοῦ ἰδίου ἔτους, τῇ Σεπτῇ αὐτοῦ μνήμῃ ἀφιερωθείσῃ, οἱ Συνάδελφοί του ἔχουν δεόντως ἐξυμνήσει τὸν ἐνάρετον βίον του, τὴν πολυσχιδῆ δρᾶσίν του, τὴν ἐπιστημονικὴν του πληρότητα, τὸ συγγραφικὸν του δαιμόνιον, τὸ βαθύτατον θρησκευτικὸν του βίωμα, τὴν ἀκραιφνῆ καὶ ἄδολον ἀφοσίωσίν του εἰς τὴν ἀγιωτάτην ἡμῶν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἐμμονὴν του εἰς τὰς Πατερικὰς διδασχάς, τὴν προσκόλλησίν του εἰς τὴν ὀρθόδοξον Λατρείαν, τὸν σεβασμὸν του εἰς τὴν κανονικὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας Τάξιν καὶ πάντα τὰ Ἑλληνορθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ θέματα, ἅτινα καὶ ἠγάπησε καὶ διηρημήνευσε καὶ ὑπὲρ διαφυλάξεως τῶν ὁποίων ἠμύνθη καὶ ἠγωνίσθη καθ' ὅλον τὸν βίον, ὥστε δικαίως ν' ἀναγνωρίζεται, καίτοι λαϊκός, κατ' ἐξοχὴν ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ.

Ἐπὶ τούτοις ἐξήρθησαν ὑπὸ τῶν Συνάδελφων του οἱ σταθμοὶ τοῦ βίου του καὶ οἱ τόποι δράσεώς του. Κωνσταντινούπολις, Πετρούπολις, Ἱεροσόλυμα, Ἀλεξάνδρεια, Ἀθῆναι φέρουσι τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Τὰ Περιοδικὰ Συγγράμματα «Νέα Σιών» Ἱεροσολύμων, «Πάνταινος» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας, «Καينὴ Διδαχὴ», «Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ», «Ἐκκλησία» καὶ «Θεολογία»

Ἀθηνῶν, τὰ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ἐκδιδο-
μενα, πρόκεινται μεγαλεφωνότατοι κήρυ-
κες τοῦ καθοριῦ τοῦ πνεύματος, τῆς πεπνυ-
μένης γραφίδος του, καὶ τῶν ἀγνῶν συναι-
σθημάτων του ὑπὲρ τῆς Θεολογικῆς Ἐπι-
στήμης καὶ τῆς Ἑλληνορθόδοξου χριστιανικῆς
Πίστεως. Τὰ ἐν αὐτοῖς κατεσπαρμένα ἄρ-
θρα του, αἱ ἐπιστημονικαὶ διατριβαὶ του, αἱ
βιβλιοαναλυτικαὶ καὶ βιβλιοκριτικαὶ ἐπιφυλ-
λίδες του, αἱ Γνώμαι, αἱ Παρκτηρήσεις
καὶ τὰ Σχόλιά του ἐπὶ ποικιλωτάτων ἱστο-
ρικο-ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄλλων ζητημάτων,
καταλαμβάνουν εἰς ὄγκον μὲν τόμους ὀλο-
κλήρους, εἰς περιεχόμενον δὲ σπανιζούσης
σοφίας ἀνταύγειαν καὶ καταπλησσοῦσης πο-
λυμαθείας ἐμβρίθειαν.

Τί δὲ νὰ εἶπω περὶ τῆς αὐτοτελοῦς συγγρα-
φικῆς του δράσεως; Ὅτε ἐν ἔτει 1918 ἐκα-
λεῖτο ν' ἀναλάβῃ πρῶτος τὴν ἑδραν τῆς Ἀπο-
λογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεο-
λογίας, ἀνεδέχετο ἅμα νὰ διατάμῃ τὴν ἀκο-
λουθητέαν ἐπιστημονικὴν λεωφόρον, τὴν ἀ-
σφαλῶς ἄγουσαν ἐπὶ τῆς κοσμοθεωριακῆς
Ἀκροπόλεως, ἔνθα ἀπεκαλύπτετο ὁ Νὰος
τῆς θείας Σοφίας μετὰ τοῦ ἀνεκτιμήτου Θη-
σαυροφυλακείου τῶν Ἀληθειῶν τῆς χριστια-
νικῆς Πίστεως. Αἱ πλείσται τῶν Συγγραφῶν
τοῦ αἰοιδίμου Γρηγορίου Παπαμιχαήλ
ἀνάγονται εἰς τὸ πεδῖον τῆς Ἀπολο-
γητικῆς. Ἀναφέρω τινὰς ἐξ αὐτῶν: «Περὶ τῶν
σχέσεων Χριστιανισμοῦ καὶ Σοσιαλισμοῦ»,
«Βουδδισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς», «Σοσια-
λιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις», «Τὸ πρόβλημα
τῶν κόσμων», «Ἐπιστήμονες καὶ Θρησκεία»,
«Ὁ Pasteur καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς
ζωῆς», «Ὁ Ρενὰν καὶ ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ»,
«Ἀκαδημαϊκοὶ περίπατοι», «Ἀπολογητικὴ
Τεῦχος Α'», «Ἀπολογητικὴ Ψυχολογία»,
«Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ»,
«Ἡ Ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς
Ἐπιστήμαις», «Κύριος χαρακτήρ τῆς συγ-

χρόνου Ἐπιστήμης», «Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπο-
λογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Ὁ Ἰησοῦς
Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον», «Μία μα-
θηματικὴ ἀπόδειξις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ
Θεοῦ» καὶ πλεῖσται ἄλλαι.

Ἄλλὰ καὶ αἱ Ἱστορικαὶ Μελέται
αὐτοῦ θὰ μένωσιν ἑσαεὶ πρότυπα μεθοδολο-
γικῆς οἰκοδομῆς, κριτικῆς παρατηρητικότη-
τος, πολυμαθοῦς ἐρευνητικότητος καὶ καλ-
λιποῦς διατυπώσεως. Ἐκ τῶν Ἱστορικῶν
Μελετῶν τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ
ἀναφέρω ἐνταῦθα μόνον δύο: τὴν περὶ «Γρη-
γορίου τοῦ Παλαμᾶ» καὶ τὴν ἐξ 650 σ. ἐν
ἔτει 1951 δημοσιευθεῖσαν θαυμασίαν Μονο-
γραφίαν, ὑπὲρ τὸν τίτλον: «Μάξιμος ὁ Γραι-
κός, ὁ πρῶτος Φωτιστὴς τῶν Ρώσων», εὐρυ-
τάτην ἀνάλυσιν τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ
ΚΒ' τ. τοῦ περιοδικοῦ «Θεολογία» τοῦ αὐ-
τοῦ 1951 ἔτους, ἐν ᾗ ἐν κατακλειδί ἔγραφεν:
«Δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς τινος μονογραφίας
ὅσονδήποτε μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς προ-
σωπικότητος, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἐρεῦ-
νης καὶ ἐξιστορήσεως τοῦ καθόλου πολιτι-
σμοῦ τῆς ἀχανοῦς Ρωσίας καὶ τῶν ποικι-
λωτάτων φάσεων, δι' ὧν διήλθεν ἡ ἐκχριστιά-
νισις καὶ ἐκπολίτισις τῶν ἀπειραρίθμων λαῶν
καὶ φυλῶν τῆς μεγάλης ταύτης χώρας, γαλ-
βανισθείσης ἐν τῷ λέβητι τοῦ Ἑλληνοβυζαν-
τινοῦ καὶ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.
Ἐνταῦθα δὲ ἀκριβῶς ἔγκειται καὶ ἡ ἀνυπολό-
γιστος σημασία Μαξίμου τοῦ Γραι-
κοῦ, ὡς Φωτιστοῦ καὶ Ἀναμορφωτοῦ
τῆς ρωσικῆς σκέψεως. Διὰ τῆς μετὰ χεῖρας
λοιπὸν ὀγκωδεστάτης μονογραφίας του ὁ σ.
ἐπλήρωσε μέγα κενὸν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ
τῆς διεθνοῦς Γραμματείας. Ὅθεν πᾶς ἔπαι-
νος καὶ πᾶσα ἔξαρσις τοῦ παρόντος πονήμα-
τος ἀσφαλῶς ὠχριοῦν καὶ μειονεκτοῦν πρὸ
τοῦ μεγέθους τῆς ὀφειλῆς τῆς Ἑλληνικῆς
Γραμματείας, ἐναντι τῆς ἀνυπολόγιστου εἰς
ἀξίαν προσφορᾶς τοῦ σοφοῦ συγγραφέως».

3. Ἀλλά σκοπός μου δὲν εἶναι, ἐν τῷ προλογικῷ τούτῳ ἄρθρῳ ν' ἀπαριθμήσω τὴν ὅλην συγγραφικὴν δρᾶσιν τοῦ πολυγραφωτάτου Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, τὴν ἐξικνουμένην ἄλλωστε εἰς πάντα σχεδὸν τὰ πεδία τῆς Θεολογίας, τῆς Ἱστορίας, τῆς Φιλοσοφίας, τῆς Κοινωνιολογίας καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς Λογοτεχνίας. Αἰ μελέται αὐτοῦ «Περὶ Μαξιμ Γκόρκι» καὶ «Λέοντος Τολστόϊ», ὡς καὶ ἡ ἐκ τῆς Ρωσικῆς μετάφρασις τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Λέρμοντοφ «Ὁ Δαίμονας» μετὰ κριτικῆς εἰσαγωγῆς, ἀποδεικνύουν τὴν ἀγάπην τοῦ σοφοῦ τούτου Ἐπιστήμονος Θεολόγου πρὸς τὴν ὑψηλὴν Λογοτεχνίαν, ὡς ἔκφανσιν τῆς τελειοτάτης καὶ ἀρμονικωτάτης ἐπενδύσεως τοῦ Πνεύματος καὶ οἰονεὶ ὑλοποίησεως τοῦ Λόγου. Τὴν κλίσιν δὲ πρὸς τὴν Λογοτεχνίαν φύσει ἠσθάνετο ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, διότι καὶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξεν ἐν κυριολεξίᾳ «λογοτέχνης».

«Ρευστός μὲν ὁ παρῶν χρόνος, καὶ μηδεμίαν ἔχων ἔδραν ἢ παγιότητα, παροδικὰ δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πράγματα, τῇ ἀπαύστῳ τούτου ροῇ παραρρέοντά τε καὶ συγκινούμενα· ἀλλ' οἱ σοφοὶ καὶ οἱ τῷ λόγῳ μεγάλα δυνάμενοι ἔστησαν οἰονεὶ τὰ ἄστατα καὶ ἐπαγίωσαν τὰ ἀνδράστα» (Ψελλ., Ἐπιτ. εἰς τ. βασιλ. Μονομάχον, παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. V. 117) διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ὁ θεῖος Ὅμηρος, φερ' εἰπεῖν, δὲν ἀφῆκε νὰ διαφύγουν τὰ τῶν Ἀχαιῶν ἀνδραγαθήματα, οὔτε ὁ Πλάτων ἐπέτρεψε ν' ἀπολεσθοῦν οἱ τοῦ Σωκράτους Διάλογοι, οὐδὲ ὁ Ἀριστοτέλης ἠθέλησε ν' ἀφανισθοῦν τῆς σοφίας αὐτοῦ τὰ ρήματα. Ἀλλὰ πάντες τῆς τε θύραθεν καὶ ἀρχαϊκῆς σοφίας Μύσται, ἅμα δὲ καὶ οἱ τῆς Ἱερᾶς καὶ Οὐρανίου καὶ Ἀποκαλυπτικῆς Διδαχῆς Λάτρεις καὶ τῆς Μυστηριακῆς Κοσμοθεωρίας οὐρανοβάμονες καὶ τοῦ Χριστοῦ γνήσιοι Μαθηταὶ καὶ ἀκόλουθοι, καὶ μάλιστα οἱ σοφοὶ τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες

καὶ Διδάσκαλοι, ἔμειναν ἐν τῇ διαρροῇ τῶν αἰώνων οἱ αὐτοί, ἀναλλοίωτοι, ἀκήρατοι, ἀληθῶς αἰώνιοι καὶ ἀθάνατοι. Τοῦτο εἶναι τοῦ Πνεύματος τὸ ἴδιον, τὸ αἰώνιον καὶ ἀθάνατον. Τοῦτο εἶναι τῆς Σοφίας τὸ δεῖγμα, τὸ ἀειθαλὲς καὶ ἀμάραντον. Τοῦτο εἶναι τὸ μαρτύριον τῶν ἐπ' ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ διαλαμψάντων καὶ τῶν σοφὰ τοῖς ἐπιλειπομένοις καταλιπόντων Συγγράμματα, τὸ ἀεὶ ζῆν καὶ διδάσκειν καὶ νοθετεῖν καὶ καθοδηγεῖν ἀκαταπαύστως καὶ εἰς τὸ διηγεῖς. Οἱ σοφοὶ εἰσέρχονται εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ ζῶντες· μετὰ θάνατον δὲ ἔτι μείζων αὐτοῖς καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα, μάλιστα δ' ὅταν καὶ τῆς Ἀρετῆς τὰ δεῖγματα φέρουσιν.

Σοφὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ καὶ ἐν κυριολεξίᾳ ἐνάρετος· τέλειος ἐπιστήμων, τέλειος ἄνθρωπος. Εἰσῆλθε καὶ οὗτος εἰς τὴν ἀθανασίαν. Γεύεται καὶ οὗτος τῶν ἀγλαῶν καρπῶν τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀρετῆς του. Ἀπολαύει τῶν αἰθερίων Χαρίτων καὶ ἠδύνεται ἐν τῇ πνευματικῇ πανδαισίᾳ τῆς Τρισηλίου Θεότητος, τὴν ὁποῖαν τοσοῦτον ὕμνησε καὶ εἰς τὴν ὁποῖαν τοσοῦτον ἐπίστευσε καὶ ἐπὶ τὴν ὁποῖαν τοσοῦτον ἤλπισεν. Ὅθεν καὶ μακαριστὸς καὶ ἐνδοξος ὁ τόπος τῆς κατασκηνώσεως αὐτοῦ.

4. Πλήρης ἡμερῶν μετέστη ὁ πεφιλημένος Διδάσκαλος ἐκ τῶν ἐπιγεῖων εἰς τὰ ἐπουράνια καὶ ἀφοῦ ἠτύχησε νὰ ἴδῃ πέντε ἐκ τῶν μαθητῶν του ἀνυψωθέντας ἐπὶ τῆς Πανεπιστημιακῆς Καθέδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ἐξ ἐν τῇ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἠτύχησα νὰ συναριθμῶμαι τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν του, ὅθεν οὐχὶ τόσον ὡς συνάδελφος, ὅσον ὡς μαθητῆς τοῦ σοφοῦ τούτου Διδασκάλου θὰ ἤθελον νὰ καταπαύσω τὸ Ἐπιμνημόσυνον Θυμίαμα.

«Βροντὴ σεῖο λόγος, ἀστεροπὴ δὲ βίος σός», κατὰ τὸν ὀμώνυμόν του Γρηγόριον τὸν Θεολόγον (Γρηγ. Ναζ. Ἐπιτ. εἰς

Μ. Βασ., παρὰ Migne, PG 38,74) ἐφαίνεται μοι. Βαθὺς τὴν σκέψιν, γλαφυρὸς τὴν φράσιν, ὀξὺς τὴν διάνοιαν, ἐλκυστικὸς τὴν ὄψιν, ἐπιβλητικὸς τὴν παράστασιν, ἤρεμος τοῖς τρόποις, ἀξιωματικὸς τῷ ἦθει, αὐστηρὸς τῷ βουλήματι, πρόθυμος τῇ διαθέσει, διδακτικὸς τῇ συνεντεύξει, φιλικὸς τοῖς συνομιλοῦσιν, ἐνὶ λόγῳ ἀγαπητὸς τοῖς πᾶσι καὶ ἀξιομίμητον τοῖς σπουδάζουσιν ὑπόδειγμα ὑπῆρξεν ὁ πολυσέβαστος πεφιλημένος καὶ τετιμημένος Διδάσκαλος ἡμῶν.

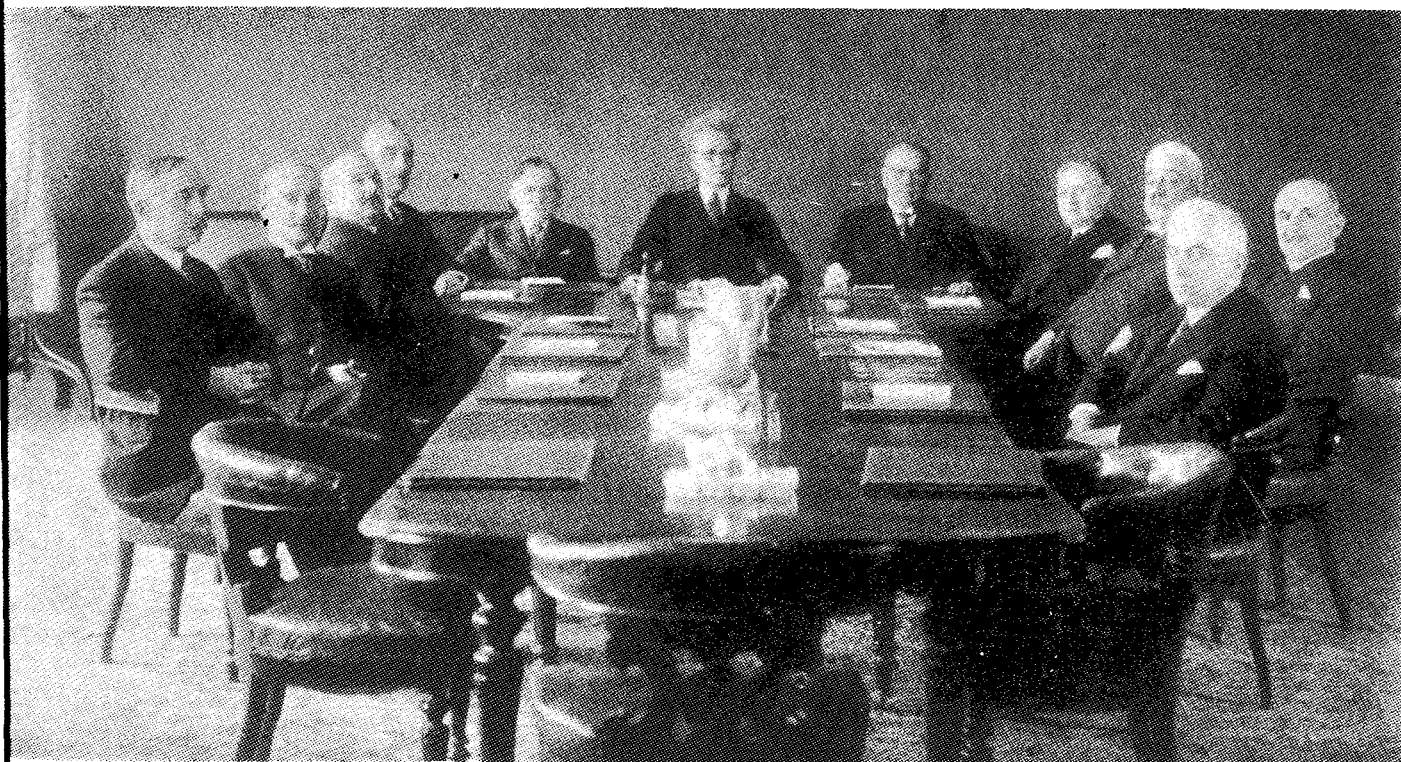
Πέποιθα ὅτι τὸ Πνεῦμά του καὶ ἡ διαυγεστάτη ψυχὴ του χαίρεται ἐν μέσῳ τῶν ἀγ-

γελικῶν τάξεων καὶ τῶν Ἀρχαγγελικῶν Διακόσμων. Πέποιθα ὅτι χορεύει καὶ συναγάλλεται μετὰ τῶν ἀγίων ἐν τῇ ἀπειροκαλλεῖ περιοχῇ τοῦ Παντός, ἔνθα «ἡ ἀκήρατος λαμπηδὼν καὶ αἱ μακάριαι θεαὶ καὶ πᾶν τὸ ἀναφές καὶ ἀόρατον» (Ψ'ελλ., Ἐγκ. εἰς τὴν Μητέρα αὐτοῦ, παρὰ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. V, 49).

Αἰωνία αὐτοῦ ἡ μνήμη!

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Ἀκαδημαϊκὸς
Ὁμότιμος Καθηγητὴς
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ τῷ 1937 ὡς Πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μετὰ τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου αὐτοῦ. Τὸν περιβάλλουν (ἐξ ἀριστερῶν): ὁ Κοσμητὴρ τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς Γ. Κοσμετάτος, ὁ Κοσμητὴρ τῆς Φυσικομαθηματικῆς Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, ὁ Κοσμητὴρ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἰ. Καλιτσονάκης, ὁ Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Πανεπ. Βασ. Μαζοῆς, ὁ Προπρόεδρος Π. Ζερβός, ὁ Ἀντιπρόεδρος Γ. Φωτεινός, ὁ Συγκλητικὸς Ν. Ἐξαρχόπουλος, ὁ Κοσμητὴρ τῆς Θεολογικῆς Κ. Δνοβουινιώτης, ὁ Κοσμητὴρ τῆς Νομικῆς Κ. Τριανταφυλλόπουλος καὶ ὁ Συγκλητικὸς Γ. Μπαλῆς.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΙΣ

(Μνήμη Γρηγορίου Παπαμιχαήλ)

Ὁ ἀείμνηστος καὶ λίαν ἀγαπητὸς καὶ σεβαστὸς μοι πάνεπιστημιακὸς διδάσκαλός μου Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀνεφέρετο κατὰ τὰς παραδόσεις του¹ εἰς τὸ περὶ θρησκειῶν θέμα, ἐξαίρων ἰδιαίτερος τὴν ὑπεροχὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔναντι τῶν ἄλλων, ὡς καὶ εἰς τὴν παγκοσμιότητα τῆς θρησκευτικότητος παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ «Ἀπολογητικῇ» του γράφει: «Ἡ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν, μάλιστα δὲ ἡ ἐπ' ἐσχάτων λίαν προαχθεῖσα σπουδὴ τῶν θρησκειῶν καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν, ἀποδεικνύουσι σήμερον δύο τινὰ: πρῶτον μὲν, ὅτι οὐδαμοῦ οὐδέποτε ἀνεκαλύφθη λαός, ἦτοι εἰς ὁμάδας συντεταγμένοι κοινόβιοι ἀνθρωποὶ ἄμοιροι θρησκευτικῶν ἰδεῶν οἰωνδήποτε· λαοὶ τοπικῶς καὶ χρονικῶς τεραστίως ἀφιστάμενοι ἀλλήλων, διαφορώτατοι τὸν πολιτισμὸν, καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα διστάμενοι, εἰς ἓν καὶ μόνον συμπίπτουσιν, ὅτι δηλ. θρησκευοῦσι, παραδεχόμενοι θεότητα ὕπαρξιν. Δεύτερον δέ, ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦτο ἐν τῇ ἀνθρωπότητι φαινόμενον ἀσκεῖ τοσαύτην εἰς τὰς κοινωνίας ροπήν, ὥστε χαρακτηρίζει πάσας τὰς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τῶν λαῶν, μάλιστα δὲ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, τοὺς ρυθμίζοντας τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν τὸν βίον»². Εἰς ἐπίρρωσιν δὲ τῆς θέσεώς του ταύτης παρέπεμπε εἰς τὴν κλασσικὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου: «Εὐροίς δ' ἂν ἐπιὼν πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀόικους, ἀχρημάτους, νομίσματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνιέρου δὲ πόλεως καὶ ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μὴδὲ ὄρκοις, μὴδὲ μαντεῖαις, μὴδὲ θυσίαις ἐπ' ἀγαθοῖς, μὴδ' ἀποτροπαῖς

κακῶν, οὐδεὶς ἐστίν, οὐδ' ἔσται γεγονώς θεατῆς· ἀλλὰ πόλις ἂν μοι δοκῆ μᾶλλον ἐδάφους χωρὶς, ἢ πολιτείας τῆς περὶ θεῶν δόξης ἀναιρεθείσης παντάπασι σύστασιν λαβεῖν ἢ λαβοῦσα τηρῆσαι»³. Γενικῶς ὑπεστήριζεν ὀρθῶς ὁ αἰδίδιμος καθηγητῆς Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καθολικὸν καὶ πανανθρώπινον φαινόμενον παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, ἡ δὲ θρησκευτικότης θεμελιωδέστατον γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου, οὕτως ὥστε οὗτος εἶναι ὄντως «ὄν θρησκευτικόν». Ἐντεῦθεν καὶ αἱ ἐπόμενοι ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ὀλίγα γραμματὰ ἀφιερῶνται εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ πολυσεβάστου καὶ πεφιλημένου Διδασκάλου καὶ εἶτα Συναδέλφου ἡμῶν τούτου.

Πράγματι ἡ θρησκεία εἶναι φαινόμενον σύμφυτον μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, συνυφασμένον μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀναγόμενον εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο μόνον οἱ ἀνθρωποὶ παρουσιάζουσι θρησκευτικότητα, ἔχουσιν κοινὰ πανταχοῦ γνωρίσματα, παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐκφράσεων καὶ ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Κοινὸν εἶναι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, τὸ δονοῦν πάσας τὰς ἐσωτάτας χορδὰς τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῆς ψυχῆς, οὐτινος μετέχουσι πᾶσαι αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις, νόησις, συναίσθημα, βούλησις, φαντασία, οὕτω δὲ κατέχον τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζονται πᾶσαι αἱ θρησκείαι, ἀπὸ τῶν πρωτογόνων μέχρι τῆς χριστιανικῆς, ἧτις συνοιδεν ἑαυτήν, κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν θρησκείαν, τὴν τελειοτάτην καὶ ἀπόλυτον καὶ μοναδικὴν θρησκείαν ἐξ ἀποκαλύψεως τοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ. Ὄντως ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι θρησκεία ὑπερφυσικὴ καὶ ὑπερχρονικὴ, ὑπερέχουσα πασῶν τῶν ἄλλων θρησκειῶν οὐ μόνον σχετικῶς, ἀλλ' ἀπολύτως. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα καὶ συμπλήρωμα καὶ ἐπιστέγασμα τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν, συμπληροῦσα τὰ θετικὰ καὶ ὀρθὰ στοιχεῖα αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦτο δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς τὸ τέλος καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκειῶν. Ὡς ἐκ τούτου αἱ θρησκείαι αὐταὶ θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν θεολόγων ὡς ὁδοὶ πρὸς τὴν σωτηρίαν, οἰοῦναι φυσικαὶ ὁδοὶ ἢ μᾶλλον

1. Κατὰ προτίμησιν τὰς παραδόσεις τῆς Ἀπολογητικῆς παρηκολούθησεν ἀνελλιπῶς ὁ γράφων κατὰ τὰ τρία τελευταῖα ἔτη τῶν σπουδῶν του ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν (1923-1926) προαιρετικῶς, λόγῳ τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ γλαφυροῦ γλωσσικοῦ ὕφους αὐτῶν, καταγράψας μάλιστα αὐτάς ἐν ἐκτάσει πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν. Τοῦτο πληροφορηθεὶς ὁ Καθηγητῆς ἐζήτησε καὶ ἔλαβεν ἐν ἀντίτυπον, τὸ ὅποῖον καὶ ἐχρησιμοποιοῦ ἐνίοτε, ὡς ἐβεβαίον βραδύτερον ὁ ἴδιος, ἐνῶ ἕτερον ἀντίτυπον διασφίζεται ἐν τῇ ἀτομικῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ γράφοντος, πιθανῶς δὲ καὶ παρ' ἄλλοις φοιτηταῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

2. Γ. Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητικὴ, τεῦχος Α', Ἀθῆναι 1928, σ. 109.

3. Πλουτάρχου, Ἠθικά, πρὸς Κωλώτην ὑπὲρ τῶν ἄλλων φιλοσόφων 31.

σκολιαὶ ἀτραποὶ, προπαρασκευάζουσαι τὴν ὑπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων ἀποδοχὴν τῆς σωτηρίου χάριτος, καὶ γενικῶς ἄγουσαι εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, νοουμένην ὡς τὴν θρησκείαν ἀπολύτως, δηλαδή τὴν μίαν παγκόσμιον θρησκείαν, τὴν περιέχουσαν τὴν μοναδικὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους.

Κατὰ ταῦτα, αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς, ἀποτελοῦσι προπαρασκευὴν καὶ προβαθμίδα καὶ προπαιδείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, δι' ἃ καὶ εἰς αὐτὸν «συνήχθη πᾶσα γλῶσσα πιστεύουσα εἰς Θεόν»⁴, «συνάγοντος τοῦ ἑνὸς Κυρίου, τοῦ μόνου ἑνὸς Θεοῦ, Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, μᾶλλον δὲ παντὸς τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους»⁵. Διὰ τοῦτο ἀρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι, μιμούμενοι ἰδίως τὸν Ἀπόστολον Παῦλον ἐν Ἀθήναις (Πράξ. 17, 22 ἐξ.), δὲν ἀπέκλειον τὰς ἐξωχριστιανικὰς θρησκείας ἀπὸ τῆς σωτηρίου «οἰκονομίας» τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐνέτασσον αὐτὰς εἰς ταύτην, τὰς δὲ ἐν αὐταῖς ὀρθὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀληθείας ἢ τὰ «σπέρματα ἀληθείας» ἐθεώρουν ὡς γνησίας θρησκευτικὰς ἀξίας, καὶ δὴ ὡς οὐχὶ μόνον ἀνθρώπινον ἔργον, ἀλλὰ καὶ ὡς «θείας ἔργον προνοίας»⁶, τῆς προπαρασκευαζούσης τὸν κόσμον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἐντεῦθεν ὁ Χριστιανισμὸς ἀναγνωρίζει τὰς πνευματικὰς ἀξίας τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκευτῶν καὶ καλλιεργεῖ ἀγαθὰς μετ' αὐτῶν σχέσεις, μέχρι συνάψεως ἐπ' ἐσχάτων διαλόγου μετ' αὐτῶν, γενικώτερον δὲ καταφάσκει πᾶν ὅ,τι ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς διδάσκει ἡ ἱστορία του ἀπ' ἀρχῆς. Ἐπομένως καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας «ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ» ἠδύναντο καὶ δύνανται νὰ στηρίξωσιν ἐπὶ τῶν ἐλίγων ἐν αὐταῖς ὀρθῶν διδασκαλιῶν τὴν ὑπερφυσικὴν σωτήριον πίστιν των, τὴν ἐδραζομένην ἐπὶ τῆς θείας χάριτος, καὶ νὰ δέχωνται ἐλευθέρως ἐν αὐταῖς τὴν προσφερομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοὺς σωτήριον χάριν τοῦ Χριστοῦ, ζῶντες συμφώνως πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου τῆς συνειδήσεως, καὶ οὕτως ἐνδεικνύμενοι «τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως» (Ρωμ. 2, 14-15). Τοιοῦτοτρόπως ἀνδεικνύοντο ἐπιδεκτικοὶ τῆς θείας χάριτος, ἧτις προὔπῆρχε καὶ πρὸ καὶ ἐκτὸς Χριστοῦ παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις.

4. Ἰγνατίου, Μαγν. 10, 3. ΒΕΠ 2, 270.

5. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 7, 15. ΡΓ 9, 392.

6. Αὐτόθι 1, 1. ΒΕΠ 7, 241.

Τὰ ἀνωτέρω δὲ ἰσχύουσιν οὐ μόνον περὶ τῶν προχριστιανικῶν θρησκευτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταχριστιανικῶν τοιούτων, μέχρι καὶ τῶν συγχρόνων ἔξω καὶ παραλλήλως τῆς Ἐκκλησίας ὑφισταμένων καὶ λειτουργῶν ἐξωβιβλικῶν θρησκευτῶν, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἰσέδυσεν εἰσέτι εἰς τοὺς λαοὺς αὐτῶν, οὔτινες ἐξακολουθοῦσι θεραπευόμενοι θρησκευτικῶς ὑπὸ τῶν ἰδίων ἀρχαίων θρησκευτῶν, ἐπιδρώσης καὶ συνεργούσης καὶ τῆς θείας χάριτος. Τοῦτο δὲν ἀντίκειται οὔτε εἰς τὸν θεολογικὸν στοχασμὸν, οὔτε εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν τῇ ὁποίᾳ εὐρηγται οὐ μόνον ἀρνητικαί, ἀλλ' ἕμα καὶ θετικαὶ μαρτυρίαι ὑπὲρ τῶν ξένων θρησκευτῶν καὶ τῶν «ἐθνικῶν» ἢ τῶν «ἔξω». Π.χ. ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς τὸν καλὸν Σαμαρείτην (Λουκ. 10, 33 ἐξ.), τὸν ἐκατόνταρχον (Λουκ. 7, 9), τὸν Κορνήλιον (Πράξ. 10, 4), τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων λατρεῖαν τοῦ ἀγνώστου Θεοῦ καὶ ὀλόκληρον τὴν δημηγορίαν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου (Πράξ. 17, 22 ἐξ.) κ.λπ. Καθόλου εἰπεῖν, ἐκ τῆς θεολογικῆς θεωρήσεως τοῦ προκειμένου θέματος δύναται τις νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι ἐντάσσονται ἐν τῷ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους σχεδίῳ τοῦ Θεοῦ, προπαρασκευάζουσαι καὶ συνεργοῦσαι εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τ.ε. τῆς σωτηρίας «πάντων τῶν ἀνθρώπων» (Α' Τιμ. 2, 4).

Εἰδικῶς δὲ ὡς πρὸς τὴν χορηγήσιν εἰς τοὺς ἀξίους τῆς δικαιοσύνης καὶ σωζούσης αὐτοὺς θείας χάριτος διαπιστοῦμεν, ὅτι χορηγεῖται δι' αὐτῆς ἡ σωτηρία κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἧτις εἶναι ὁ τακτικὸς καὶ κανονικὸς καὶ ἀνεπισφαλῆς φορεὺς καὶ οἰκονόμος αὐτῆς καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀσφαλῶς σφίζονται οἱ πιστεύοντες εἰς τὸν Χριστὸν καὶ βαπτιζόμενοι καὶ τρεφόμενοι πνευματικῶς διὰ τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ ζῶντες θεοφιλῶς. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως καὶ ἡ χρῆσις ἐκτάκτων μέσων καὶ ἀγωγῶν μεταδόσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς ἀπολυτρωτικῆς χάριτος καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας πιστεύοντας καὶ δικαίους κατὰ πάντα ἑτεροθρήσκους, κατὰ τὴν ἐλευθέραν, φιλόνηρον καὶ δικαίαν κρίσιν τοῦ κοινοῦ δημιουργοῦ καὶ πατρὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων παναγάθου Θεοῦ. Ἐπομένως πάντες οἱ ἄνθρωποι, ἀδιακρίτως φυλῆς, ἐθνότητος, γλώσσης, χρώματος, φύλου, ἡλικίας καὶ κοινωνικῆς θέσεως, ἀγόμενοι ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, δύνανται νὰ τύχωσι τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Σφίζονται δὲ ὑπὸ τοῦ μόνου «δυναμένου σῶσαι» (Ἰακ. 4, 12) Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις κατέχει τὸ κέν-

τρον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας τῆς σωτηρίας, δρῶν ἀπολυτρωτικῶς διὰ τῆς «σωτηρίου πᾶσιν ἀνθρώποις χάριτός του» καὶ ἐπὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν μετ' αὐτὸν ἀνθρώπων, «ἐπειδὴ αὐτός ἐστι καὶ ἀρχὴ καὶ μεσότης καὶ τέλος πάντων τῶν αἰῶνων, τῶν παρελθόντων καὶ ὄντων καὶ ἐσομένων... Διὰ γὰρ τὸν Χριστὸν, ἤγγουν τὸ κατὰ Χριστὸν μυστήριον, πάντες οἱ αἰῶνες καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς τοῖς αἰῶσιν ἐν Χριστῷ τὴν ἀρχὴν τοῦ εἶναι καὶ τὸ τέλος εἰλήφασιν»⁷.

Ἄλλ' ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἐν τέλει, ὅτι ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δυναμικὴ, παρεχομένης δυνατότητος σωτηρίας ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ πάντων Λυτρωτοῦ ἐξ ἀντικειμένου πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Οὗτοι ὅμως δέον ὅπως οἰκειοποιηθῶσι τὴν σωτηρίαν καὶ καταστήσωσιν αὐτὴν ὑποκειμενικὸν καὶ προσωπικὸν καὶ πραγματικὸν κτῆμα αὐτῶν δι' ἐλευθέρως συγκαταθέσεως τῆς βουλήσεως καὶ συνεργείας διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. «Θθεν, ὑπαρχούσης παρὰ παντὶ ἀνθρώπῳ τῆς δι' ἀγάπης ἐνεργουμένης πίστεως πρὸς τὸν Θεόν, δωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν πιστεύοντα ἡ σωτηρία. Τούτων οὕτως ἐχόντων, καλεῖται πᾶς ἄνθρωπος ὡς πρόσωπον πρὸς αὐτεξουσίαν ἐνεργητικὴν προσοικειώσιν τῆς σωτηρίας. Τοιοῦτοτρόπως ὑπὸ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ σωτηρία ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν νοεῖται

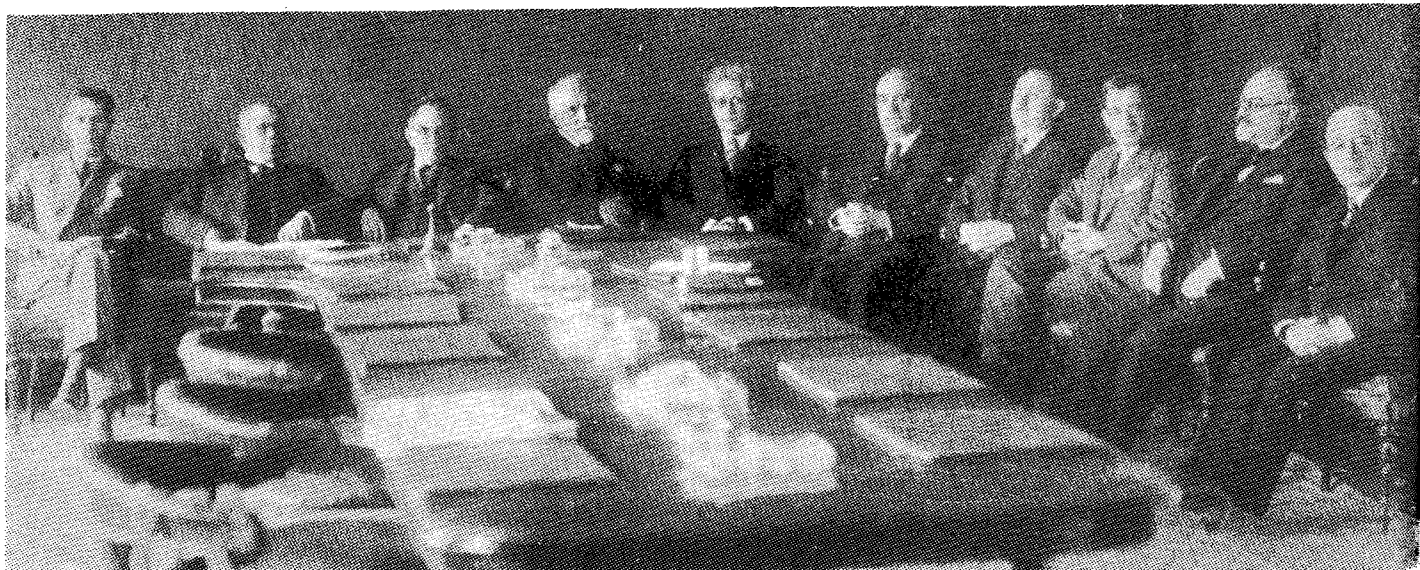
καὶ βιοῦται παθητικῶς μόνον, δίκην μαγικῆς τινος ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργείας τῆς σωτηρίου χάριτος, ἀλλ' ἅμα καὶ ἐνεργητικῶς καὶ δυναμικῶς, νοουμένη ὡς ἐπανόρθωσις συνεργεία ἀμφοτέρων, ὡς δυναμικὴ καὶ συνεργητικὴ σωτηρία, καὶ οὐχὶ ὡς στατικὴ καὶ μηχανικὴ τοιαύτη, ὡς ἀμφοτερομερῆς καὶ οὐχὶ μονομερῆς, τελειομένη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἄνευ τῆς συνεργείας ταύτης ἡ ἀντικειμενικῶς ἐπιτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ προσφερομένη σωτηρία κινδυνεύει νὰ παραμεινῇ ἀπρόσληπτος καὶ ἀνενέργητος ὑποκειμενικῶς ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὐδόλως βιάζεται, ἀλλὰ δέον νὰ πεισθῇ ἐκουσίως καὶ νὰ συνεργασθῇ ἐλευθέρως μετὰ τῆς θείας χάριτος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς προσοικειώσεως τῆς ἀτομικῆς του σωτηρίας⁸. Ἄλλὰ παρὰ τὴν ὁμολογουμένως ἀναγκαίαν ταύτην συνέργειαν τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς προσωπικῆς οἰκειώσεως τῆς σωτηρίας, αὕτη ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἶναι «οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ» (Ῥωμ. 9, 16), ἀλλ' ὑπὸ τὴν πατερικὴν ἐννοιαν, καθ' ἣν «τὸ πλέον, σχεδὸν δὲ καὶ τὸ πᾶν τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ἡμῖν δὲ μικρὸν τι ἀφῆκεν»⁹.

Καθηγητῆς ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ
Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

7. Μ α ξ ί μ ο υ Ὁ μ ο λ ο γ η τ ο ῦ. Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς 22, PG 90, 320. Πρβλ. καὶ Περὶ διαφόρων ἀποριῶν, PG 91, 1308 ἐξ.

8. Πρβλ. καὶ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 30, 10. 25. PG 36, 116. 161.

9. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ψαλμ. 115, 2. PG 55, 322.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ ὡς Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐορτασμοῦ τῆς 100ετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διακρίνονται ἀπὸ δεξιὰ: Α. Κούζης, Γ. Οἰκονόμος, Ἀμ. Ἀλιβιζᾶτος, Ἰ. Καλιτσονάκης, Βασ. Μακρῆς, Στ. Σεφεριάδης, Π. Ζερβὸς καὶ Γ. Φωτεινός.

ΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Τὸ ὅτι ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Διευθυντῆς τῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησία» καὶ «Θεολογία» ὑπῆρξεν εὐρεῖα καὶ πολυμερῆς διάνοιξ, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας (τοῦ ὠραίου) καὶ τῆς Τέχνης ἀντιλήψεων αὐτοῦ, αἵτινες πρὸ πάντων διευτυπώθησαν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ «Ἐκκλησία καὶ Θέατρον» (ἐν Ἀλεξανδρείᾳ) καὶ «Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς» (Ἀθῆναι, 1946).

Ἐν πρώτοις, διὰ τὸν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, τὸ καλὸν (ὠραῖον) εἶναι μί α τ ὠ ν ὑ ψ ῖ σ τ ω ν ἀ ξ ῖ ὠ ν, αἵτινες προκαλοῦν τὴν προσωπικὴν ὁρμὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς διάφορα ἀντικείμενα ἕνεκα τῆς εὐαρεστήσεως καὶ ἱκανοποιήσεως, τὴν ὁποῖαν γεννοῦν ἐν αὐτῷ¹. Τὰς ἀξίας ταύτας ἀδὲν ἐστερνιζόμεθα μὲ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ τὰς αἰσθανόμεθα ἐνδομύχως, τὰς θαυμάζομεν καὶ τὰς ἀγαπῶμεν καὶ συρόμεθα ὀπισθὲν τῶν δυνάμει τῆς ἐσωτερικῆς τῶν ἐπὶ πάντων πειστικότητος καὶ ἐπιβολῆς»². Αἱ ἀξίαι εἶναι στενωῶς συνηρημέναι πρὸς τὴν ὄντολογικὴν πραγματικότητα εἰς τρόπον, ὥστε «ἐν τῇ κοινῇ περὶ τοῦ κόσμου ἀντιλήψει αἱ ἔννοιαι τῆς ἀξίας καὶ τοῦ ὄντος εἶναι ἀπ' ἀλλήλων ἀχώριστοι»³. Αἱ ἀξίαι, ὡς γίνονται συνειδηταὶ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, συναρτῶνται πάντοτε πρὸς ὠρισμένα ἀντικείμενα, πράξεις ἢ γεγονότα καὶ οὕτω φαίνεται, ὅτι «ἡ ἀξία ὑπάρχει ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τῆς πραγματικότητος». Δὲν ὑπάρχουν γεγονότα, δὲν ὑπάρχει ὑπαρξίς ἀνευ ἀξίας... Ἀφαιρέσατε τὴν ἀξίαν ἀπὸ τὰς πράξεις, τὰ γεγονότα, τὸ εἶναι — ἀπὸ τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν, ἀπὸ τὸ ἱστορικὸν γεγονός, ἀπὸ τὸ αἰσθητικὸν ἀντικείμενον — καὶ θὰ εὐρεθῆτε πρὸ πραγμάτων πάσης ἐννοίας καὶ οὐσίας κενῶν, διότι ἡ ἀξία τῶν εἶναι αὐτῇ ἢ οὐσία τοῦ εἶναι τῶν, τῆς πραγματικότητός τῶν ἢ ἔννοια... Ὅ,τι ἀντιμετωπίζομεν ἐν τῇ ζωῇ εἶναι γεγονότα ἀποκαλύπτοντα ἀξίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀντι-

κειμενικαὶ πραγματικότητες, ἀφ' ὧν ἀντλοῦν τὴν ἐννοίαν τῶν τὰ γεγονότα»⁴. Οὕτω, διὰ τὸν Παπαμιχαήλ, ἔχει ἰσχὺν τὸ ἀξίωμα τῆς ἀριστοτελικῆς καὶ σχολαστικῆς φιλοσοφίας, καθ' ὃ «πᾶν ὄν ἔχει ἀξίαν (εἶναι ἀγαθόν)» («omne ens est bonum»).

Ἡ πηγὴ πασῶν τῶν ἀξιών εἶναι ὁ Θεός, ὁ Ὅποιος δικαίως ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Νικολάου Κουζανοῦ (1401-1464) «ἀξία ἀξιών» («Valor valorum»)⁵.

Αἱ ἀξίαι, ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ προερχόμεναι, «ἔχουν τελολογικὴν δεοντολογίαν καὶ ἄρα σχετίζονται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν... Ἡ ἀξία καὶ τὸ δέον εἶναι ἀρρήτως συνδεδεμένα, διότι τὸ μὲν δέον σημαίνει κατεύθυνσιν, ἡ δὲ ἀξία, τὸ πρὸς ὃ ἢ πρόπουσα καὶ ἐπιβαλλομένη φορά»⁶. Αἱ ὑψίσται ἰδίως ἀξίαι «εἶναι τὸ οὐ χάριν ὁ ἄνθρωπος ζῆ, τὸ ἐν ᾧ διαγιγνώσκει τὸν σκοπὸν τῆς ζωῆς του ὡς πνεῦμα, τὸ προσδίδον νόημα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν... ἡ ἀφειρητρία καὶ τὸ κίνητρον τῶν μεγάλων καὶ εὐγενῶν δημιουργημάτων, τὸ ἰδανικόν, πρὸς ὃ τείνομεν καὶ τοῦ ὁποῖου ἢ κτῆσις καὶ ἡ πραγμάτωσις ἐξυψοῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ δημιουργεῖ τὸν γνήσιον καὶ ἀληθινὸν πολιτισμόν». Αἱ ὑψίσται ἀξίαι «ἀσκοῦν μεγίστην ἐπὶ τῆς ψυχῆς γοητεῖαν, αἰχμαλωτίζουν καὶ ἀνέλκουν αὐτὴν εἰς σφαίρας ὑψηλοτέρας, πλουτίζουν τὴν προσωπικότητα, καθαίρουν αὐτὴν καὶ ἐξευρενίζου»⁷.

Εἰς μίαν τοιαύτην Γενικὴν Ἀξιολογίαν ἐνέτασεν ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ τὴν Αἰσθητικὴν του, δηλαδή τὰς ἰδιαιτέρας ἀντιλήψεις του περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τοῦ καλοῦ ἢ ὠραίου.

Τὸ ὠραῖον — κατὰ τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ διδάσκαλον, εἶναι οὕτως εἰπεῖν «ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ περὶ τοῦ δημιουργήματός του», εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ συντελεῖ εἰς τὸ νὰ εἶναι θελκτικὰ τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ, ἡ ροδίζουσα αὐγή, ἡ δύσις τοῦ ἡλίου, τῆς ἀηδόνος τὸ ᾄσμα καὶ γενικῶς πᾶσα ἁρμονία, συμμετρία καὶ ἐμμέλεια⁸.

4. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15.

5. Αὐτόθι, σ. 11. Ε. Παπανούτσου, Ἠθική, Ἀθῆναι 1949, σ. 294.

6. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 13.

7. Αὐτόθι, σ. 12-13.

8. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 20.

1. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς, Ἀθῆναι 1946, σ. 13.

2. Ἐνθ' ἄνωτ.

3. Αὐτόθι, σ. 14.

Ἄνθρωπος φύσει ὀρέγεται τοῦ Ὄραίου. Ὡς ἔλεγεν ὁ Ἰουστῖνος, «ἐν τῇ φύσει ἐστὶ τῶν ἀνθρώπων τὸ γνωριστὸν τοῦ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ»⁹. Διὰ τοῦτο «ὁ ἄνθρωπος, ὡς ζῶν αἰσθητικόν, ἐνῶ, ἀφ' ἐνός, πρὸ τοῦ φυσικοῦ κάλλους αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἀμόρρυθμον πρὸς τὴν φύσιν τοῦ σύμπαντος, ἐξ ἄλλου διὰ τῆς Τέχνης ἐκφράζει τὴν ἔμφυτον πρὸς τὸ ἰδανικὸν κάλλος ροπήν του καὶ τὴν ὁρμὴν πρὸς ἐξωραϊστικὴν μεταμόρφωσιν τοῦ πραγματικοῦ κατὰ τὸ ἰδανικὸν πρότυπον». Ἡ Τέχνη διανοίγει «τοὺς πνευματικούς ὀφθαλμούς τῆς μυωπαζούσης ἀνθρωπότητος πρὸς βαθυτέραν ἐνόρασιν τοῦ κάλλους... Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης τὰ ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν, τῶν ποιητῶν, τῶν ζωγράφων, τῶν μουσικῶν, τῶν λογοτεχνῶν ἔχουν τὸν χαρακτήρα τῆς καθολικότητος». Ἡ Τέχνη ἔχει «μεγάλην σημασίαν ἐν τῇ ζωῇ ὡς ἐνεσις πνεύματος εἰς τὴν ὕλικὴν πραγματικότητα, ὡς λύτρον καὶ ἀναψυχὴ ἀπὸ τοῦ καταθλιπτικοῦ βιωτικοῦ μόχθου, ὡς εὐφρόσυνος συγκίνησις ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς ἐπανθούσης ἐν πάσῃ εὐαρμοστίᾳ καὶ ἁρμονίᾳ, ὡς πλήρωσις τοῦ πνεύματος πρὸς ὑψηλὰς ἀνατάσεις»¹⁰.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ εἶναι τῷ ὄντι λίαν γλαφυρός, ὅταν ἐξυμνῇ τὴν σημασίαν τῆς Τέχνης διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν: «Ἡ ἀγνή, — γράφει —, ἀπὸ τῆς Τέχνης ἠδονὴ εἶναι ἀναγκαῖον στοιχεῖον ὑποκουφίζον τὸν ἄνθρωπον, διότι οὗτος δὲν δύναται ἀδιακόπως οὔτε νὰ περιδινηταί ἐν τῇ πολυμερίμῳ πεζότητι, βαναυσότητι καὶ ἀσχημίᾳ τοῦ χοϊκοῦ βίου, οὔτε ν' ἀνατείνῃ πρὸς τὰ ὑπέργεια τὰ ψυχικὰ ἔμματα. Ἡ ψυχὴ ἀποκάνει καὶ ὀκλάζει ὑπὸ τὸ βάρος τῶν χθαμαλῶν φροντίδων, τῶν πεζῶν ἐντυπώσεων, τῶν παντοίων βιωτικῶν λαϊλάπων καὶ τῶν ὀδυνῶν τοῦ γεηροῦ βίου. Ἐπειδὴ δ' ὁ κόσμος ἔχει καὶ τὴν ποιητικὴν του ὄψιν, ἥτοι «στολιζέται καὶ με ἀνθη, με μύρα, με χρυσαλλίδας, με καταρράκτας, με ἠφαιστεία, με νέφη, με ἀστέρας, με ἡλίους, με χίλια ἄλλα πράγματα, δι' ὧν σκορπίζει τὴν ποίησιν, κινεῖ τὴν κατάπληξιν, καλλιεργεῖ τὸν ἐνθουσιασμόν, γυμνάζει τὸ πνεῦμα καὶ τρέφει νοερῶς τὴν ψυχὴν μας»¹¹, ἔρχεται ἢ ἀπὸ τοῦ καλοῦ τέρψις ὡς δρόσος καὶ ἀνάπαυσις καὶ ἀναψυχὴ, ὡς χαρὰ καὶ παραμυθία, ἐγχύνει βάλσαμον ἐπὶ τῶν τραυμάτων, ἀμβλύνει τοὺς πόνους, ἐλαφρύνει τὰς θλίψεις, θεραπεύει καὶ αἶρει ἡμᾶς πρὸς τὰς χώρας τῆς λήθης τῆς χαμαιπετοῦς πραγματικότητος

καθιστῶσα τὸν βίον ἐρατεινότερον. Ἡ Τέχνη διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ ὀραίου ἠδονῆς δὲν ἀφίνει τὴν ψυχὴν νὰ κυλιῆται αἰωνίως ἐν τῷ βορβόρῳ τῶν μικρῶν, τῶν εὐτελῶν, τῶν χαμαιζήλων, τῶν ἀκόσμων καὶ τῶν προσκαίρων, δὲν ἀφίνει νὰ σβεσθῇ ἐν αὐτῇ ὁ θεῖος σπινθὴρ, ἀλλ' ἐλκύει αὐτὴν πρὸς ἀνωτέρας σφαίρας, τρέφει καὶ διακρατεῖ τὴν πρὸς αὐτὰς ἀνάτασιν, ὑπομιμνήσκει τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ τὸν οὐρανόν, τὴν σφαῖραν τῆς ἀληθοῦς ἁρμονίας, τὸ βασιλεῖον τοῦ Αἰωνίου Καλοῦ. Ἐὰν τὸ καλὸν δὲν ἔχη τὴν δύαμιν νὰ κανονίξῃ καὶ διευθύνῃ τὴν βούλησιν πρὸς ἄμεσα ἔργα, ἐφ' ὅσον ὁμως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ αἰσθήματος, ἐξαίρει τὸν ἄνθρωπον, φωτίζει καὶ εἰρηνεῖ, κατευνάζει καὶπραῦνει αὐτὸν ἀναταρασσόμενον καὶ τρικυμιῶντα, ἀνδρίζει καὶ ἐμψυχοῖ τὸν ἄτολμον καὶ δειλόν, κινεῖ εἰς τρυφερότητα καὶ συμπάθειαν τὸν σκληρόν, τιθασσεύει τὸν ἀγριαίνοντα καὶ νύσσει μέχρι δακρύων τὸν μηδέποτε κλαύσαντα»¹².

Τὰ τόσον εὐγλώττως καὶ καλλιτεχνικῶς διατυπωθέντα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ περὶ τῆς ἀποστολῆς τῆς Τέχνης ὑποδηλοῦν ἤδη ὅ,τι οὗτος εἶχε ἀναπτύξει ἐκτενῶς περὶ τῶν σχέσεων τῆς Τέχνης πρὸς τὸν Ἠθικὸν Βίον καὶ πρὸς τὴν Θρησκείαν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Τέχνης καὶ Ἠθικῆς, ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς καταδικάζει οἰανδήποτε χειραφεσίαν τῆς Τέχνης ἀπὸ τῶν ἠθικῶν ἀξιών, ὀδηγοῦσαν εἰς τὸν «αἰσθητικὸν ὕλισμόν, ὅστις βεβαίως οὐ μόνον δὲν ὑπισχνεῖται τὴν ἀρωγὴν, ἣν θὰ ἤξιον νὰ προσδοκᾷ παρὰ τῆς Τέχνης ἢ Ἠθικῆς, ἀλλὰ καὶ θετικῆς βλάβης καθίσταται πρόξενος. Τοῦτο βεβαίως δὲν λέγεται ἐπὶ τῆς καθόλου συγχρόνου Τέχνης, ὑπάρχει ὁμως ἐν αὐτῇ κατεύθυνσις καλλιτεχνικῆς, ἣς οἱ θεράποντες, ἐκ φιλοφροσύνης ἐλαυνόμενοι καὶ πρὸς κερδοφορίαν ἀποβλέποντες, θεραπεύουσι τὰς χθαμαλωτέρας τῶν ὑλοφρονεστέρων ὀρέξεις, οὕτω δ' ἐκτρέπουσι τὴν Τέχνην τοῦ ἀληθοῦς αὐτῆς προορισμοῦ καὶ ματαιοῦσι τὴν ὑψηλὴν καὶ εὐγενῆ αὐτῆς ἀποστολήν»¹³.

Κατὰ τὸν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, «οὐ μόνον δὲν εἶναι ἡ Αἰσθητικὴ πρὸς τὴν Ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ περιέχει τόσον ἠθικὸν στοιχεῖον, ὥστε τὸ ἐλληνικὸν δαιμόνιον, πρὸς δῆλωσιν τοῦ τελείου ἀνθρωπίνου τύπου, νὰ πλάσῃ τὴν μοναδικὴν ἐν ταῖς ἀνθρωπίναις γλώσσαις

9. Αὐτόθι, σ. 21.

10. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 22.

11. Κωνσταντίνου Κ. Καλλινίκου, Πρακτικαὶ Ὀμιλίαι εἰς τὰ Κυριακὰ Εὐαγγέλια, Ἀλεξάνδρεια 1916, σ. 243.

12. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1914, σ. 199.

13. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 184.

ειδικὴν μονολεξίαν τῆς κ α λ ο κ α ρ ι α ς»¹⁴, πρὸς δῆλωσιν τῆς ὀντολογικῆς καὶ δεοντολογικῆς συναρτήσεως τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ἠθικοῦ. Δι' αὐτὸ ἀπῆσханήθικος τῆς Τέχνης προσπάθεια εἶναι ἀντικαλλιτεχνική... Χαρακτῆρες κακεντρεχεῖς, ἀναίσθητοι καὶ χυδαῖοι, δὲν ἀποτελοῦν τὸ ἔδαφος, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ δύναται νὰ ἐκβλαστανῇ καὶ νὰ ἐξανθῇ τὸ ὠραῖον. Ὁ ἐντελῶς ἀγαθὸς εἶναι καὶ τελείως ὠραῖος, διότι ἡ ὑψίστη ἀρετὴ εἶναι ἐνταυτῶ καὶ ὑψιστον ψυχικὸν κάλλος»¹⁵.

Ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος, ἐπικαλούμενος τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Lessing καὶ τοῦ Τολστόη, τονίζει, ὅτι ἐπιβάλλεται νὰ ἀποφεύγη «τὸ ἐν τῷ καλῷ ἄσεμνον καὶ δυσειδέε». Ὁ Ἀριστοτέλης συνίστα ὅπως μὴ ἐπιτρέπηται εἰς τοὺς νέους ἡ θέα τῶν πινάκων τοῦ Παύσωνος (Ἀριστοτέλους Πολιτικά VII, V), ἵνα ἡ φαντασία αὐτῶν τηρηθῇ καθαρὰ παντὸς δυσμόρφου στοιχείου. Ὁ Λέσιγγ ἀναφέρει εἰδικὸν νόμον τῶν Θηβαίων, διατάσσοντα τὴν ἐν τῇ Τέχνῃ μίμησιν μόνον τοῦ ὠραίου, ἀπαγορεύοντα δ' ἐπὶ ποιῶν τὴν μίμησιν τοῦ αἰσχροῦ... «Ὅσον τυραννικὸς δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ πᾶς νόμος περιοριστικὸς τῶν ἐπιστημῶν, τόσον εὐλογον κρίνει ὁ Λέσιγγ τὸν διὰ νόμου κανονισμὸν τῆς ἀπὸ τῆς Τέχνης τέρψεως, ἵνα μὴ αὕτη εἰς ὑπερβολὴν κατκνήσῃ»¹⁶. Διὰ πικρομολογίας λόγους, λέγει ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἔφθασεν εἰς τὸν ὑπερβολικὸν ἰσχυρισμὸν, ὅτι ἡ ὑπάρχουσα Τέχνη εἶναι «ψευδής, κακὴ, βλαβερὰ καὶ ἐπομένως ἀπορριπτέα»¹⁷, διότι «ἐνα καὶ μόνον καθωρισμένον ἔχει σκοπὸν: τὴν ὅσον ἐνεστὶν εὐρυτέραν διάδοσιν τῆς διαφθορᾶς»¹⁸.

Ἄλλ' ἂν πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ φθοροποιὸς ἐπίδρασις τῆς ἀνηθικοῦ τέχνης, ἐξ ἴσου πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ μεγάλη παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς ἀληθινῆς Τέχνης, ἥτις, κατὰ τὰς διατυπώσεις τοῦ Γ. Μάρτενσεν, «μᾶς ἀνατρέπει εἰς τὸ νὰ ἀτενίζωμεν πρὸς τὴν ζωὴν διὰ φωτεινοτέρων ὀφθαλμῶν, ἀναπτύσσει ἐν ἡμῖν τὴν εὐχισθησίαν πρὸς τὴν ποίησιν τῆς ζωῆς καὶ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως»¹⁹. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, «διὰ πολ-

λοὺς αἱ ἀφηρημένα ἰδέεσι ἐν τῇ ξηρᾷ καὶ ψυχρᾷ αὐτῶν δικτυπώσει μπαταίως κρούουσι τὰς θύρας τῆς ἀντιλήψεως, διότι ἀπαιτεῖται ἐξειδικιασμένη ἐντασις προσοχῆς καὶ μεγάλη σκέψεως προσπάθεια εἰς ὀλίγους μόνον προσιδιέξουσας: ὅταν ἕμεις αὐταὶ περιβληθῶσιν ἔκφρασιν καλλιτεχνικῆν, τὸ καλὸν μετὰ τοῦ τερπνοῦ συνδυάζουσαι, χρησιμεύουσιν ὡς ἄριστοι αὐτῶν ἀγωγοί, οὕτω δὲ καὶ εὐληπτοὶ καθίστανται καὶ εὐαρέστως εἰσδέχεται ταύτας τὸ χωνευτήριον τῆς διανοίας καὶ τῆς ψυχῆς»²⁰. Τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου, κατὰ τὸν ὁποῖον «οἱ ἄνθρωποι εἶναι οὕτω δημιουργημένοι, ὥστε νομίζουσιν ὅτι πᾶν τὸ καλὸς καὶ ἐπιχαρίτως λεγόμενον εἶναι ὀρθότερον καὶ ἀληθέστερον» (De doctrina christiana IV)²¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις Θρησκείας καὶ Τέχνης, ὁ Παπαμιχαήλ τονίζει ἐν πρώτοις, ὅτι ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς συγγενείας τοῦ κάλλους πρὸς τὴν Θρησκείαν «ἐτι μᾶλλον ἐνισχύεται ἐκ τῆς εὐκολίας, μεθ' ἧς ἡ ἐννοια τοῦ «καλοῦ» τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς αἰσθητικῆς μετεβαπτίσθη εἰς τὸ ἠθικὸν «ἀγαθόν» ἐν τῇ χριστιανικῇ κολυμβήθρᾳ, ἐξ ὅτου τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐγράφη πρωτοτύπως ἐλληνιστί. Μόνον ἐν τῇ ἠθικῇ ἐννοίᾳ ἀπαντᾷ ἡ λέξις «καλός» τοῦ εὐαγγελικοῦ λεξιλογίου, τοῦ κάλλους τοῦ «καλοῦ» προβιβασθέντος εἰς τὴν καλωσύνην τοῦ «ἀγαθοῦ», πρὸς ὃ κατέστη ἔκτοτε μονίμως ταυτόσημον (τὰ «καλὰ ἔργα», «καρποὺς καλοῦ», «ὁ ποιμὴν ὁ καλός», «κατεργάζεσθαι τὸ καλόν», «ποιεῖν τὸ καλόν», «καλὴν συνείδησιν ἔχειν» κ.λπ.)²².

Ἐπειτα ὁ ἀείμνηστος Διευθυντὴς τῶν περιοδικῶν «Θεολογία» καὶ «Ἐκκλησία» τονίζει, ὅτι τὸ θρησκευτικὸν καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν συναίσθημα εἶναι «ὀμόρριζα», καὶ «χειροκρατοῦνται ἀλληλοβοηθούμενα». Ἐνῶ δὲ τὸ πρῶτον «καθίσταται πολυχεύμων εἰς καλλιτεχνικὰς ἐμπνεύσεις πηγῆ, τὸ ἐκ τούτων ἀρυόμενον τὴν ὕλην αὐτοῦ καὶ δι' αὐτῆς δημιουργοῦν συναίσθημα τοῦ καλοῦ ἀνασυντελεῖ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθημάτος»²³.

Ἡ σημασία τῆς Τέχνης διὰ τὴν Θρησκείαν εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει δι' αὐτὴν τὸ ἐν τῇ φύσει ὠραῖον. Ἡ ψυχὴ ἐνορᾷ ἐν αὐτῇ «τὸ

14. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών... , σ. 22.

15. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 22-23.

16. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἐκκλησία καὶ Θέατρον, σ. 183.

17. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 173.

18. Αὐτόθι, σ. 175.

19. Αὐτόθι, σ. 200. Γ. Μάρτενσεν, Ἡ χριστιανικὴ περὶ ἠθικῆς διδασκαλία (κατὰ μετάφρασιν εἰς τὴν ρωσικὴν ὑπὸ Α. Π. Λοπούχην), Πετρούπολις 1890, τόμ. Β', σ. 688.

20. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἐκκλησία καὶ Θέατρον, σ. 201-202.

21. Αὐτόθι, σ. 202.

22. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών... , σ. 24.

23. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23.

ἀπαύγασμα τοῦ ἀφάτου κάλλους τοῦ Θεοῦ». Θεωρεῖ τὴν φύσιν «ὡς μεγαλοπρεπῆ καὶ ὠραῖον ναόν, αἰσθάνεται, ἄλλαις λέξεσιν, ἐν ἑαυτῇ γεννωμένην τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ, οὕτω δ' ἀναβλαστάνει τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποῦ ἢ ἀπὸ τοῦ καλοῦ ἀγνή τέρφες ἐκχύνεται εἰς θαυμασμόν καὶ ἔκστασιν διὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ τελειότητα τῶν θεωρουμένων». Οὕτως ὁ ἄνθρωπος «αἰσθάνεται τὴν ψυχὴν του αὐθορμήτως πρὸς τὰ ἄνω ἀναγομένην, πρὸς τὸν ὑπέρχαλον καὶ ὑπέρχοπον Θεόν, εἰς δόξαν τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποῦ τονίζει τὸν ὕμνον τοῦ ταπεινοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐγνώμονος εὐχαριστίας»²⁴.

Ἀνάλογος εἶναι ἡ σχέσις τῆς Θρησκείας πρὸς τὸ ὠραῖον τῆς Τέχνης, τὸ ὁποῖον ἔνθεν μὲν ἀνάγει πρὸς τὸ πανυπερέτελειον κάλλος τοῦ Θεοῦ, ἐτέρωθεν δὲ προβάλλεται ὑπὸ τῆς γνησίας θρησκευτικῆς ζωῆς. Γενικῶς ἀπέρχεται συνάντησις καὶ οἰονεὶ ἀδελφωσις τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Τέχνης, διότι καὶ ἡ φύσις ἀποκαλύπτεται ὡς ἀκένωτος Τέχνης πηγῆ, καὶ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν ἀνατάσει, καὶ ταῖς ὁρμαῖς τῆς ψυχῆς γεννῶνται αἰσθημάτων ἀσυγκρίτου ἀξίας διὰ τὴν ἐμπνευσιν ἐν τῇ Τέχνῃ. Τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα φλογίζει τὴν καρδίαν, φωτίζει τὴν διάνοιαν καὶ γονιμοποιεῖ τὴν φαντασίαν, δὲν δύναται δὲ νὰ εἶναι ἀληθῆς καὶ εἰλικρινῆς καλλιτέχνης ὁ ἔχων θρησκευτικῶς ἀπεξηραμένους ταύτας ἀκριβῶς τὰς πηγὰς τῆς ἐμπνεύσεώς του, διότι καρδιά ἄνευ Θεοῦ εἶναι καρδιά ἄνευ ἀγάπης, τοῦ τρυφερωτέρου τῶν αἰσθημάτων, διάνοια δὲ τὸν Θεὸν ἀγνοοῦσα εἶναι ἐστερημένη τοῦ βάρκρου τοῦ συλλογιστικοῦ αὐτῆς κόσμου καὶ τοῦ καταφωτίζοντος τὰ ἐρευνώμενα ἀντικείμενα λύχνου, καὶ φαντασία ἄνευ τῶν λαμπρῶν ἐκ τοῦ ὑπεραισθητοῦ κόσμου ὀραμάτων χάνει τὴν πραγματικὴν σημασίαν, ἀφοῦ βλέπει καὶ μαντεύει εἰς τὸ κενὸν καὶ εἰς τὸν χρόνον, εἰς τὴν ζωὴν καὶ εἰς τὸν θάνατον, εἰς τὰ ἄστρα καὶ εἰς τὰ ἄτομα, μόνον τυχαῖον μηχανισμόν, καὶ συνεπῶς εἶναι καταδικασμένη εἰς τὴν ἀδράνειαν, τὰ δὲ περὰ τῆς κομμένη δὲν δύναται ν' ἀνθέξουν εἰς τὴν πτῆσιν. . . Ὁ Φειδίας καὶ ὁ Ὀμηρος, ὁ Δάντης καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀγγελος, ὁ Βρουνελέσκος καὶ ὁ Ὀργάντας, ὁ Ραφαὴλ καὶ ὁ Λεονάρδος δὲ Βίντσι, ὁ Δονατέλος καὶ ὁ Γκιλβέρτης καὶ ἄλλοι πλεῖστοι πιστοποιοῦσιν, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐμπνευσις εἶναι τὰ μάλιστα πλουσία καὶ πάντοτε γόνιμος»²⁵.

Ἡ ἀλληλεξάρτησις καὶ ἀδελφωσις Θρησκείας καὶ Τέχνης, κορυφοῦται, κατὰ τὸν Γρηγόριον Παπαμιχαὴλ, ἰδιαίτατα ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θρησκείᾳ, ἐν τῇ

ὁποία «τὸ καλὸν ἀνεπήδησεν ἐκ τῶν ναμάτων τῆς ἀγιότητος ἡμψιεσμένον τὴν ὠραῖαν στολὴν τῆς λευκῆς ἀγνότητος, καὶ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ πλοῦτου τῆς ὁποίας πᾶσαι αἱ Καλαὶ Τέχναι, πρὸ πάντων δ' ἐξ αὐτῶν αἱ πρὸς τὴν Λατρείαν προσφορώτεραι, ἤντησαν ἀφθονον ὕλην πρὸς καλλιτεχνικὴν ἐκμετάλλευσιν. Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, αἱ πράξεις αὐτοῦ καὶ οἱ λόγοι, ὀλόκληρος ὁ ἐπίγειος αὐτοῦ βίος μετὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναλήψεως, τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου, οἱ μάρτυρες καὶ οἱ ὅσιοι καὶ πάντες τῆς Ἐκκλησίας οἱ ἄγιοι ὡς πολυέδρος ἀδαμαντίνη ἀνάκλασις τοῦ κόσμου τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν, ἡ δογματικὴ καθόλου διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὁ χριστιανικὸς ναὸς ὡς τε ἀρχιτεκτονικὸς «δόμος» - οἶκος τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς συγκέντρωσις καὶ ὡς συγκεφαλαίωσις ἐσωτερικῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ τῆς ὄλης χριστιανικῆς Τέχνης (ποίησις, μουσικὴ, ζωγραφικὴ, ἐν μέρει γλυπτικὴ, διακοσμητικὴ, συμβολικὴ, ἀρχιτεκτονικὴ), — ἐν ἑκάστον τούτων ἐπὶ μέρους καὶ πάντα ὁμοῦ ἀποτελοῦσι θαυμάσια θέματα διὰ τὴν Τέχνην τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφορμὰς πρὸς καλλιτεχνικὰς ἐμπνεύσεις ὑπερφρεῖς δι' ὄλους τοὺς αἰῶνας καὶ διὰ πᾶσαν καλλιτεχνικὴν μεγαλοφυΐαν»²⁶.

Ἄλλ' ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ δὲν ἡσχολήθη μόνον γενικῶς περὶ τὴν Αἰσθητικὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν Αἰσθητικὴν, ἀλλὰ κατὰ πρωτοπορειᾶν τρόπον ἀνεμίχθη εἰς εὐρυτάτην δημοσίαν συζήτησιν περὶ σχεσεων Ἐκκλησίας καὶ Θεάτρου, ἐκδώσας καὶ τὸ ἐκ 334 σελίδων ἔργον αὐτοῦ «Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον», ὅπερ ἔχομεν ἤδη μνημονοῦσαι εἰς τὰς προηγηθείσας ὑποσημειώσεις. «Ἐν τῷ Θεάτρῳ, — ὡς ἐτονίσθη ὑπ' αὐτοῦ —, συναντῶνται ἐπὶ τὸ αὐτὸ πᾶσαι αἱ καλλιτεχνικαὶ ἐπιρροαί, καὶ ἡ σκηνὴ ἀποτελεῖ τοιοῦτοτρόπως οἰονεὶ τὴν συνισταμένην τῆς Τέχνης, τὴν ὑψίστην καὶ ἀνωτάτην ἔκφρασιν τῆς Αἰσθητικῆς»²⁷. Ἐν τῷ Θεάτρῳ παρουσιάζονται «τὸ δράμα, ἡ πασῶν τῶν Καλῶν Τεχνῶν ὑψίστη καὶ ἀνωτάτη»²⁸, τὸ τραγικόν»²⁹, τὸ κωμικόν³⁰, ἡ τραγωδία³¹, ἡ κωμωδία³² καὶ ἄλλαι καλλιτεχνικαὶ μορφαί.

Τὸ Θεάτρον κατ' ἀρχὴν δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἀνεπτύχθη «εἰς παράγοντα

26. Αὐτόθι, σ. 222-223.

27. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 241.

28. Αὐτόθι, σ. 242 ἐξ.

29. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 245 ἐξ.

30. Αὐτόθι, σ. 247 ἐξ.

31. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 251 ἐξ.

32. Αὐτόθι, σ. 252 ἐξ.

24. Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ, Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον σ. 206-207.

25. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 208-209.

μέγαν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Καί ἦτο τοῦτο ἐπόμενο, διότι ὁ Χριστιανισμός εἰς τοιαύτην ἤλθε πρὸς τὸ νεώτερον Θεάτρον ἐπαφήν, ὥστε αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία νὰ συνδεθῇ μετ' αὐτοῦ στενωῶς, μάλιστα κατὰ τὸν Μεσαίωνα, χρησιμεύσασα διὰ τῆς λατρείας αὐτῆς ὡς ἀρχηγέτης, τρόπον τινά, ὑπὸ τὴν μετέπειτα δὲ διάπλασιν καὶ μορφήν του ἀναγνωρίσασα ἐν αὐτῷ ἀξιόλογον αὐτῆς ἐπίκουρον»³³. Αὐτὸ ἐξηγεῖ διατί «ἐκ τῶν κόλπων αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας δι' αὐτοῦ τοῦ κλήρου ἐξέπηγάσεν ἐν τῷ θρησκευτικῷ δράματι τὸ μεσοχρόνιον Θεάτρον ὡς ἀντίδρασις μὲν κατὰ τῆς φαύλης ἐθνικῆς σκηνῆς καὶ τῶν ἀγρυπτικῶν καὶ χυδαίων θεαμάτων τῶν τριόδων, τῶν διοργανουμένων ὑπὸ πλανήτων μίμων, θαυματοποιῶν, γελωτοποιῶν, κωμωδῶν καὶ ἀκροβατῶν, ὡς ὑπ' αὐτῆς δ' ἄρα ἀνεγνωρισμένη κοινωνικὴ ἀνάγκη... Κατὰ τῆς ἐξελίξεως τῆς νεωτέρας σκηνῆς κατὰ τῆς δραματικῆς Τέχνης, κατὰ τῆς τάξεως τῶν ἡθοποιῶν, κατὰ τοῦ σοβαροῦ καθόλου Θεάτρου, ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε ἐξεδήλωσεν ἀποδοκιμασίαν, πολλῶ δ' ἤττον ἐξέδωκε κανονικὰς διατάξεις ἀπαγορευούσας τὴν εἰς τὸ Θεάτρον φοιτήσιν τῶν λαϊκῶν ἢ τῶν κληρικῶν. Πᾶν τούναντίον ἡ Ἐκκλησία καλουμένη τελεῖ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ καθολικισμοῦ τῶν θεμελιῶν προωρισμένης εἰς Θεάτρον οἰκοδομῆς»³⁴.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, — κατὰ τὸν Παπαμιχαήλ, — δὲν κατεπολέμησαν τὸ θέατρον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ μόνον τὸ αἰσχρὸν καὶ ἀνήθικον θέατρον τῆς ἐποχῆς των. Αὐτὸ ἦτο ὅπως δεδικαιολογημένον, ἀφοῦ «ἡ ἐσχάτη διαφθορὰ τῆς σκηνῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους προὔκαλει τὴν ἀηδίαν καὶ αὐτῶν τῶν θιασωτῶν τοῦ ἔθιμοῦ, οἷος ἦτο ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός. Δίων ὁ Χρυσόστομος ἀπεκάλει τοὺς σκηνικοὺς «καθάρματα», ὁ δ' Αἴλιος Ἀριστείδης «ἀνδραποδώδεις», «παρασῆμους» καὶ «κιβδηλοὺς», ἀξίους θανατικῆς καταδίκης»³⁵.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς φοιτήσεως εἰς ἐκλεκτὰ θεατρικὰ ἔργα καὶ αὐτῶν τῶν κληρικῶν. Διὰ τοῦτο τονίζει, ὅτι «ἡ τελεία ἀγνότης τοῦ Θεάτρου ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις καὶ ἀποχὴ τοῦ κλήρου ἀπὸ κοινωνικοῦ θεσμοῦ τοιαύτης σπουδαιότητος διὰ τὸν βίον τῶν Χριστιανῶν, ἤγαγεν εἰς τὸ παράδοξον καὶ θλιβερόν φαινόμενον νὰ στρεβλωθῇ ἡ περὶ Θεάτρου ἀντίληψις μέχρι τοσοῦτου, ὥστε νὰ θεωρῆται ἐνδιάστημα τοῦ Σατανᾶ, ἐν τῷ ὁποίῳ, κατὰ συνέπειαν, οὐδεμίαν ἔχει θέσιν ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Θρησκείας! Ἐντεῦθεν

ἐπῆλθε σύγχυσις ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων, ὁ δὲ κατὰ πάντα ἀξιοσέβαστος, μεμορφωμένος καὶ πεφωτισμένος κληρικός, παρευρισκόμενος ἐν σοβαρῷ Θεάτρῳ ἢ μουσικῇ συναυλίᾳ, διαπομπεύεται ὡς πρόξενος τρομεροῦ σκανδάλου, ὡς παραβάτης τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθαιρέσεως ἑνοχος! Ἐνδιάστημα τοῦ Σατανᾶ εἶναι ὄντως τὸ ἐκκλῖναν ἀπὸ τῆς εὐθείας Θεάτρον, ἀλλ' ἐξ ἄλλου μέγιστον μέρος τῆς εὐθύνης ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ διαφθορᾷ τοῦ Θεάτρου καταλογιστέον εἰς αὐτοὺς τοὺς τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἰθύνοντας, οἵτινες οὐδέποτε ἐμερίμνησαν σοβαρῶς καὶ συστηματικῶς πρὸς ἐξύψωσιν τοῦ Θεάτρου. Συνεπεία τῆς οὕτως ἐπεληούσης συγχύσεως, ἡ ἀθῶα καὶ εἰς τὸν κληρικὸν ἐπιτρεπομένη εὐγενῆς καὶ ὑψηλότερα ἀπὸ τῆς Τέχνης τέρψις ἐκλαμβάνεται ὡς ἐνέχουσα στοιχεῖα ἐπίμειπτα ταυτιζομένη πρὸς τὴν ἀθέμιτον ἡδονήν»³⁶.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ὡς καταλήγει ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἡ διαπαιδαγώγησις τῶν Χριστιανῶν δέον «νὰ καθιστᾶ βαθμῆδὸν αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ διακρίνωσιν ἀφ' ἑαυτῶν πλέον τί τὸ ἠθικῶς ἐπιτρεπόμενον ἐν τῇ Τέχνῃ καθόλου καὶ ἐν τῷ Θεάτρῳ μερικώτερον, ὥστε καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν διαγωγὴν νὰ κανονίζωσι κατὰ τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ πρέπον, καὶ τὴν ἐν τούτῳ διαγωγὴν τῶν κληρικῶν νὰ μὴ παρεξηγῶσιν. Ἡ Τέχνη καὶ τὸ Θεάτρον εἶναι καὶ θὰ εἶναι ἀπαραίτητα ἐν τῇ ζωῇ τῆς ἀνθρωπότητος, οὔτε δ' ἐφάρματα εἶναι καθ' ἑαυτά, οὔτε ἀδιάφορα. Ταῦτα συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν καθόλου ἐκπολιτιστικῶν μέσων, τῶν ὁποίων ὁ σκοπὸς ἐνέχε ἰσυνυποτεταγμένην σημασίαν ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ τελικοῦ καὶ ὑψίστου σκοποῦ τῆς ζωῆς, τούτου δ' ἕνεκα πρέπει νὰ κανονίζονται ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς γιὰ νὰ δύνανται νὰ συντελῶσιν εἰς δόξαν Θεοῦ»³⁷.

* * *

Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα περὶ τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἔστωσαν ὡς εὐλαβὲς μνημόσυνον ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 25 ἐτῶν ἀπὸ τῆς πρὸς Κύριον ἐκδημίας του. Αἱ δειγματοληπτικῶς παρατεθεῖσαι ἀπόψεις του ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Διευθυντῆς τῶν Περιοδικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξε πρότυπον πεφωτισμένου Θεολόγου καὶ Διδασκάλου μὲ ἄριστον φιλοσοφικὸν ἐξοπλισμὸν καὶ μὲ εὐρύτητα πνευματικῶν ὀριζόντων.

Αὔγουστος 1981

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

33. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 279

34. Αὐτόθι, σ. 284.

35. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114.

36. Αὐτόθι, σ. 320.

37. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 321-322.

Η ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Ἐκτὸς τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ὁ ἀείμνηστος Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, καὶ ἡ ἐθνικὴ δράσις αὐτοῦ ὑπῆρξεν λίαν ἀξιόλογος. Δι' ὠραίων καὶ ἀληθῶς ἐμπνευσμένων ἀρθρῶν πατριωτικῶν, ἅτινα ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδόμενα περιοδικά, προσεπάθει πάντοτε νὰ ἐξυψώῃ καὶ νὰ ἐνισχύῃ τὸ αἶσθημα τῆς φιλοπατρίας εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀναγνωστῶν του, νὰ μεταρσιῶ αὐτοὺς εἰς τὰ εὐγενῆ ἰδανικὰ τῆς φυλῆς καὶ νὰ προκαλῆ τὴν συγκίνησιν καὶ τὸν θαυμασμόν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ξένου κόσμου πρὸς τὰ μεγάλα καὶ ἐνδοξα γεγονότα, ἅτινα ἐν πλήρει θριάμβῳ ἐπετέλει τότε ἡ Ἑλλάς ὑπὸ τὴν κατεύθυνσιν τοῦ μεγάλου Ἑλληνος Κρητὸς καὶ ἐνδόξου Κυβερνήτου, τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Γρ. Παπαμιχαήλ, πλὴν τῆς ἐνθουσιώδους ἀρθρογραφίας, ἐξέδωκε καὶ συγγράμματά τινα, εἰς ἃ ἐξετάζονται μετ' ἐμβριθείας, οὐ τῆς τυχούσης, τὰ φλέγοντα ἐθνικὰ τότε ζητήματα. Τοιαῦτα εἶναι τὰ «Ἑλληνικὰ προβλήματα», «Στατιστικῶν ἐν Μακεδονίᾳ Ἑλληνικῶν Σχολῶν», ὁ «Πατριωτισμός» καὶ τὸ σπουδαιότερον ὅλων ὁ «Ἑλλάδος Θρίαμβος», τὸ ὁποῖον ἐν τετραμῆνῳ διαστήματι ἐξεδόθη δις καὶ ἔγινεν ἀνάρπαστον.

Τὸ ἐκ τῆς πωλήσεως τοῦ βιβλίου τούτου προῖον ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὸν τότε πρωθυπουργὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον ὡς εἰσφορά ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀπόρων ἐφένδρων καὶ τῶν θυμάτων πολέμου. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ συγγραφεύς, με' ἀσυνήθη βαθύνοιαν, ἐξετάζει ἀπὸ φιλοσοφικῆς πλευρᾶς τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ με' αὐστηρὰν τῆς ἀληθείας ἔρευναν ἀναδεικνύει τὰ αἴτια καὶ ὑποδεικνύει τὰ μέσα πρὸς συνήχισιν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποδούλων τμημάτων τῆς ἐλληνικῆς γῆς.

Τὸ θαυμάσιον τοῦτο βιβλίον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀντανაკλᾶται πλήρως ὁ φλογερὸς πατριωτισμὸς τοῦ συγγρα-

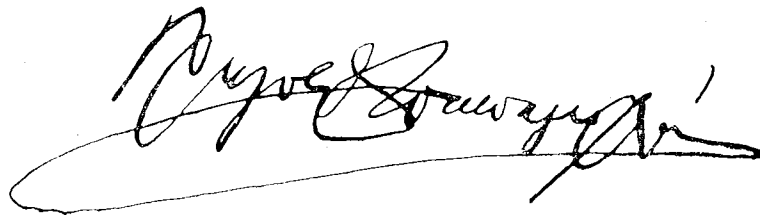
φέως, ἐνεποίησε καταπληκτικὴν ἐντύπωσιν, ὄχι μόνον εἰς ὅλον τὸν Ἑλληνισμόν τῆς Αἰγύπτου, ἀλλὰ καὶ ὅπου ἔτυχε νὰ ἀναγνωσθῆ, ὁλόκληρος δὲ ὁ αἰγυπτιακὸς Τύπος εἶχε κρίνει αὐτὸ ἐνθουσιωδέστατα.

Ὅταν ἔγραφε τὰ ὠραῖα, τὰ ὑπέροχα πατριωτικὰ συγγράμματά του, ἡ ψυχὴ του ἐπληροῦτο ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀγίου ἐνθουσιασμοῦ, ὅστις ἐνέπνεε τοὺς μαχητὰς τῆς Πατρίδος, καὶ ἐλησμόνει πολλάκις τὸν θεολόγον καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα, ἀφίνων τὴν καρδίαν του νὰ ὀδηγῆ τὸν ἀλαμόν του.

Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θεωρῶ ἀπαραίτητον νὰ τονίσω ὅπως ἰδιαιτέρως, εἶναι, ὅτι ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ὑπῆρξεν αὐτοδραμιουργὸς καὶ δι' αὐτὸ ὡς κατακλειῖδα τοῦ παρόντος σημειώματος θὰ παραθέσω τοὺς ἰδικούς του λόγους, τοὺς ὁποίους μεταξὺ ἄλλων ὁ ἴδιος εἶπεν εἰς τινὰ συγκέντρωσιν τῶν διανοουμένων τῆς Μυτιλήνης, γενομένην τὴν 14ην Ἀπριλίου 1927 εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, περὶ τῶν ἑαυτοῦ κόπων καὶ μόχθων, χάρις εἰς τοὺς ὁποίους ἠδυνήθη νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὑπατον ἀξίωμα τοῦ λειτουργοῦ ἐν τῷ Ἀνωτάτῳ Πανδιδασκηρίῳ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους:

«... Ἐκ μικροτάτης παιδικῆς ἡλικίας ὀδηγηθεὶς ἔξω τῆς προσφιλοῦς Πατρίδος εἰς χώρας ἀπομεμακρυσμένας καὶ αἰσθανόμενος ἀκατανίκητον ἔλξιν πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, καὶ τῶν καλλιεργούντων αὐτὰς Γραμμάτων, ταχέως ἐστροβιλήθην εἰς τοὺς ἀτελευτήτους στροβίλους τῆς πολυμόχθου παιδεύσεως. Μόνος καὶ ἀβοήθητος ἐξορμῶν ἐκ τῶν περιδινήσεων τούτων εἰς τὰς ἀκτὰς τῶν ἐπιστημονικῶν κέντρων τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καὶ ἐκασταχόθεν ποριζόμενος τὰ ἐφόδια πρὸς κατευθύνσεις νέας, με' τὴν ἀκόρεστον τῆς γνώσεως δίψαν καὶ τὴν γραφίδα ὡς ἕκτον δάκτυλον, προσωρμίσθην, τέλος, πρὸ δεκαετίας, εἰς τὸν λιμένα τοῦ Ἀνωτάτου πνευματικοῦ καθιδρύματος τοῦ Ἑθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου...».

† Ὁ Μυτιλήνης ΙΑΚΩΒΟΣ

Ἡ ὑπογραφή τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ.

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΓΡΗΓ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

(κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐκλογῆς του ὡς Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου)

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἡ σύζυγός του παρέδωκεν εἰς ἐμὲ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ καθηγητοῦ τοὺς πρώτους 15 τόμους τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου, δερματοδέτους κοκκίνου χρώματος καὶ φέροντας τὸ ὄνομα τοῦ διευθυντοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Ὅσοι ἔχουν ἐγκύψει εἰς τὴν μελέτην τοῦ περιοδικοῦ τούτου γνωρίζουν τί περιέχουν οἱ τόμοι αὗτοί, κυρίως εἰς ἀναλυτικὰς βιβλιοκρισίας ρωσικῶν συγγραμμάτων καὶ μελετῶν, συντασσομέναις ὑπὸ τῶν δύο ρωσομαθῶν Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου καὶ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ἦσαν οἱ δύο, οἵτινες καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρότερον καὶ ἐν Ἀθήναις ὕστερον ἴδρυσαν καὶ ἀνήγαγον εἰς περιωπὴν τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ περιοδικὰ Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον καὶ Πάνταϊνον, Θεολογίαν καὶ Ἐκκλησίαν.

Ἦσαν ἄνθρωποι ὄχι μόνον θεολόγοι, ἀλλὰ καὶ λόγιοι, ὑπὸ τὴν ἐννοιαν ὅτι ἐγνώριζον καλὰ τὴν τέχνην τοῦ γράφειν.

Μετὰ τῶν 15 τόμων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου, ἡ Μ. Παπαμιχαήλ ἔκαμεν εἰς ἐμὲ τὴν τιμὴν νὰ ἐμπιστευθῆ καὶ ἓνα φάκελον περιέχοντα 15 ἀνεκδοτα, πλὴν ἑνός, γράμματα πρὸς τὸν ἀειμνήστον καθηγητὴν, ἦτοι 8 γράμματα τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φωτίου, 2 γράμματα τοῦ Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, 1 γράμμα τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, 1 γράμμα τοῦ Μητροπολίτου Μέμφιδος Νεκταρίου καὶ 3 γράμματα τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου. Ἐπίσης εἰς τὸν φάκελον ὑπάρχει χειρόγραφον τοῦ καθηγητοῦ ἐξ ἑνῆς μικρῶν σελίδων, ἐν ᾧ ἡ κατάθεσις του ὡς μάρτυρος εἰς τὴν δίκην κατὰ τοῦ Γ. Χαλαβατζῆ. Τὸ ἐκδεδομένον γράμμα τοῦ Πατριάρχου Φωτίου εἶναι τὸ τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1913, δημοσιευμένον ἐν τῷ μικρῷ βιβλίῳ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ «Ἑλλάδος Θρίαμβος» τῷ ἐν διαστήματι τριῶν μηνῶν, ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου μέχρι Μαρτίου 1914 δις ἐκδοθέντι. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὡς γνωστὸν περιέχονται 26 ἄρθρα δημοσιευθέντα ἐν τῷ Πανταίνῳ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐπιγραφὴν «Ἐξετάσεις. Πολεμικὸς ἀπολογισμὸς». Χαρακτηριστικῶς ὁ ἑλληνομαθέστατος Πατριάρχης Φώτιος γρά-

φει ἐν τῷ ὡς ἀνωτέρω γράμματι: «προτρεπόμεθά σε πατρικῶς ἐν τάχει ἐνὶ αὐτὰς συναθροῖσαι καὶ ἐκδοῦναι εἰς ἀντίτυπα πολλὰ... ἐπιτρέποντές σοι χρῆσασθαι πρὸς τοῦτο τῇ ἡμετέρᾳ Τυπογραφίᾳ...».

Ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω γραμμάτων τὰ ὅποια, καθ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι ἀδημοσιευτα, θὰ ἀρκεσθῶ νὰ δημοσιεύσω τὰ δύο μόνον τοῦ Ἀρχιμ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ ὡς καθηγητοῦ ἐν τῇ ἔδρᾳ τῆς Ἀπολογητικῆς, ἐπιφυλασσόμενος νὰ φέρω εἰς φῶς τὰ ἄλλα ἐν εὐθετωτέρῳ δι' ἐμὲ χρόνῳ, «ἐὰν ὁ Κύριος θελήσῃ».

ΘΕΟΛΟΓΙΚὸΝ ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟΝ
ΤΟΥ ΕΘΝ. ΚΑΙ ΚΑΠ. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

*Ἡ κατάθεσις
κατὰ τὴν ἀνάκρισιν
περὶ οὐνιτῶν
σελῶν οὐνιτῶν*

*Γρηγόριος Χαλαβατζῆς Παπαμιχαήλ
ἐν Νεββῆ
ἐτὸς 52
καθηγητὴς
τῷ Πανεπιστημίῳ*

*Ἐἶδα με ἀληθῶς οὐδὲ γινώσκω
περὶ τῶν προπαγάνδων καὶ τῶν ἀπολο-
γισμῶν τῶν οὐνιτῶν, ὡς αἱ τῆς διακί-
μου ὄψεως, καὶ μακάριον ἂν διακινῆ
τὸν ἐπισκοπικὸν ὄργανον τῆς Ἐκκλησίας
τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία», ἔχω τὴν
ἀποδοῦναι ὅτι οἱ τῶν ἀρνητῶν ἐν
τῷ ἔργῳ τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὴ ἀπο-
λογισμῶν προσφρονεῖς εἰς αὐτὰς ἐπιθυμῶν
οὐκ εἶναι κοινῶν ἀπολογισμῶν με-
ταβί τῶν ὀρθοδόξων, μακάριον δὲ
μεταβί τῶν προσφρονῶν, καὶ εὐχόμενος*

Ἡ πρώτη σελὶς τῆς καταθέσεως τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ κατὰ τὴν ἀνάκρισιν περὶ οὐνιτῶν (δίκη Γ. Χαλαβατζῆ), ὡς Διευθυντοῦ τῆς «Ἐκκλησίας» (1935).

Τὸ πρῶτον γράμμα ἐπὶ τιτλοφόρου χάρτου τῆς Διευθύνσεως τῆς Ριζαρείου Σχολῆς καὶ ὑπὸ ἡμερομηνίαν 25 Μαρτίου 1918 ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Φίλτατε Γρηγόριε,

Ἔχομεν ἤδη τὸν Μελέτιον Μητροπολίτην Ἀθηνῶν. Ἐγὼ ἀπέστερα τὸ ἀξίωμα ὡς ἀποστέργω καὶ τὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς, οὐχ ἤττον εὐχαριστῶ τῷ Μακαριωτάτῳ διὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ παρὰ τοῦ Ὑπουργείου ζητηθέντος Ἀπολυτηρίου. Τώρα πρέπει νὰ ἔλθῃς καὶ σὺ ἐνταῦθα. Ὁ Μελέτιος φρονεῖ ὅτι δύνασαι νὰ ἔλθῃς ἀπὸ τοῦδε καὶ νὰ μείνῃς παρ' αὐτῷ, ἀλλ' ἴσως προτιμότερον εἶναι νὰ ἀναμείνῃς τὴν ἐκλογὴν σου ὡς Καθηγητοῦ. Ταύτην θεωρῶ ἐξησφαλισμένην, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ ὑπολογίσω τὸν χρόνον τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς. Διότι μέχρι σήμερον δὲν εἰσῆχθη εἰς τὴν Βουλὴν τὸ περὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἑδρας τῆς Ἀπολογητικῆς νομοσχέδιον. Ἄν δὲν ἔλθῃς ἀμέσως, ὡς ἐπαναλαμβάνω φρονεῖ καὶ θέλει ὁ Μητροπολίτης, ἔχω ἀνάγκην ἐκτὸς τῆς ἀναλύσεως τῶν ἔργων σου, ἦν διὰ τῆς προηγουμένης μου ἐζήτησα, καὶ ἀντίγραφου τοῦ διπλώματός σου ἐν μεταφράσει εἰ δυνατόν ἐπικεκυρωμένη ὑπὸ τοῦ Ρωσικοῦ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενίου. Σοὶ ἀπέστειλα πίνακα τῶν εἰσπραχθέντων χρημάτων ἐκ τῶν βιβλίων Καλλινίκου καὶ λοιπῶν. Ταχυδρομικῶς ἀποστέλλω σοὶ τὸ αἰτηθὲν φυλλάδιον. Ἐλπίζω ὅτι ταχέως θὰ συναντηθῶμεν ἐνταῦθα σὲ κατασπάζομαι. Χρυσόστομος.

Υ.Γ. Ἄν συμβῆ νὰ βραδύνη τὸ ἀντίγραφον τοῦ διπλώματος καὶ παραστῇ ἀνάγκη αὐτοῦ θὰ ζητήσω τηλεγραφικῶς διὰ τῆς λέξεως: τηλεγράφησον, νὰ μοὶ τηλε-

γραφήσῃς τὸν ἀριθμὸν, τὸν βαθμὸν καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ διπλώματος. Χ.».

Τὸ δεύτερον γράμμα ὑπὸ ἡμερομηνίαν 15 Μαΐου 1918 ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Φίλτατε Γρηγόριε,

Στεροῦμαι εἰδήσεών του, ἔλαβον δὲ χθὲς τὸ τελευταῖον τεῦχος τοῦ «Ἐκκλησ. Φάρου». Ἐκ τῆς ποιότητος τοῦ χάρτου τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ τεύχους εἰκάζω ὅτι κατ' ἀνάγκην ἐλλείπει χάρτου θὰ σταματήσῃ ἡ ἐκδοσις τοῦ περιοδικοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐσχάτως πρὸς τοῦτο ὁ Μελέτιος φρονεῖ ὅτι ἡδύνασο ἀπὸ τοῦδε νὰ ἔλθῃς εἰς Ἀθήνας. Ἡ ἑδρα τῆς Ἀπολογητικῆς ἰδρύεται, ἐξησφάλισα δὲ τὴν γνώμην τῶν συναδέλφων μου, ἀλλ' ὁ Μελέτιος ἐπιθυμεῖ νὰ εὐρίσκειαι ἐνταῦθα καὶ πρὸ τοῦ διορισμοῦ σου ὡς Καθηγητοῦ, κατὰ τὰς σχετικὰς ἐνεργείας. Σοῦ γράφω λοιπὸν καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ ἔλθῃς καὶ νὰ μείνῃς παρ' αὐτῷ ἐπὶ τι διάστημα. Εἰς ἐπανειλημμένας ἐπιστολάς μου στεροῦμαι ἀπαντήσεως. Ἐλπίζω ὅμως νὰ ἔλαβες ταύτας, ἂν δὲ συμβῆ νὰ μὴ ἔλθῃς ἐγκαίρως πρέπει νὰ μοὶ στείλῃς ὅ,τι ἐζήτησα, ἀντίγραφον τοῦ διπλώματός σου ἐν μεταφράσει κεκυρωμένη καὶ ἀνάλυσιν τῶν ἀπολογητικῶν σου ἐργασιῶν. Ἄλλ' εὐχομαι ταχέως νὰ συναντηθῶμεν ἐνταῦθα. Μετὰ τῶν ἀσπασμῶν μου. Χρυσόστομος».

Δημοσιεύω ἐν φωτοτυπία τμήμα ἐκ τοῦ ἐνὸς γράμματος τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου εἶτα Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου, τοῦ Παπαδοπούλου, παραλείπω ἐν τῷ παρόντι πάντα ἱστορικὸν ἢ ἄλλον σχολιασμόν.

† Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς.
Διότι μέχρι σήμερον δὲν εἰσῆχθη
ἐν τὴν Βουλὴν τὸ περὶ τῆς ἰδρύ-
σεως τῆς ἑδρας τῆς Ἀπολογητικῆς
νομοσχέδιον. Ἄν δὲν ἔλθῃς ἀμέσως,
ὡς ἐπαναλαμβάνω φρονεῖ καὶ θέλει
ὁ Μητροπολίτης, ἔχω ἀνάγκην
ἐκτὸς τῆς ἀναλύσεως τῶν ἔργων

σου, ἦν διὰ τῆς προηγουμένης
μου ἐζήτησα, καὶ ἀντίγραφου τοῦ
διπλώματός σου ἐν μεταφράσει
κεκυρωμένη καὶ ἀνάλυσιν τῶν
ἀπολογητικῶν σου ἐργασιῶν.
Ἄλλ' εὐχομαι ταχέως νὰ συναντηθῶμεν
ἐνταῦθα. Μετὰ τῶν ἀσπασμῶν
μου. Χρυσόστομος

Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τὸ ὄνομα τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητῆ τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ (1874-1956) συνδέεται μὲ τὴν ἴδρυση, ἔκδοση καὶ διεύθυνση ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν δελτίων καὶ ἐγκυροτάτων θεολογικῶν περιοδικῶν, ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζουν τὴν πρωτοκαθεδρία στὴν πυραμίδα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δημοσιογραφίας. Τὰ πρῶτα δημοσιογραφικὰ του ἐνδιαφέροντα ἐκδηλώθηκαν ὅταν ἀκόμη φοιτοῦσε στὴ Ρωσία.

᾿Αξιωσημείωτον, γράφει ὁ Καθηγητῆς Ἰ. Ν. Καρμύρης, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ἐν Ρωσίᾳ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ διεξήγαγε τὸν πρῶτον δημοσιογραφικὸν του ἀγῶνα ἐν ρωσικῇ γλώσσῃ πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἐπὶ τῆς Μακεδονίας, ἀγωνιζομένης τότε σκληρὸν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βουλγάρων ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνα. Ἀνέπτυξε δὲ τόσον ἰσχυρὰν καὶ πειστικὴν ἐπιχειρηματολογία, ὥστε ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Βουλῇ κατὰ τὴν σχετικὴν ἀγόρευσιν του ὁ τότε πρωθυπουργὸς Θεόδωρος Δεληγιάννης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρέθη αὐτὴ κατὰ τὴν δολοφονίαν του» (Θεολογία, ΚΖ', 1956, σελ. 149).

Αὐτὰ συνέβησαν πρὶν τὸ 1905. Τότε, διαμορφωμένος πιά ἐπιστήμονας, νυμφευμένος, ἀνέλαβε καθήκοντα Καθηγητῆ στὴ Θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Σταυροῦ στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου παρέμεινε διδάσκοντας γιὰ δυὸ χρόνια, καὶ συνεργαζόμενος μὲ τὴ «Νέα Σιών», ὥσπου ὁ Ἀλεξανδρείας Φώτιος τοῦ ἀνέθεσε τὸ 1907 τὴ διεύθυνση τοῦ μηνιαίου ἐπιστημονικοῦ συγγράμματος ᾿Εκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ τοῦ ἐβδομαδιαίου παραρτήματός του «Πάνταινος», ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐκδίδονται τὸν ἐπόμενον χρόνον (1908).

Ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ καὶ τοῦ παραρτήματός του εἶχε σχεδιασθῆ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1907 στὴν Κύπρο, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ γράφει στὰ «Δημοσιογραφικὰ (του) Ἀπομνημονεύματα», ποὺ δημοσίευσε τὸ 1920 στὴν ᾿Εβδομηκονταετηρίδα τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς 1844-1919»:

᾿Ενθυμοῦμαι πῶς ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1907, ἐν οἴκῳ κειμένῳ ἔξω τῆς πό-

λεως, ἐν ᾧ ἐξενίζετο ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Ἀρχιμ. Μελέτιος (Μεταξάκης), μετὰ τὰς κατατηρᾶς τῆς ἡμέρας ἀσχολίας περὶ τὰς ἀνιαρότητας τοῦ γορδίου τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ προβλήματος, ὑπὸ τὸ φέγγος τῆς πανσελήνου ἀμυδρῶς ἐπαργυρούσης τὸ ὑπόστεγον, ὑφ' ὃ ἐκαθήμεθα, ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ τὸν Μακαριώτατον Πάπαν, ἐξωνυχίζομεν τὰς λεπτομερείας τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ, τὰ τῆς ἐσωτερικῆς του συστάσεως καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως, τὸ σχῆμα του, αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ ἐξωφύλλου τὸ χρῶμα καὶ τὴν διάταξιν. Οὐκ ὀλίγον μᾶς ἀπασχόλησεν ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ. Πῶς νὰ τὸ ὀνομάσωμεν; Βεβαίως ὁ τίτλος θὰ ἔπρεπε νὰ συνδεθῆ πρὸς τὸν τόπον τῆς προελεύσεως. Τὸ περιοδικὸν θὰ ἐξεδίετο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἄρα θὰ συνεδυάζετο πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρωτεύουσιν τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Θρόνου. Καὶ ἀργὰ τὰς νύκτας πρὸς ὕπνον ἀπερχόμενοι, ἀνεβάλλομεν τὴν σχετικὴν ἀπόφασιν εἰς τὰς σοφωτέρας σκέψεις τῆς αὔριου, μέχρις οἷ, ἐπὶ τέλους, ἐγένετο ὑπὸ τῆς τριμελοῦς ἀκαδημαϊκῆς συνελεύσεως δεκτὴ τοῦ Μακαριώτατου ἀναδόχου ἢ πρότασις νὰ ὀνομασθῆ τὸ ἀλεξανδρινὸν περιοδικὸν ᾿Εκκλησιαστικὸς Φάρος» μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐξωφύλλῳ παράστασιν τοῦ Φάρου τῆς Ἀλεξανδρείας ἀκτινοβολοῦντος εἰς τοὺς ἀνὰ τὸ πέλαγος τῆς γνώσεως ναυτιλλομένους τὰς ἀκτῖνας τῆς ὀρθοδόξου ἀληθείας ἀπὸ τοῦ προβλήτος τοῦ λιμένος τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀλεξανδρέων» (ὅπ. παρ., σσ. 360-361. Εὐγενίου Μιχαηλίδου: Μητροφῶν τοῦ Δημοσιογραφικοῦ Περιοδικοῦ Τύπου τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ Αἰγυπτιωτῶν Ἑλλήνων (1862-1963), Ἀλεξάνδρεια 1964, σσ. 18-19).

Γιὰ δέκα ὀλόκληρα χρόνια διήρθε τὸν ᾿Εκκλησιαστικὸ Φάρος» καὶ τὸ παράρτημά του «Πάνταινος», ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ ἀέπιστημον δελτίον Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας» καὶ εἰσῆλθε τὸ 1981 στὸ 73ο ἔτος τῆς ἐκδόσεώς του, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (ὁ ᾿Εκκλησιαστικὸς Φάρος» ἐπέζησε ὡς τὸ 1952 καὶ ἐπανεκδόθηκε τελευταία ἀπὸ τὸν Σεβ. Ἀξίωμης [νῦν Ἀρχιεπίσκοπο Θυατείρων] Μεθόδιο). Μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Παπαμιχαήλ τὸ 1918 ὡς Καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔκλεισε ὁ κύκλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς του δημοσιογραφίας στὴν Αἴγυπτο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ διεύθυνση τῶν δύο ἐντύπων, τὰ ὁποῖα ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς εἶχε ἀνεβάσει σὲ ὑψηλὸ πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο, — ὁ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» κατέστη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του περιοδικὸ μὲ διεθνῆς βυζαντινολογικὸ καὶ θεολογικὸ κῦρος, — καταχώρισε στὶς σελίδες τους σημαντικώτατες δικές του ἐργασίες, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ τους τεκμηρίωση, τὴν πρωτοτυπία, καὶ πρὸ πάντων τὴν πίστη του στὴν Ἁγία μας Ὁρθοδοξία. Μὲ ἴσσην ἐπιτυχία ὁ Παπαμιχαὴλ θεράπευε ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, παρουσιάζοντας ζηλευτὸ πληθωρισμό. Στὰ δημοσιεύματα του στὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρος» συγκαταλέγονται: «Ἡθικὴ ἀνθρωπολογία», «Ἡθικὴ κοσμολογία», «Θρησκείας καὶ ἐπιστήμης σχέσις ἀνατέλλοντος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος», «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς καὶ αἱ ἡσυχαστικαὶ ἔριδες μέχρι τῆς συνόδου τοῦ 1341», «Περὶ τοῦ δευτέρου γάμου τῶν κληρικῶν», «Κατολίκων ΡΙΑ DESIDERIA», «Τὸ ἐν αὐτῷ τῷ Παπισμῷ ναυάγιον τοῦ ἀλαθήτου τοῦ Πάπα», «Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ», «Ἀβησσυνία καὶ Ὁρθοδοξία», «Συναϊτικά», «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα», «Ὁ Τολστόη», «Τὸ Κύριον Πάσχα», «Ἀναξιοπρεπῆς ξενοπληξία», «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς πρὸς Γρηγόριον Ἀκίνδυνον», «Ὁμολογία Νικηφόρου Γρηγορά», «Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς», «Τὸ ἱερὸν κήρυγμα», «Θεοσοφία» κ.ἄ. Στὸν «Πάνταινον», ἐξ ἄλλου, δημοσίευσε: «Ἀνάκρισις ἐπιστημῶν», «Συναίσθημα καὶ λογικόν», «Πίστις καὶ γνῶσις», «Ἡ ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ», «Ὁ Προτεσταντισμὸς περὶ Ἱερᾶς Παραδόσεως», «Περὶ Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας», «Τὰ δόγματα, ὁ νοῦς καὶ αἱ θεολογικαὶ γνῶμαι», «Ἡ Λατινικὴ καὶ ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία», «Ἡ σημασία τῶν περὶ Θεοῦ ἀπολογητικῶν ἀποδείξεων», «Ἡ σημασία τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος», «Ἐρμηνευτικὸν — ἀπολογητικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰ Κυριακὰ ἐωθινὰ εὐαγγέλια», «Περὶ ὑπάρξεως πονηρῶν πνευμάτων», «Ἡ ἀλήθεια τῆς ἀγιογραφικῆς κοσμογονίας» κ.ἄ. (Πρβλ. Θεολογία, ΚΖ', 1956, σσ. 152-153).

Δίκαια εἶναι ὅσα σημειώνει γιὰ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρος» ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ Παπαμιχαὴλ ὁ Ν. Θ. Μπουγάτσος στὴ «Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια» (5, 1964, στ. 529):

«Μὲ πλείστους καὶ ἐκλεκτοὺς συνεργάτας, ὑπῆρξεν ἐν πολλοῖς ὑπόδειγμα ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολο-

γικῆς ἐπιθεωρήσεως (ἰδίως τὰ 10 πρῶτα ἔτη), διότι περιεῖχεν ἕλην ἐξ ὄλων τῶν κλάδων τῆς Θεολογίας (ἰδίως ἱστορίας καὶ ἀρχαιολογίας), παρηκολούθει τὰ ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα καὶ συνέβαλλεν εἰς τὴν λύσιν αὐτῶν, ἀλλὰ κυρίως ἦτο ἐνήμερον διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ ἑλληνογλώσσου καὶ ξενογλώσσου Τύπου γραφόμενα περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ γενικῶς καὶ ἰδίως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἐσχολίαζε ταῦτα κοινῶς καὶ ἐπιτυχῶς».

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Παναγιώτης Τρεμπέλας ἔχει σημειώσει γιὰ τὴν περίοδο τῆς διεύθυνσεως τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ τοῦ «Πανταίνου» ἀπὸ τὸν Παπαμιχαὴλ:

«Οὐδέποτε κατὰ τοὺς μέτροι τῆς ἐκδόσεως τῶν περιοδικῶν τούτων χρόνους ὁ ἐκκλησιαστικὸς περιοδικὸς Τύπος εἶχεν ἐξαρθῆ εἰς τόσον ὕψος λαμπρᾶς ἐπιτυχίας» (Ἐκκλησία, ἔτος ΛΓ', 1-15 Φεβρουαρίου 1956, ἀριθ. 3-4, σελ. 45).

Ἐχει ἀναγνωρισθῆ ἡ πατριωτικὴ καὶ ἐθνικὴ δημοσιογραφία τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ, —κατὰ τὴ διάρκεια τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ὅταν ἀγωνιζόταν γιὰ τὰ δίκαια τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ μάλιστα τῆς ἑλληνικώτατης Μακεδονίας, — καὶ γιὰ τὴν ὁποία δέχθηκε στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1913 τὴν πατριαρχικὴ εὐαρέσκεια τοῦ Προκαθημένου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Π. Θρόνου μακαριστοῦ Φωτίου (βλ. Θεολογία, ΚΖ', 1956, σελ. 150).

Στὴ δημοσιογραφικὴ ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ δὲν ὑπῆρξε διάλειμμα. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, συνεργάσθηκε στὰ θρησκευτικὰ περιοδικὰ ποὺ ἴδρυσε καὶ ἐξέδωσε ὁ Μελέτιος Μεταξάκης «Καينὴ Διδαχὴ» καὶ «Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ», τὰ ὁποῖα καὶ διηύθυνε. Ὅμως ἡ μεγάλη του προσφορά ἄρχισε τὸ 1923 μὲ τὴν ἴδρυση, ἐκδοση καὶ διεύθυνση τοῦ ἐπισήμου δελτίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία» καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ Τῆς συγγράμματος «Θεολογία». Προκαθήμενος τότε τῆς Ἐκκλησίας μας ἦταν ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938), μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονταν ἤδη ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα. Ἡ συναντίληψη, ἡ πνευματικὴ συνεργασία, οἱ πλατύτατοι ὀραματισμοὶ τῶν δύο ἀνδρῶν ἔφεραν ἀμέσως τοὺς ἀγλαοὺς καρπούς τους. Εἰδικώτερα, ὁ Παπαμιχαὴλ, ὅπως σημειώνει ὁ σημερινὸς διευθυντὴς τῶν περιοδικῶν Καθηγητὴς κ. Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης, Ἀκαδημαϊκός:

«Ἐπέθηκε τὴν σφραγίδα τῆς μεγαλοπνοῦ προσωπικότητος αὐτοῦ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν Περιοδικῶν,

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΠΡΟΝΟΙΑ,
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΗΣΙ
ΤΥΠΟΙΣ "ΦΟΙΝΙΚΟΣ", ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 44
1934

«ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

Περιοδικόν επιστημονικόν σύγγραμμα, εκδι-
δόμενον προνοία του Μητροπολίτου Ἀθηνῶν
Χρυσόστομου. — Διευθυντή, Γρηγόριος Πα-
παμιχαήλ, καθηγ. του Πανεπιστημίου. — Ἐτη-
σία συνδρομή: ἔσση: δρχ. 60, ἔξωτ. φρ. χρ. 50
(διά τούς φοιτητάς τῆς Θεολογίας δρχ. 25).
— Ἐξέδοθη τό α' καί β' τεῖχος τοῦ ἔτους
1923 ἐκ σελίδων 140. — Διά πᾶσαν αἴτησιν ἀπευ-
θυντέον: Διεύθυνσιν «Θεολογία», Ἱερῶν Μητρο-
πολιν, Ἀθήνας. — Το περιοδικόν θα σταλῆ μόνον
εἰς τούς ἔγγραφησμένους συνδρομητάς.

ΠΑΝΤΑΙΝΟΣ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΤΟΥ "ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΦΑΡΟΥ,"

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΕΤΟΣ Β'. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ 16 7ΒΡΥΙΟΥ 1909 ΑΡΙΘ. 1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ὁ «Πάνταινος» εἰς τὸ δεύτερον ἔτος. — Χριστοφόρου Μητροπολίτου Ἀξό-
μης, Ἐρημεία τῆς Ἀποστολικῆς περιουσίας τῆς Κυριακῆς μετὰ τὴν Ὑψωσιν.
— Πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ κίνησις: Καρδινάλιος ὑπὸ δίκην. Ἡ
ἀναγκαιότης τῆς πίστεως ὡς βάσις τῆς μαθηματικῆς διανοήσεως. Ἐκκλησι-
αστικά κειμήλια. Ἀνεξάρτητος Γαλλικὴ Ἐκκλησία. Ὁ σύγχρονος μορμονισμὸς.
— Χρονικά.

Ὁ «ΠΑΝΤΑΙΝΟΣ», Εἰς τὸ ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΕΤΟΣ

Θεῖα εὐδοκία καὶ συνάρσει ὁ «Πάνταινος» διὰ τοῦ παρόντος
τεύχους εἰσέρχεται εἰς τὸ δεύτερον τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ ἔτος.
Ὅποια ἐγένετο ἡ σταδιοδρομία αὐτοῦ κατὰ τὸ διαρροῦσαν ἔτος
ἀπόκειται νὰ κρίνωσιν οἱ παρακολογησάντες τὸ ἔργον αὐτοῦ.
Ὁ ἡμέτερος δροδόξος λαὸς ἔχει ἀνάγκην τροφῆς ὑμῶν, ἡ-
θικῆς καὶ πνευματικῆς, κατ' ὃν δὲ χρόνον τὰ μὲν ψυχοφθό-
ρα διδάγματα τοῦ ξενικοῦ ψευδοπολιτισμοῦ ὑπεισέρχονται μέ-
χρι τῶν οἰκογενειακῶν ἐστιῶν καὶ τείνουσι νὰ διασαλευθῶσι
τὰς ἀγνάς ἠθικάς τῶν κοινοτικῶν, τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν

«ΕΚΚΛΗΣΙΑ»

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ ΚΑΙ ΕΥΡΥΤΑΝΑΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ
ΤΡΙΚΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΓΩΝ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ
ΑΡΧΙΜ. Θ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ
Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΑΘΗΝΑΙ, ΜΕΓΑΡΟΝ 1. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΕΝΤΕΥΞΕΙΣ 6-7 μ. μ.

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ } ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΔΡΧ. 30
} ΕΣΤΕΡΙΚΟΥ ΦΡ. ΧΡ. 30

Διά τούς φοιτητάς, τούς ἱεροσπουδαστάς καὶ
τούς μαθητάς τὰ ἡμίση

Πᾶν χρηματικὸν ἔμβασμα δέον ν' ἀποστέλληται: Πρὸς τὴν
Διεύθυνσιν τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία».

Τύποις "Φοῖνικος", Σταδίου 38, Ἀθήναι

Τὰ ἐκκλησιαστικά περιοδικά, ὅταν τὰ διηθῶνε ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ.

ἡ δὲ ἀριστοτέχνις καὶ ἐν κυριολεξία λογοτεχνικὴ γραφὴς αὐτοῦ ἐπέβαλε τοῦτον ὡς τὸν ἀριστὸν ἀρχιτέκτονα δημοσιογραφικῆς δεοντολογίας ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς γραμματείας ὑπὸ τὴν γενικωτέραν σημασίαν τοῦ ὄρου τούτου» (Ἐδρετήριον περιοδικοῦ «Θεολογία» τῶν ἐτῶν 1923-1973 (τόμ. Α' - ΜΔ'), Ἀθήναι 1974, σελ. 6).

Τὴν ἀνάγκη τῆς ἐκδόσεως τῶν περιοδικῶν ἐπεσήμεινε ὁ ἴδιος ὁ Παπαμιχαὴλ στὸν πρῶτο τόμο τῆς «Θεολογίας» (1923) μὲ τούτα τὰ λόγια:

«Εἶναι λυπηρὸν ὅτι αἱ Ἀθήναι, ἡ μάλιστα ἐν Ἐπιστήμῃ πρωτεύουσα τῶν πόλεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, δὲν ἠξιώθησαν ἔτι ν' ἀποκτήσωσι τὸ μόνιμον αὐτῶν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικόν. Πᾶσαι αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενόμεναι ἀπόπειραι ἐναντίον αὐτῶν ἐπισημασθῆναι τῆς ἀνάγκης τῆς καὶ παρ' ἡμῶν ἐκδόσεως τοιοῦτου περιοδικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπάρχουσαν πρὸς θεολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας ἔφρασαν, ὡς καὶ τὴν ὁσημέραι πύκνωσιν ὡς πλειόνων ἐπιστημονικῶν δυνάμεων. Τὸ ναυάγιον δ' ὅμως τῶν γενομένων ἀποπειρῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπ' ἐσχάτων γενικὴν τῶν καθ' ἡμᾶς διὰ τοὺς πασιγνώστους λόγους ἀστάθειαν, ἐπηρεάζουσαν κατ' ἀνάγκην ἀδήριτον καὶ τὴν πνευματικὴν κίνησιν, ἣτις εὐδοοῦται μόνον ἐν ἡρεμίᾳ πνεύματος, ἐφικτῇ ὑπὸ συνθήκας ζωῆς εἰρηναίας καὶ ἀπερισπάστου. Τρέφομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ κατὰ θεῖαν παραχώρησιν γενομένη ἐν τῷ Ἑθνῷ ἡμῶν «λαίλαψ μεγάλη ἀνέμου» ἀπειτιμῆθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἡ συνταραχθεῖσα δ' ἄρα ἐθνικὴ θάλασσα ἐφιμώθη, ὁ ἀθρόως καθ' ἡμῶν πνεύσας ἀνεμὸς ἐκόπασε, καὶ ἐπίκειται «γαλήνη μεγάλη» (Μάρκ. δ', 37-39)... Ἐν τῇ πεποίθησιν ἀκριβῶς ταύτῃ ἐμφανίζεται ἡ «Θεολογία» ὡσεὶ περιστερὰ ἀπὸ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Ἐκκλησίας θαρρούντως ἀπολνομένη μετὰ τὸν κατακλυσμὸν...» (Προβλ. Μπόνην, ὅπ. παρ., σσ. 10-11).

Μὲ τὴν ἐργατικότητα, τὴν πνοή, τὴν ὑψηλὴ ἐπιστημονικὴ κατάρτιση, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, τὰ δύο περιοδικὰ κραταιώθησαν καὶ διανύουν ἤδη, ἡ μὲν «Ἐκκλησία», πού ἀργότερα ἐξέδωσε 150ῆμερο παράρτημα, τὸν «Ἐφημέριον», τὸ 58ο ἔτος τῆς ἐκδόσεώς της, ἡ δὲ «Θεολογία» προβαίνει στὸν 52ο τόμο της (1981).

Μιά ματιὰ στὸ «Ἐδρετήριον» τῆς «Θεολογίας» τῶν ἐτῶν 1923-1973, πού συνέταξε ὁ διευθυντὴς της Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης, Ἀκαδημαϊκός, καὶ στὸ «Ἐδρετήριον» τῆς «Ἐκκλησίας», τόμων Α'

(1923-1924) — Ν' (1973), πού ὀφείλομε στὸν Ἀδαμάντιο Ἀνεστίδη, θὰ διαπιστώσῃ πόσο συνέβαλε στὴν ἐξύψωση τῆς στάθμης τῶν δύο περιοδικῶν ἢ προσωπικὴ συνεργασία τοῦ Παπαμιχαήλ μὲ θέματα ἀπολογητικῆς καὶ ἄλλου θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος.

«Εἰς ἀμφοτέρα, ἔγραφε ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης (νῦν Μυτιλήνης) Ἰάκωβος, ἐδημοσίευσεν ἀξιολόγους ἐπιστημονικὰς μελέτας, ὠραῖα ἐπικαιρα ἄρθρα, πολυτίμους εἰδησεογραφίας τῶν ξένων Ἐκκλησιῶν καὶ βαθυστόχαστα σχόλια μοναδικὰ εἰς διδάγματα καὶ συμπεράσματα, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς ὕψος ἰδεῶν καὶ εἰς κάλλος νοημάτων» (Ἐκκλησία, ἔτος ΛΓ', 1-15 Φεβρουαρίου 1956, ἀριθ. 3-4, σελ. 43). Ὁ Τρεμπέλας, ἐξ ἄλλου (ὅπ. παρ., σελ. 45), σωστὰ ἔχει παρατηρήσει ὅτι «καὶ αἱ εἰδησεογραφικαὶ στήλαι τὰς ὁποίας εἰς τὰ ἀλεξανδρινὰ περιοδικὰ, ὡς καὶ μετέπειτα εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις τοιαῦτα ἐπεμελήθη μετὰ προφανοῦς πρωτοτυπίας, πρόσκεινται πηγαί εἰς τὸν ἱστορικὸν τῆς σύγχρονου ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως πολυτιμότεται».

Τέλος, ἄς ὑπολογισθῇ ἡ συνεργασία τοῦ Παπαμιχαήλ σὲ πολλὰ ἄλλα θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ, ὅπως εἶναι ὁ «Ποιμὴν» Μυτιλήνης, ὁ «Ἀπόστολος Παῦλος» Καβάλας, ἡ «Ἀνάπλασις» κ.λπ. (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ: Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ.λπ.).

Τὴ μεγίστη συμβολὴ τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ στὴν ἐκκλησιαστικὴ δημοσιογραφία ἐμφαίνει τὸ ἐπιθανάτιο σημεῖωμα μὲ τὸ ὅποιο τὸν ἀποχαιρέτισε ἡ Σύναξις τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία». Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα σ' αὐτὸ διαβάζομε (ὅπ. παρ., σσ. 33-34):

«Ἡ «Ἐκκλησία» ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς τῆς δημοσιότητος τὸ φῶς πρὸ τριάκοντα καὶ τριῶν ἐτῶν διὰ τῶν χειρῶν τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ἐκτοτε δὲ—πλὴν ἐλαχίστου τινος χρονικοῦ διαστήματος—διευθυνομένη ὑπ' αὐτοῦ, ἐξῆσεν ὑπὸ τὴν θαλπωρὴν τῆς ἀγάπης του καὶ ἠνδρωθῆ χάρις εἰς τὰς ἀόκνους φροντίδας καὶ τοὺς ἀτρότους κόπους του, καύχημα δ' εἶχε τὸ ὄνομά του, ὅπερ ἐτίμησεν ἡ σοφία καὶ ἡ ἀρετὴ του. Εἶναι, ἄρα, λίαν φυσικὸν νὰ αισθάνεται τὴν θλίψιν διὰ τὴν στέρησιν του τὸσφ ὀδονηροτέραν, ὅσφ στενότερον εἶχε συνδεθῆ μετ' αὐτοῦ. Διότι εἰς τὰς χιλιάδας τῶν σελίδων τοῦ ἐπισήμου τούτου Δελτίου τῆς Ἐκκλησίας ἐναπέθηκεν ὁ μεταστὰς μέγα καὶ ἐκλεκτὸν μέρος τῶν καρπῶν τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας

ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ*

Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Ἰησοῦ ὡς ἐπίστευσις τοῦ ἔργου τῆς θείας οἰκονομίας, ὡς τελευταῖος σταθμὸς τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς νίκη ὀριστικῆ τῆς ζωῆς κατὰ τοῦ θανάτου, εἶναι τὸ θεμέλιον ἐφ' οὗ βασιίεται ὁ χριστιανισμὸς. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος λέγει, ὅτι «εἰ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν» (Α' Κορ. ιε', 14). Διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν οἱ πολέμιοι τοῦ χριστιανισμοῦ πάσας τὰς προσπαθείας αὐτῶν κατέβαλον, ὅπως ἀποδείξωσι τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ὡς μὴ γενομένην, ὡς καθαρὸν ἐπινόημα τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἠσπάρσθησαν οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύσαντες.

Δέον λοιπὸν νὰ ἐξετασθῇ καὶ ν' ἀποδειχθῇ ὡς ἱστορικὸν γεγονός ἀναμφισβήτητον ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου. Πρὸς τοῦτο πρὸ παντὸς πρέπει νὰ καθορισθῇ ἂν οἱ ἀπόστολοι ἐκήρυξαν τὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως ἐξ ἰδίας ἀκραδάντου πεποιθήσεως εἰς αὐτό, ἢ ὅπως ἐξαπατήσωσι τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ αὐτοὶ δὲν ἐπίστευον. Ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ ἀπόστολοι καὶ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, μὴ πιστεύοντες αὐτοὶ εἰς τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, ἐκήρυττον ἐν τούτοις αὐτὴν ὡς ψεῦδος καὶ ἀπάτην, ἐν τιαύτῃ περιπτώσει τὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως εἶναι καθαρὸν ἐπινόημα αὐτῶν, εἶναι δ' ἄξιον ἀπορίας μεγίστης πῶς τόσον κολοσσιαῖον καὶ αὔθαδες ψεῦδος κατάρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὰς γενεὰς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τόσους αἰῶνας, δικαίως δὲ πρέπει νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ὅλα τὰ ἑκατομῦρια τῶν πιστευσάντων εἰς τὸ ψεῦδος τοῦτο ἦσαν καὶ εἶναι ἀπαράδειγμάτιστοι βλάκες. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι καθ' ὀλοκλήριαν ἀπαράδεκτον. Πῶς ἤτο δυνατόν ὠρισμένα πρόσωπα μετὰ προηγουμένην μεταξὺ αὐτῶν συμφωνίαν νὰ πλάσωσι καὶ νὰ διαδώσωσιν ἐν γνώσει καὶ ἀπὸ σκοποῦ τοιοῦτο παραδοξότατον ψεῦδος καὶ νὰ ὑποστηρίξωσιν αὐτὸ ὑποβαλλόμενοι εἰς τοσοῦτους διωγμοὺς καὶ κινδύνους ἐνώπιον λαῶν καὶ ἀρχόντων, συγχρόνως δὲ νὰ ἐξακολουθῶσι νὰ βλέπωσιν ἄλληλα ἄνευ μειδιάματος καὶ διαρκῶς προσποιούμενοι, νὰ ζῶσι δ' ἐν ἀρετῇ συμφῶν πρὸς τὸ ὑπ' αὐτῶν μετὰ πρωτοφα-

νοῦς πεποιθήσεως διαδιδόμενον ψεῦδος, ἐνῶ ἐν συνειδήσει ἐγνώριζον ὅτι τοῦτο εἶναι ἀπάτη καὶ δόλος; Ἡ προϋπόθεσις λοιπὸν, ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ Κυρίου, αὐτοὶ μὴ πιστεύοντες εἰς τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, ἔπλασαν ὅμως τὸ ψεῦδος τοῦτο καὶ ἐν γνώσει ἐκήρυττον αὐτὸ ἐπὶ ποινῇ διωγμῶν καὶ θανάτου, εἶναι ψυχολογικῶς ἀδύνατος. Ἐντεῦθεν δέον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἀναμφίβολου τὴν γνώμην, ὅτι οἱ ἀπόστολοι ἐκήρυττον τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ χρηστοῦ συνειδότος καὶ ἐν ἀπολύτῳ εἰλικρινείᾳ πίστεως εἰς αὐτὴν.

Ἀλλὰ μόνη ἡ τιμιότης καὶ ἡ εἰλικρίνεια τῶν ἀποστόλων δὲν ἀρκεῖ, ὅπως ἡ ἀνάστασις πιστοποιηθῇ ὡς ἀναντίρρητον γεγονός. Δέον νὰ ἐξετασθῇ μήπως οἱ ἄνθρωποι ἡ π α τ ἦ θ σ α ν ἐκλαβόντες ὡς ἀληθὲς πρᾶγμα ἀνύπαρκτον. Διὰ τοῦτο οἱ προσπαθήσαντες νὰ κλονίσωσι τὸ κύρος τῆς ἀναστάσεως ὡς πραγματικοῦ γεγονότος, παρεδέχθησαν μὲν ὅτι οἱ ἀπόστολοι εἰλικρινῶς ἐκήρυττον αὐτὴν ὡς γεγονός καὶ ἐπίστευον εἰς αὐτὴν ὡς ἀλήθειαν, ἡμφεσβήτησαν ὅμως αὐτὴν τὴν ἀνάστασιν ὡς γεγονός, ἰσχυρισθέντες, ὅτι οἱ ἀπόστολοι ἐπλανήθησαν. Ἀλλ' ἐὰν ὁ Χριστὸς δὲν ἀνέστη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ πάλιν κατὰ τίνα ψυχολογικὸν τρόπον τόσαι χιλιάδες καὶ τόσα ἑκατομῦρια ἀνθρώπων τιμίων καὶ εἰλικρινῶν ἐπίστευσαν εἰς τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ, καὶ μάλιστα, ἐν τῇ πεποιθήσει ταύτῃ ἀνέλαβον νὰ προσελκύσωσιν εἰς τὴν πίστιν ταύτην ὅλον τὸν πεπολιτισμένον κόσμον; Ὁ καλούμενος νὰ πιστεύσῃ εἰς τι, ὅταν μάλιστα τοῦτο εἶναι τὸ οὐσιωδέστατον ὀλοκλήρου κοσμοθεωρίας καὶ δὴ αὐτοτελοῦς θρησκευτικοῦ συστήματος, συνωδᾶ πρὸς τὸ ὁποῖον καλεῖται νὰ ἀναμορφώσῃ καὶ ἀναπλάσῃ ὀλοκλήρον τὸν ἔσω αὐτοῦ ἄνθρωπον καὶ ν' ἀνατρέψῃ ἄρδην πάσας τὰς προτέρας αὐτοῦ πεποιθήσεις κατὰ τὰς ὁποίας ἐκανόνιζε τὸν βίον αὐτοῦ—ὁ καλούμενος, λέγομεν, νὰ πιστεύσῃ εἰς τι νέον τοιοῦτο, ἀναποφεύκτως θὰ ζητήσῃ νὰ πιστοποιηθῇ ἂν τοῦτο εἶναι πραγματικὸν γεγονός ἢ φανταστικόν, ἀλήθεια ἢ ψεῦδος, ὁ δὲ καλῶν εἰς τὴν πίστιν ταύτην εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀποδείξῃ τὸ πρᾶγμα καὶ νὰ πείσῃ τὸν ἕτερον. Ἀλλ' οἱ ἀπόστολοι, ἐὰν ἐξ ἀπάτης οἰασθῆποτε ὑποκειμενικῶς ἐσχημάτισαν τὴν πεποιθήσιν ὅτι ἀνέστη ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ πεί-

* Ἐκ τοῦ «Πανταίου», ἔτος Γ', ἀριθ. 15, 14 Ἀπριλίου 1911, σσ. 225-228, ἀριθ. 16, 21 Ἀπριλίου 1911, σσ. 241-249 καὶ ἀριθ. 17, 28 Ἀπριλίου 1911, σσ. 257-266.

σωσι και τους άλλους περι τούτου και δὴ τόσα ἀνθρώπων ἑκατομμύρια. Ἡ πίστις ἄρα αὐτῶν δὲν ἦτο ἀποτέλεσμα ὑποκειμενικῆς ὕψης. Ἐπομένως δέον νὰ στραφῶμεν εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν τοῦ πράγματος ὄψιν· δέον ν' ἀναπτυχθῆ ἂν ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἱστορικὸν γεγονός.

Τοιοτοτρόπως τιθεμένου τοῦ ζητήματος, πρέπει νὰ ἐξετασθῶσιν αἱ ἐξῆς τρεῖς περιπτώσεις:

α') Ὁ Χριστὸς δὲν ἀπέθανεν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ἀλλ, ἀπλῶς λιποθυμήσας ἢ εἰς νεκροφάνειαν περιπεσὼν ἐτέθη ἐν τῷ τάφῳ, ἐξ οὗ κατόπιν ἐξελθὼν ἐφάνη τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ὑπὸ τὴν σωματικὴν μορφήν ὑφ' οἷαν ἦτο πρὸ τῆς ταφῆς του.

β') Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπέθανε μὲν, ἀλλὰ δὲν ἀνέστη· και

γ') Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀληθῶς ἀπέθανε και ἀληθῶς ἀνέστη.

Ἴδωμεν ποῖον ἐκ τῶν τριῶν τούτων σημείων εἶναι ἀπορριψίμων και ποῖον ἀληθὲς και πραγματικόν.

Κατὰ τὴν πρώτην θεωρίαν, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐξαντληθεὶς ἐκ τῶν βασάνων, περιέπεσε εἰς λιποθυμίαν και νεκροφάνειαν, ἐκληφθεὶς δ' ὡς ἀληθὴς νεκρὸς ἐτάφη· ἐν τῷ τάφῳ ὅμως συνελθὼν ἐξῆλθεν, ὅταν δὲ ἐνεφανίσθη εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, οὗτοι ἐξέλαβον αὐτὸν καλῆ τῆ πίστει ὡς ἀναστάντα ἐκ τῶν νεκρῶν. Ἡ προϋπόθεσις αὕτη ἔχει δύο ὄψεις· πρώτην, ὅτι αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ σκοποῦ προσεποιήθη τὸν νεκρὸν, ἵνα κατόπιν προσδώσῃ εἰς τὴν ἐκ τοῦ τάφου ἔξοδον τὴν ιδιότητα τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, δικαίων ὅσα περὶ τούτου προέλεγε εἰς τοὺς μαθητὰς· δεύτερον, ὅτι ὄντως ἔπαθε νεκροφάνειαν ἐκ τῆς διὰ τοῦ μαρτυρίου ἐξαντλήσεως· ὅταν ὅμως ἐτέθη ἐν τῷ τάφῳ ἀναίσθητος, ἢ ψυχρὰ τοῦ τάφου ἀτμοσφαῖρα και ἢ διεγερτικὴ εὐωδία τῶν μύρων, δι' ὧν ἠλείφθη τὸ σῶμα αὐτοῦ μετὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν, ἐπανέφεραν τὰς αἰσθήσεις αὐτοῦ. Ἀλλὰ και διὰ τὰς δύο ταύτας ὄψεις τοῦ ζητήματος ὑπάρχουσι τσοσαῦται ἀντιρρήσεις και ἀδυνατότητες ψυχολογικαὶ τε και φυσικαί, ὥστε αὐται ἀποδεικνύονται γελοιώταται. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἔχομεν τὴν ἐξῆς ἐξέλιξιν τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεως: ἄνθρωπος κοινὸς (ὅπως παραδέχονται τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν οἱ πολέμοι τοῦ Χριστιανισμοῦ), ἐξηγνημένος, πληγωμένος, ἡμιθανὴς ἐκ τῶν πρὸ τοῦ σταυροῦ και ἰδίᾳ ἐκ τῶν ἐπὶ σταυροῦ φρικτοτάτων βασάνων, ἔχων ἀπόλυτον ἀνάγκην φιλοστόργου περιποιήσεως και ἀναπαύσεως, ἐνισχυτικῆς τοῦ ὅλως ἐξηγνημένου ὀργανισμοῦ αὐτοῦ, ἔχων τοὺς πόδας και τὰς χεῖρας διατρήτους ἐκ τῶν ἤλων, δι' ὧν προσηλώθη

ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, μετὰ τὴν πλευρὰν διάτρητον διὰ τῆς λόγχης, ἣν οἱ στρατιῶται ἐβύθισαν εἰς αὐτὴν κατ' αὐτὸ τὸ μέρος τῆς καρδίας (ὡς καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐκ τῆς πληγῆς ἔρρευσε αἷμα και ὕδωρ), ἄνθρωπος, λέγομεν, ἐν τοιαύτῃ εὐρισκόμενος καταστάσει, ἠδυνήθη νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ τάφου ἀπαρατήρητος νὰ ἀπατήσῃ τὴν ἄγρυπνον προσοχὴν και τὴν ἀμείλικτον κακίαν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ και νὰ παρουσιασθῆ ἐνώπιον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, κατατεθλιμμένων ἐκ τῶν συμβάντων και ἤδη διεσχορπισμένων! Ἡ ἐμφάνισις τοιοῦτου ἡμινέχρου θὰ ἐπλήρου αὐτοὺς φρίκης ἀπεριγράπτου, και θὰ διέλυε παρ' αὐτοῖς και τὸ ἐλάχιστον ὑπόλειμμα τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως και ἐλπίδος.

Ἀποδειχθειῶν ἀυστάτων τῶν θεωριῶν τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς ἐπὶ τοῦ πρώτου σημείου, ἀποδειχθέντος, δῆλα δὴ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἢ ἀκουσίως ἢ ἐκούσιως νὰ ταφῆ ζῶν μὲν, ἀλλ' ἐν ληθαργώδει καταστάσει, και εἶτα νὰ ἐξέλθῃ τοῦ τάφου και νὰ παρουσιασθῆ εἰς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ οἷτινες ἐνόμισαν αὐτὸν ἀναστάντα ἐκ τῶν νεκρῶν, ἐνῶ, ἀπλούστατα, συνῆλθε μόνον εἰς ἑαυτόν, μεταβαίνομεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δευτέρου σημείου. Ἰσχυρίζονται, δῆλα δὴ, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς πραγματικῶς μὲν ἀπέθανεν, ἀλλὰ δὲν ἀνέστη.

Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος ἀφετηρίαν δύναται νὰ ἔχη δύο τινά: Τὸ μὲν τὴν ἀρνησιν παντὸς θαύματος — ἢ δὲ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι τὸ μεγαλύτερον και ὑπερφύεστερον τῶν θαυμάτων — τὸ δὲ τὴν γνώμην, ὅτι τὰ ὑπάρχοντα διὰ τὸ γεγονός τῆς ἀναστάσεως δεδομένα εἶναι ἀνεπαρκῆ, αἱ ἀφηγήσεις τῶν εὐαγγελιστῶν διαφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας και αἱ μαρτυρίαι τῶν αὐτοπτῶν εἶναι συγκεχυμένα και ἀσαφεῖς. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν εἰς τὴν ἀνάστασιν ὡς θαῦμα, περὶ τούτου δὲν θὰ ὀμιλήσωμεν ἐνταῦθα, διότι θὰ ἠναγκαζόμεθα νὰ γράψωμεν πραγματείαν ὀλόκληρον περὶ τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῶν θαυμάτων· ἄλλως τε τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν γενικῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τοῦ ἱστορικοῦ, ἐκ τοῦ ἂν παραδέχεται τὰ θαύματα δυνατὰ ἢ ἀδύνατα. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον σημεῖον, ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα δῆλα δὴ τῶν ὑπαρχουσῶν περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἰδήσεων, πρὸ παντὸς δέον νὰ σημειωθῆ, ὅτι παρὰ πάσας τὰς φαινόμενας ἀντιφάσεις τῶν περὶ τῆς ἀναστάσεως μαρτυριῶν, περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ὁποίων θὰ ὀμιλήσωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις, ἀναμφισβητήτως ἀνεγνωρισμένη τυγχάνει ἢ πλήρης και τελεία συμφωνία πάντων ἐν τῇ πραγματικότητι και εὐκρινείᾳ τῆς πίστεως τῶν μαθητῶν εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο οὐδεὶς τῶν

κριτικῶν ν' ἀρνηθῆ δύναται, οὐδείς δὲ ἀμφιβάλλει, ὅτι ἄνευ τῆς πίστεως ταύτης τῶν ἀποστόλων καὶ μαθητῶν τοῦ Κυρίου θὰ ἦτο ἀδύνατος αὐτὴ ἡ ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐξεταστέον λοιπὸν πῶς προῆλθεν ἡ πίστις αὐτῆ τῶν μαθητῶν, κατὰ τίνα ψυχολογικὴν ἐξέλιξιν ἠδύνατο νὰ γεννηθῆ τόσοσ παράδοξος ἰδέα, ὅτι ὁ Χριστὸς ἀνέστη, ἡ ἠδύνατο ν' ἀναστῆ. Ἐπειτα ἐξεταστέον, διατὶ ἡ τοιαύτη πίστις δὲν περιωρίσθη εἰς ἰδιαίτερόν τινα κύκλον προσώπων, ἀλλὰ διαδοθεῖσα ἐγενικεύθη τόσοσ ταχέως, πῶς δὲ δὲν παρουσιάσθη ὡς πίστις ἐνός τινος εὐπίστου ἢ φαντασιοκόπου, ἀλλὰ παρέσυρε πλείστους ὄσους οὐχὶ μόνον νηφαλίους, ἀλλὰ καὶ δερομένους ὑπὸ δεινῆς ἀμφιβολίας ἀνθρώπους, πῶς ἐπὶ τούτων ἡ πίστις αὐτῆ ἔσχε κολοσιαίαν ἐπιρροὴν καὶ πῶς, ἐπὶ τέλους, τὸ κατ' ἀρχὰς ἡ πίστις αὐτῆ ἐρριζώθη καὶ ἤνθησεν ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν αὐτῇ ἐκείνῃ τῇ πόλει ἐν ἣ ἀκριβῶς ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς, καὶ ἐν ἣ, ἐπομένως, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσι πρόχειρα πάντα τὰ μέσα πρὸς ἔλεγχον τῆς ἀσυστάτου αὐτῆς.

Πάντα ταῦτα τὰ ἐρωτήματα συναποτελοῦσι τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ ζητήματος τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, εἰς τούτου δ' ἀκριβῶς τὴν λύσιν κατεβλήθησαν πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τῶν ἀρνούμενων αὐτῆν.

Ὁ Ρενάν καὶ ὁ Στράους παραδέχονται, ὅτι ἡ πίστις τῶν ἀποστόλων προῆλθεν ἐξ ἀπάτης τῆς εἰς ἄκρον ἐξημμένης καὶ διεγερμένης φαντασίας τῶν γυναικῶν, ὧν πρώτη ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις φέρεται ἰδοῦσα τὸν ἀναστάντα Κύριον Μαρία ἡ Μαγδαληνῆ. Εἶναι γνωστὴ ἡ περὶ τῆς εἰς αὐτὴν πρώτης ἐμφάνισης τοῦ Κυρίου εὐαγγελικὴ ἀφήγησις. Αἱ Μυροφόροι, ἐν φρίκῃ διανύσασαι τὴν προτεραίαν τῆς ἀναστάσεως νύκτα, ὄρθρου βαθέος τῆς ἐπομένης μετέβησαν εἰς τὸν τάφον ἐν βαρεῖα θλίψει, ἵνα δι' ἀρωμάτων ἀλείψωσι τὸν Ἰησοῦν. Πρὶν ἢ ὅμως ἔτι φθάσωσιν, σωσιν, ἐνεθυμήθησαν, ὅτι τὸ μνημεῖον ἀπέφραττε μέγας λίθος, ὃν ν' ἀποκυλίσωσι δὲν θὰ ἠδύναντο, καὶ ὅτι τοῦτο ἦν καὶ ἐσφραγισμένον. Ἦδη ὅμως ἐφθασαν εἰς τὸν τάφον καί, ἐνῶ κατείχοντο ὑπὸ τοιούτων διαλογισμῶν, αἴφνης βλέπουσι πράγματα ὅλως ἀσυνήθη καὶ ἀπροσδόκητα: ὁ λίθος ἦν ἀποκεκυλισμένος ἀπὸ τοῦ μνήματος. Ἐνῶ δὲ παρέκυπτον ἐν ἐκστάσει, εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον βλέπουσι νεανίσκον λευχειμονοῦντα, ὅστις πρὸς αὐτάς ἀποτεινόμενος εἶπε: «Μὴ ἐκθαμβεῖσθε. Ἰησοῦν ζητεῖτε τὸν Ναζαρηνόν, τὸν ἐσταυρωμένον ἠγέρθη, οὐκ ἔστιν ὧδε· ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἔθηκαν αὐτόν», παρήγγειλε δ' εἰς αὐτάς νὰ μεταβῶσι καὶ ν' ἀνακοινώσωσιν εἰς τοὺς μαθητάς ὅτι εἶδον καὶ ἤκουσαν. Τὰ ἀπρόοπτα ταῦτα τόσοσ κατέπλη-

ξαν τὰς γυναῖκας, ὥστε ἐν τρόμῳ ταχέως ἐφυγον ἀπὸ τοῦ μνημεῖου καὶ ἐκ τοῦ φόβου των μάλιστα εἰς οὐδένα εἶπον τὰ συμβάντα. Ἐν τούτοις Μαρία ἡ Μαγδαληνῆ, ἣτις εἶχεν εἰδικὴν ἀφορμὴν νὰ συνδεθῆ πρὸς τὸν Ἰησοῦν δι' εὐγνώμονος δεσμοῦ, δὲν ἠδυνήθη νὰ συγκρατήσῃ ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ νὰ προσέλθῃ ἔτι ἅπαξ εἰς τὸ μνημεῖον καὶ νὰ πιστοποιηθῆ ἀκριβέστερον περὶ τῶν συμβάντων. Ἐν τούτοις καὶ αὐτὴ ἦτο ἐλάχιστα διατεθειμένη νὰ παραδεχθῆ τὴν ἰδέαν, ὅτι ἀνέστη ὁ Κύριος, τόσοσ δὲ κατεθλίβῃ ὅτι ἐστερήθη τῆς εὐκαιρίας νὰ ἀλείψῃ εὐγνωμόνως διὰ τῶν μύρων τὸ σῶμα τοῦ ταφέντος εὐεργέτου αὐτῆς, ὥστε, σχεδὸν ἐν ἀπελπισίᾳ, ἔστη ἔξω τοῦ μνημεῖου καὶ ἀνελύθη εἰς θρήνους. Αἴφνης ἀκούει ὀπισθεν αὐτῆς βήματα πλησιάζοντα καὶ ἀκουσίως στραφεῖσα βλέπει πρὸ αὐτῆς ἄνθρωπον, ὃν ἐξέλαβεν ὡς τὸν κηπουρόν, καὶ ἀμέσως ἐξέφρασεν αὐτῷ τὴν ἀπορίαν αὐτῆς περὶ τῆς τύχης τοῦ ταφέντος. Ἄλλ' ἡ φωνὴ τοῦ συνομιλητοῦ της, ἀπαγγεῖλαντος τὸ ὄνομά της, ἦτο τόσοσ γνώριμος, ὥστε ἀμέσως ἀνεγνώρισεν ἐν αὐτῷ τὸν Κύριον, ἔσπευσε δὲ περιχαρῆς, κατὰ τὴν ἐντολὴν αὐτοῦ, ν' ἀναγγεῖλῃ τοῖς μαθηταῖς, ὅτι εἶώρακε τὸν Κύριον, ὅτι ἀνέστη ὁ Διδάσκαλος!

Τοιαύτη ἐν ἀνεφίκτῳ ἀπλότῃ καὶ εἰλικρινεῖᾳ εἶναι ἡ ἀφήγησις τῶν Εὐαγγελίων. Ἄλλ' ἐν τῇ καταπληκτικῇ ταύτῃ φυσικότητι τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς πρώτης ἐμφάνισης τοῦ Χριστοῦ ποῦ εὐρίσκουσιν οἱ τὴν πραγματικότητα τῆς Ἀναστάσεως ἀρνούμενοι τὰ φάσματα καὶ τὴν νευρικὴν ὑπερδιέγερσιν τῆς φαντασίας τῶν Μυροφόρων καὶ τῆς Μαγδαληνῆς; Εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδράσῃ μετὰ τόσης δυνάμεως ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος «τυχαία τις ἀνέμου πνοή, ἡ ἀπροσδόκητος τριγμὸς ἀνοιγομένου παραθύρου, ἡ αἰφνίδιος φύλλων ψίθυρος», ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Ρενάν;

Ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ προσπαθεῖ νὰ οἰκοδομήσῃ τεχνιτῶς μίαν ψυχολογικὴν ὑπόθεσιν ἐπὶ ἐδάφους κλονιζομένου. Ἡ ἱστορία τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου εἶναι, κατ' αὐτούς, ἀπόρροια τῆς ὑποκειμενικῆς καταστάσεως καὶ διαθέσεως τῶν μαθητῶν, οἵτινες δὲν ἠδύναντο νὰ παραδεχθῶσιν, ὅτι ὁ ἀναγνωρισθεὶς ὑπὸ πάντων ὡς Μεσσίας καὶ ὡς υἱὸς Δαβὶδ ἦτο δυνατὸν τόσοσ ἀδόξως νὰ ἀποθάνῃ καὶ νὰ ἐκλίπῃ ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ κόσμου καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν τυχῶν τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ καὶ δὴ κατὰ τρόπον τοσοῦτον ἐπενεῖδιστον, διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς διετέλουν ἐν ἐντεταμένῃ προσδοκίᾳ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ. Διὰ τοιαύτην ψυχολογικὴν κατάστασιν, εὐλόγως θὰ ἤρκει ἀπλοῦς τις ψίθυρος, ὅτι «ἀνέστη ὁ Κύριος», ἵνα ἡ φαντασία τῶν

μαθητῶν ἀρπάσῃ αὐτόν, ὡς τὴν ἐναγωνίως προσδοκωμένην ἀγκυραν τῆς δικαιοσύνης τῆς προσδοκίας αὐτῶν καὶ ὁ κενὸς περὶ τῆς ἀναστάσεως λόγος μεταβληθῆ ἄμέσως εἰς πίστιν εἰλικρινῆ, εἰς πεποίθησιν ἀκράδαντον, ὅτι καὶ ἀληθῶς ἀνέστη ὁ Χριστός.

Ἐν τούτοις ἡ ψυχολογικὴ τῶν μαθητῶν κατάστασις δὲν ἦτο οἷαν παρουσιάζουσιν αὐτὴν οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Οἱ μαθηταὶ δὲν εἶχον ἀκράδαντον καὶ ἐνθουσιώδη πίστιν εἰς τὸ ἀδύνατον τοῦ θανάτου τοῦ διδασκάλου αὐτῶν. Τόσον κατεπλήγησαν καί, δὸς εἰπεῖν, ἀτηλίπισθησαν μετὰ τὴν σταύρωσιν αὐτοῦ οἱ μαθηταί, ὥστε οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν ἐπ' αὐτῶν φαντασιοπληξίαι καὶ ὁράματα. Μετὰ τὴν ἐπονειδίστον ἐκείνην σταύρωσιν, συντετριμμένοι διεσπάρησαν καὶ ἀπεκρύβησαν ἀπὸ προσώπου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔπαυσαν νὰ σκέπτονται περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀτιμωτικοῦ ξύλου ἐκπνεύσαντος. Ὅταν κατόπιν ἤκουσαν τὴν φήμην περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, κατ' οὐδένα τρόπον ἦσαν διατεθειμένοι νὰ παραδεχθῶσιν αὐτὴν ὡς ἀληθῆ. Ὅταν ἐφάνη αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ, τινὲς ἐξ αὐτῶν ἐδίστασαν νὰ ἀναγνωρίσωσιν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ τὸν διδάσκαλον (Ματθ. κη', 17). Ὅταν ἡ Μαγδαληνὴ ἀπήγγειλεν αὐτοῖς ὅτι εἶδε τὸν Ἰησοῦν, ἠπίστησαν (Μάρκ. ιστ', 11), τῶν δὲ Μυροφόρων οἱ πρὸς αὐτοὺς λόγοι περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Κυρίου «ἐφάνησαν ἐνώπιον αὐτῶν ὡσεὶ λῆρος» (Λουκ. κδ', 11). Τί δ' ἄλλο μαρτυρεῖ ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ, ὅστις, ἀπιστῶν εἰς τοὺς βεβαιούοντας αὐτῷ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου συμμαθητάς, διετάθη ὅτι θὰ πιστεῦσῃ μόνον ἐν ἡ περιπτώσει βάλῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος τὸν δάκτυλον εἰς τὸν τύπον τῶν ἥλων καὶ τὴν χεῖρα του εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ Χριστοῦ; Ἀλλὰ καὶ αἱ Μυροφόροι γυναῖκες ἐπορεύθησαν εἰς τὸν τάφον τοῦ Κυρίου οὐχὶ τρέφουσαι τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ εὑρωσιν αὐτὸν ἀναστάντα, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ εὑρωσιν αὐτὸν νεκρὸν κείμενον ἐν τῷ τάφῳ καὶ ὡς νεκρὸν ν' ἀλείψωσιν αὐτὸν διὰ μύρων. Κατὰ τὰς ἐμφανίσεις δὲ αὐτοῦ εἰς τοὺς μαθητάς, οὗτοι ἐδυσκολεύοντο καταφανῶς νὰ πιστεῦσωσιν ὅτι πράγματι εἶναι ὁ Κύριος, μόνον δὲ μετὰ μέγαν ψυχικὸν ἀγῶνα, ὀριστικῶς διαλύσαντα τὸν σκεπτικισμὸν καὶ τὰς ἀμφιβολίας αὐτῶν, ἐπίστευσαν πρὸ τοῦ αὐτοφανοῦς τῆς πραγματικωτάτης καὶ ἀπτοτάτης ἀληθείας. Ὡστε, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, οὐχὶ ἡ προηγηθεῖσα πίστις τῶν μαθητῶν ἐδημιούργησε τὰ κατὰ φαντασίαν ὁράματα καὶ φάσματα τῶν ἐμφανίσεων τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅπως τούναντιον, ἡ πραγματικότης καὶ τὸ ἀναμφήριστον τῶν ἐμφανίσεων, διαλύσαντα πᾶσαν ἀμφιβολίαν καὶ ἀμφιταλάντευσιν, ἐ-

γέννησαν ἐν αὐτοῖς τὴν πίστιν. Ἀπόδειξις τοῦ πράγματος εἶναι ὅτι, κατὰ τινὰς ἐμφανίσεις τοῦ Κυρίου, οἱ ἀπόστολοι ἐν τῇ ἰσχυρᾷ αὐτῶν ἀμφιβολίᾳ «ἐδόκουν πνεῦμα θεωρεῖν», ἐνόμιζον ὅτι βλέπουσιν ἐνώπιον αὐτῶν φάσμα, καὶ ἐδίσταζον νὰ πιστεῦσωσιν, ἀκριβῶς δὴλα δὴ τούναντιον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἰσχυρίζεται ὁ Ρενάν.

Οἱ ἀπολογηταὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ διατυποῦσι καὶ μίαν ἄλλην εὐφυᾶ παρατήρησιν πρὸς τοὺς ἀρνούμενους τὴν ἀλήθειαν αὐτῆς, ὑποδεικνύοντες τὸ ἐξαιρετικὸν καὶ ὅπως ἀπαραδειγματίστον εἶδος τῆς πίστεως εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος. Τὸ εἶδος δὴλα δὴ τῆς πίστεως ταύτης εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς σκέψεως καὶ τῶν θρησκευμάτων μοναδικὸν ἀπολύτως. Καὶ ἄλλαι ἀνθρώπων κοινότητες ἢ ὁμάδες εὑρέθησαν ἐν ἡ θέσει καὶ οἱ ἀπόστολοι, καὶ παρ' αὐτοῖς ἐνεφανίζοντο καὶ ἐδημιουργοῦντο παράδοξα μυθεύματα, τὰ ὅποια ὅμως πάντα ἔχουσι τὸν αὐτὸν μόνотροπον χαρακτήρα καὶ ριζικῶς διαφέρουσιν αἱ ἰδέαι αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐμπεριεχομένης ἐν τῷ γεγονότι τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτο θὰ καταστήσωσι σαφέστερον τὰ παραδείγματα. Ὁ Ὁμάρ, π.χ. ἐξορμῶν ξιφῆρης ἐκ τῆς σκηνῆς, ἐν ἡ ἔκειτο τὸ πτώμα τοῦ Μωάμεθ, διεκλήρυξεν, ὅτι θὰ ἀποκεφαλίσθῃ ἄμέσως πᾶς ὅστις θὰ τολμήσῃ νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Μωάμεθ ἀπέθανεν. Ἡ Ρώμη περίτρομος προσεδόξα, ὅτι ὁ φοβερὸς Νέρων θὰ ἐπιστρέψῃ καὶ αὔθις εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἵνα ἐπαναλάβῃ τὰς αἱματηρὰς αὐτοῦ ἐκδικήσεις. Ἡ μεσαιωνικὴ Γερμανία ἐπίστευσε, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Φριδερεϊκος Βαρβαρόσσας, ὑπνώσας ἐν τῷ σπληνίῳ του, θὰ ἀφυπνισθῇ μετὰ καιρὸν καὶ θὰ ἐμφανισθῇ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς δόξης τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ οἴκου τῶν Χοχενστάουφεν. Οἱ Ἀγγλοσάξωνες ἐπίστευον, ὅτι ὁ ἥρωϊκὸς αὐτῶν Ἀρθούρος δὲν ἀπέθανεν, ἀλλ' ἀπλῶς μετέβη πρὸς ἀνάπαυσιν εἰς τὴν νῆσον Ἀβιλιόν, ὁπόθεν ἐν καιρῷ εὐτυχεστέρω θὰ ἐμφανισθῇ καὶ αὔθις, ἵνα ἐπανιδρύσῃ τὴν ἱπποτικὴν αὐτοῦ αὐλήν. Ἐν τοῖς παραδείγμασι τούτοις παρατηροῦμεν διήκουσαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἰδέαν: ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ ἀποκρούεται ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου καὶ πρὸς ταυτεῖς ἢ πίστις, ὅτι οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος μεγάλοι ἄνδρες θὰ ἐπιστρέψωσι εἰς τὸν τόπον τῆς δράσεως αὐτῶν, διότι δὲν ἀπέθανον, ἀλλ' ἀπλῶς μόνον διότι ἐκοιμήθησαν μακραίωνα ὑπνον. Παρομοίᾳ τυγχάνει καὶ ἡ πίστις τῶν Ἑβραίων εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἐνώχ καὶ τοῦ Ἡλιοῦ, διότι δὲν ἀπέθανον, ἀλλ' ἠρπάγησαν εἰς τὸν οὐρανὸν ζῶντες. Ἐν τῷ ζητήματι ὅμως τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν συμβαίνει τὸ αὐτό· ἐὰν ἐν

τοῖς προμνημονευθεῖσι παραδείγμασι κρατῆ ἡ πίστις περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν μνημονευθέντων προσώπων, αὕτη βασιζέται, ὡς εἴπομεν, ἐπὶ τῆς ιδέας τοῦ ὅτι οὗτοι δὲ ν ἀπέθανον, ἐνῶ ἡ πίστις εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ἔχει προηγουμένην τὴν ἀκράδαντον πεποιθήσιν ἐπὶ τῆς ἀναμφισβητήτου ἀληθείας τοῦ γεγονότος τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀπέθανε· τοῦτο διεπιστώθη κατὰ τρόπον ἀπολύτως πραγματικόν· ἀποθανὼν ἐτάφη ἐν ὠρισμένῳ τάφῳ, τὸν ὁποῖον ἐφύλαττε κουστωδία ἐκ στρατιωτῶν μὴ φιλίως διακειμένων μήτε πρὸς τὸν νεκρὸν μήτε πρὸς τοὺς μαθητὰς τοῦ Χριστοῦ· ἡ θύρα τοῦ μνημείου ἐκαλύφθη δι' ὀγκώδους λίθου, ὅστις ἐσφραγίσθη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τῆ βοήθειᾳ τῆς ἐξουσίας. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, λοιπόν, ἀπέθανεν, ἐτάφη ὡς ὁ κοινότερος τῶν θνητῶν, καὶ τὴν ἀνάστασιν αὐτοῦ οὐδεὶς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἀνέμενε. Ἀλλ' ὁ Χριστὸς ἀνέστη· ἡ ἀνάστασις δ' αὐτοῦ οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὴν περὶ ἐπανόδου ιδέαν, ἣν εἶχον περὶ τῶν προμνημονευθέντων προσώπων.

Ἐν τοῖς ἀνωτέρω παραδείγμασι, ὁ θάνατος ἀπλῶς ἀποφεύγεται, ἡ ἀπὸ τῆς κοινῆς μοίρας, ἧτις ἀναμένει πάντας τοὺς θνητούς, ἐξαίρεσις εἶναι φαινομενικῆ μᾶλλον ἢ πραγματικῆ, ἡ ἐλπίς δὲ ἐπὶ τὴν ἐπανάνοδον τῶν προσώπων βασιζέται ἐπὶ τῆς διαρκείας τῆς ζωῆς. Δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ ἐν τῷ γεγονότι τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἔχει τὸν χαρακτήρα τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπ' αὐτῶν τῶν πραγματικῶν δεσμῶν τοῦ θανάτου· ἐν τῇ ἀναστάσει ταύτῃ νικᾶται θριαμβευτικῶς ὁ πραγματικὸς θάνατος, ἡ ζωὴ ἐκπηδᾷ ἐκ τοῦ τάφου τοῦ γνωστοῦ καὶ πραγματικοῦ καὶ ὁ ἀναστὰς ἐμφανίζεται δημοσίᾳ· εἶδον αὐτὸν ἰδιοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ ἐψηλάφησαν καὶ ἐπέισθησαν κατὰ τρόπον, πᾶσαν ἀποκλείοντα ἀμφιβολίαν, ὅτι ὁ ἐμφανισθεὶς εἶναι αὐτὸς ὁ Κύριος Ἰησοῦς, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὁποῖου ἀνεγνώρισαν αὐτὸν τὸν διδάσκαλον των.

Οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην λοιπὸν ὁμοιότητα δύναται νὰ ἔχῃ ἢ εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ πίστις πρὸς τὴν πίστιν εἰς τοὺς μύθους καὶ τῆς φαντασίας τ' ἀποκνήματα. Τοῦτο δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ρενάν.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων σαφὲς καθίσταται, ὅτι ἡ ἄρνησις τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βασισθῇ ἐπὶ τῶν ἐκτεθεισῶν θεωριῶν, διότι αὗται προσκρούουσι κατὰ πλείστων ἱστορικῶν κωλυμάτων καὶ πλείστας ἐμπεριέχουσιν ἀντιφάσεις. Τοῦτο λέγομεν οὐχὶ μόνον διὰ τὴν περὶ ὑποκειμενικῶν ὁραμάτων ρενάνειον θεωρίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν θεωρίαν ἄλλων περὶ ἀντικειμενικῶν φασμά-

των (Κάιμ), διότι ἀμφότεραι ἀποδεικνύονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀσύστατοι καὶ ἀστήρικτοι. Ὁ κυριώτερος ὅμως σκόπελος ἀμφοτέρων τῶν θεωριῶν τούτων ὑποκρύπτεται ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν προϋποθέσει ἐφ' ἧς βασιζονται, καθ' ἣν τὸ σῶμα τοῦ σταυρωθέντος ἀπέμεινεν ὡς κοινὸν πτώμα, εἰς τὴν φυσικὴν φθορὰν προωρισμένον. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἐρωτῶμεν, ἡμεῖς, τί ἀπέγινε τέλος πάντων τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ; Ἀφοῦ τοῦτο ἀπετέθη ἐντὸς τοῦ τάφου καὶ ἐσφραγίσθη καὶ ἐτηρεῖτο διὰ κουστωδίας, πῶς οἱ μαθηταὶ ἐσχημάτισαν τὴν πεποιθήσιν ὅτι ὁ Χριστὸς ἀνέστη; Ὅταν δὲ διεδόθη ὅτι ὁ Χριστὸς ἀνέστη, διατί οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἐναντίου δὲν παρέπεμπον εἰς τὸν τάφον καὶ εἰς τὸ ἐν αὐτῷ ἀποκείμενον νεκρὸν σῶμα, ἀφοῦ ὁ τρόπος οὗτος ἦτο ὁ μόνος δυνάμενος νὰ πείσῃ περὶ τοῦ ἐναντίου, ἀλλὰ περιορίζοντο εἰς τὴν βεβαίωσιν, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ σῶμα ἐκλάπη ὑπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ; Δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ παραπέμφωσιν εἰς τὸν τάφον, διότι οὗτος ἦτο κενός. Ποῖος λοιπὸν ἀφήρσεν ἀπ' αὐτοῦ τὸ σῶμα; Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστοῦ; Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οὗτοι θὰ τὸ ἐδῆλουν. Οἱ φίλοι αὐτοῦ; Ἀλλὰ θὰ ἐφωρῶντο οὗτοι οἱ χεῖριστοι τῶν ἀπατεώνων, ἐνῶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐναντίοι τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεως φρονοῦσι περὶ αὐτῶν ὅτι ἦσαν ἄνθρωποι εὐσυνείδητοι καὶ εἰλικρινεῖς Ἀπομένει ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ σῶμα ἀφῆρέθη ὑπὸ τινος ἀγνώστου ξένου δι' ἄγνωστον αἰτίαν καὶ δι' ἄγνωστον σκοπὸν παρασιωπήσαντος τὸ πρᾶγμα καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῶν μαθητῶν. Ἀλλ' εἶναι ὅλως περιττὸν νὰ λεπτολογήσῃ τις ἐπὶ τοιαύτης προϋποθέσεως καὶ νὰ ἐξαρτήσῃ τὸ παγκόσμιον κράτος τῆς πίστεως ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀναστάσεως καὶ τὴν ἀνατροπὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας ἐκ τῶσιν παραδόξως τυχαίου γεγονότος!

Ἀποκλειομένου λοιπὸν καὶ τοῦ σημείου τούτου, ὅτι δῆθεν ὁ Χριστὸς ἀπέθανε μὲν, δὲν ἀνέστη δέ, ἀπομένει ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἰσχύϊ τὸ τρίτον, ὅτι δῆλα δὴ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ ἀληθῶς ἀπέθανε καὶ ἀληθῶς ἀνέστη.

Συμφωνοῦσιν ἄρα γε ἐν τῇ ἐνδείξει ταύτῃ αἱ μαρτυρίαι πάντων τῶν Εὐαγγελιστῶν, ἡ μήπως ἔχουσι δίκαιον οἱ ἰσχυρίζόμενοι, ὅτι ἐν ταῖς εἰδήσεσι τῶν διαφόρων Εὐαγγελίων ὑπάρχουσιν ἀντιφάσεις ἢ διαφοναί;

Ἡ ἐπισταμένη καὶ ἀπροκατάληπτος ἐξέτασις τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων ἀποδεικνύει, ὅτι ὡς πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον ζήτημα ἐν τισι σημείοις ὑπάρχουσιν ὄντως διαφοναί τῶν εὐαγγελιστῶν. Ἀλλὰ πρῶτον μὲν αἱ διαφοναί ἀφορῶσιν εἰς τὰ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ

κυρίου ζητήματος, ἐνῶ εἰς τὰ οὐσιώδη κρατεῖ ἄκρα καὶ ἀπολύτως συμφωνία καὶ ἁρμονία· δεύτερον δέ, καὶ αἱ ἀσυμφωνίαι αὗται καὶ διαφοραὶ χρησιμεύουσιν εἰς μείζονα ἐπίρρωσιν τοῦ σημείου, ἐν ᾧ κρατεῖ παρὰ τοῖς Εὐαγγελισταῖς ἀπόλυτος ἁρμονία. Θὰ ἦτο πράγματι ὑποπτος καὶ ἡ μέχρι τῶν ἐλαχίστων συμφωνία αὐτῶν, ὡς εἰκότως γεννᾷ ὑπονοίας περὶ προσυμφωνίας ἢ κατὰ πάντα, τὰ τε ἐπουσιώδη καὶ τὰ οὐσιώδη, ταυτότητος τῶν ἀνεξαρτήτων μαρτυρικῶν καταθέσεων διαφόρων μαρτύρων ἐν ταῖς ἀνακρίσεσι, διότι ἐκάστου μάρτυρος ἢ μαρτυρία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κατὰ πάντα ἐπανάληψις τῶν λόγων πάντων τῶν ἄλλων μαρτύρων. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἔχει τὰς ἀτομικὰς αὐτοῦ ιδιότητας καὶ ἀντιλήψεις καὶ ὅτι, ὅταν πολλοὶ περιγράφωσιν ἢ ἱστορῶσιν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἢ γεγονός, ἐν τοῖς οὐσιώδεσι μὲν κατ' ἀνάγκην θὰ συμφωνῶσιν, ἐν τοῖς ἐπουσιώδεσι ὅμως θὰ διαφέρωσι, κατὰ τὴν ἀντιπαράβολὴν τῶν περιγραφῶν περισσότερο, πειθόμεθα περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ εἰλικρινείας τῶν γραφόντων ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἐπουσιώδεσι διαφορῶν αὐτῶν. Αἱ ἐνδείξεις αὐτῶν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει καθίστανται δι' ἡμᾶς ἀξιοπιστότεραι. Οὕτω, προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἀφηγήσεως τῶν Εὐαγγελιστῶν, τὸ γεγονός τῆς ἐν τοῖς μὴ οὐσιώδεσι διαφορᾶς αὐτῶν χρησιμεύει μάλιστα ὡς ἰσχυρότατον ἐπιχείρημα τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ἡ περὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἀφήγησις αὐτῶν δὲν εἶναι προσυμφωνημένον ἐφεύρημα, ἀλλ' ἀξιοπιστοτάτη μαρτυρία περὶ τῆς πραγματικότητος τῆς Ἀναστάσεως.

Ἐνῶ λοιπὸν ἀφ' ἐνός ἐνισχυόμεθα διὰ τῆς διαφωνίας ταύτης εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀληθείας τῆς ἀναστάσεως, ἔχομεν ἐξ ἄλλου ἀναντίρρητον, αὐτοφανῆ καὶ ἀπόλυτον τὴν συμφωνίαν τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὸ οὐσιωδέστατον, δηλαδὴ εἰς τὸ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀληθῶς ἀπέθανε καὶ ἀληθῶς ἀνέστη. Οὐδεὶς ἐκ τῶν συγγραφέων τῶν βιβλίων, τῶν ἀποτελουσῶν τὸν Κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης, ἀρνεῖται τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, οὔτε καθ' ὑπαινιγμόν. Οὔτε οἱ σύγχρονοι τῆς Ἀναστάσεως Ἰουδαῖοι, οὔτε οἱ μετὰ ταῦτα ἐν τοῖς ἀρχαίοις καθόλου χριστιανικοῖς χρόνοις ἐτόλμησαν σοβαρῶς ν' ἀντιλέξωσι πρὸς τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθοῦς ἀναστάσεως, οὐδὲ ἐπεχείρησαν οἱ σύγχρονοι διώκται τοῦ Χριστοῦ νὰ ἀρχίσωσιν ἀνακρίσεις πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ἐναντίου. Ἡ ἀλήθεια τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεως ὑπὸ πάντων τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐξαιρέσεως ἐτίθετο ὡς βάσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, μόνον δὲ δι' αὐτῆς ἐδικαιολογεῖτο ἢ ὑπόστασις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις

ἄλλως δὲν εἶχε λόγον ὑποστάσεως καὶ διαδόσεως. Ἐνωρίτατα ἤρχισαν ν' ἀναφαίνωνται ἐν αὐτοῖς τοῖς κόλποις τοῦ χριστιανισμοῦ διαφοροὶ μερίδες χριστιανικῶν ἀποχρώσεων καὶ βλέπομεν σχηματιζόμενα κόμματα τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἀπολλῶ, τοῦ Παύλου. Πᾶσαι αὗται αἱ μερίδες διεφώνουν πρὸς ἀλλήλας καὶ εἰς οὐσιώδη ἔτι ζητήματα, οὐδέποτε ὅμως ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἀληθείας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Γνωρίζομεν τοὺς ἀγῶνας, οἵτινες παρετηροῦντο μεταξὺ τῶν Ἰουδαϊστῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν· οἱ μὲν ἰσχυρίζοντο, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐθεώρει τὸν μωσαϊκὸν νόμον πρὸς σωτηρίαν ἀπαραίτητον, οἱ δὲ ἐφρόνουν ὅλως τούναντίον· οὐδέποτε ὅμως διεφώνησαν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος. Ἐὰν λοιπὸν τόσα σημεῖα διαφωνιῶν παρουσιάσθησαν ἐνωρίτατα μεταξὺ διαφόρων τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν ομάδων, πᾶσαι ὅμως ἐθεώρουν ὡς βάσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἀπαραίτητον καὶ ἀπόλυτον τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο σημαίνει ὅτι διὰ πάντας ἦτο ἀλήθεια ἀναντίρρητος καὶ ἀδιαφιλονείκητος ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ, ὅτι τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν οὐδὲ πρὸς στιγμήν νὰ τεθῆ ὑπὸ συζήτησιν ὡς τὸ αὐτοφανέστατον πάντων τῶν σημείων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τὸ περὶ τῆς ἀναστάσεως κήρυγμα ἤρξατο διαδιδόμενον ἐν αὐτῇ τῇ πόλει, ἐν ἣ ἐσταυρώθη καὶ ἐτάφη ὁ Ἰησοῦς, ἐρρίπτετο δ' ὡς θαρραλεωτάτη πρόκλησις κατὰ τῶν ἀπιστούντων, οἵτινες ἠδύναντο κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα νὰ ἀποδείξωσι ψευδομένους τοὺς μαθητάς. Ὅταν δὲ παρουσιάσθη ἡ καταλληλοτάτη πρὸς τοῦτο εὐκαιρία καθ' ἣν ἐποχὴν δεινὸς ἠγέρθη διωγμὸς κατὰ τῶν χριστιανῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐξ ἀφορμῆς τῆς διακοπῆς παντὸς δεσμοῦ τῶν χριστιανῶν πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμόν, ὅποτε ἦτο δυνατὸν νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ ψεῦδος τοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ δῆθεν ἐπινοήματος, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς βάσις τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως, καὶ τότε οὐδὲν οἱ Ἰουδαῖοι ἠδυνήθησαν νὰ πράξωσιν ἀπ' ἐναντίας, συνέβη κατὰ τὴν περίπτωσιν τὸ ἀνεξήγητότερον διὰ τὴν ἀρνητικὴν κριτικὴν πρᾶγμα: αὐτὸς ὁ ἀμειλικτώτερος τῶν διωκτῶν τῶν χριστιανῶν, ὁ φαρισαῖος Σαῦλος, ἠσπάσθη τὸν χριστιανισμόν, βάσις δὲ τῆς ἀνατροπῆς τῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀλήθεια τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ!

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἱστορία τοῦ ἀποστόλου Παύλου, γνωστὸς δὲ καὶ ὁ ἄκρατος φανατισμὸς μεθ' οὗ ἐδίωκε τοὺς καταφρονητάς τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου χριστιανούς εἰς βαθμόν, ὥστε αὐτὸς οὗτος νὰ εἰσορμᾷ εἰς τὰς τῶν χριστιανῶν οἰκίας, ἰδίαις χερσὶ νὰ σύρῃ ἐκ τῶν ἀσύ-

λων αὐτῶν τοὺς ἄνδρας καὶ αὐτὰς τὰς γυναῖκας καὶ νὰ παραδίδῃ αὐτοὺς πρὸς φυλάκισιν· αὐτὸς δ' οὗτος μετὰ πρωτοφανοῦς λύσεως νὰ πρωτοστατῇ εἰς τὸν λιθοβολισμόν τοῦ Στεφάνου· καὶ ὅμως τόσον κατεπλάγγῃ ὁ διώκτης οὗτος ἐκ τοῦ πραγματικοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν, πρὸς οὓς ἦλθεν εἰς τοιαύτην ἐπαφὴν, ὥστε ἠσθάνθη κλονισμόν ἐν ταῖς πεποιθήσεσίν του καὶ μετὰ τὸ ἐν τῇ πρὸς τὴν Δαμασκὸν ὁδῶ ἄραμα, ὀριστικῶς διέκοψε πάντα δεσμόν πρὸς τὸ παρελθόν, ἀπέβη ὁ διαπρυσιώτερος τῶν κηρύκων τῆς νέας πίστεως, καὶ κέντρον τοῦ κηρύγματος αὐτοῦ ἔθηκεν ἀκριβῶς τὴν ἀ λ ή θ ει α ν τ ῆ ς ἀ ν α σ τ ἄ σ ε ω ς τ ο ῦ Χ ρ ι σ τ ο ῦ. Οὐδέποτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐσημειώθη ἀποτομωτέρα καὶ πληρεστέρα ψυχικὴ μεταβολή. Οἷος δ' ὑπῆρξεν ὡς κῆρυξ τῆς νέας θρησκείας, μαρτυροῦσιν αἱ γραφαὶ αὐτοῦ. «Εἰ δὲ Χριστὸς κηρύσσεται ὅτι ἐκ νεκρῶν ἐγήγερται, πῶς λέγουσιν οἱ τινες ἐν ὑμῖν ὅτι ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν; εἰ δὲ ἀνάστασις νεκρῶν οὐκ ἔστιν, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται· εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν... ματαία ἡ πίστις ἡμῶν...» (Α' Κορ. ιε', 12-17). Εἶναι οὗτοι λόγοι τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καὶ ἐκ μόνων τούτων δύναται τις νὰ εἰκάσῃ τίνα σηματοῖαν εἶχε διὰ τὸ κήρυγμα αὐτοῦ ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ.

Τί δὲ νὰ εἰπώμεν περὶ τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων; Ὡς ἡ ἀμφιλαφὴς ἰουδαϊκὴ μόρφωσις τοῦ Παύλου χρησιμεύει ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὡς ἄριστον ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τῆς ἀναστάσεως ἐπιχείρημα, οὕτω, προκειμένου περὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων, τῶν ἀμέσων τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν, τὸ ἀμόρφωτον αὐτῶν καὶ ἡ ἀδαημοσύνη ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς λεπτολογίαις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἔχει τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ὡς ἀπόδειξις τῆς αὐτῆς ἀλήθειας. Οἱ ἀπόστολοι, ὡς γνωστόν, ἦσαν ἀπλοῖ ἀλιεῖς χωρικοί, αἱ θρησκευτικαὶ δὲ γνώσεις καὶ παραστάσεις αὐτῶν περιωρίζοντο εἰς τὸν κύκλον τῆς προσδοκίας τοῦ κράτους τῆς θεοκρατίας, ἧς ὡς ἰδεῶδες ἐθεώρουν τὴν ἐποχὴν τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομῶντος, ὡς ἄλλως τε ἐφρόνει ἡ μεγάλη ἀμόρφωτος πλειονοψηφία τοῦ ἀπλουστεροῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Περὶ μελλούσης ζωῆς εἶχον παραστάσεις συγκεχυμένας καὶ ἀορίστους. Ὡς καὶ ὁ λοιπὸς ἰουδαϊκὸς λαός, καὶ οἱ ἀπόστολοι ἴσως δὲν ἐγνώριζον ἂν ὑφίσταται καὶ ἄλλος κόσμος πέραν τῆς Γαλιλαίας καὶ τῆς Ἰουδαίας, ἐὰν δὲ καὶ ἐγνώριζόν τι σχετικόν, τοῦτο θὰ ἐχρησίμευε μόνον πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ἔξαψιν τοῦ φανατισμοῦ αὐτῶν πρὸς πᾶν ξένον καὶ δὴ πρὸς τοὺς ἐθνικούς, πρὸς οὓς ἠσθάνοντο βεβαίως μεγίστην ἀποστραφὴν ὡς πρὸς ἀπεριτμήτους. Τοιαύτη τις ἦτο ἡ ψυχικὴ καὶ διανοη-

τικὴ κατάστασις τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὅμως, ἀκριβῶς διότι ἦσαν τοιοῦτοι, μεγίστην σημασίαν διὰ τὸν χριστιανισμόν ἐνέχει ἡ ἐπελθοῦσα ἐν αὐτοῖς διπλῆ μεταβολή, αὕτη: τὸ μὲν ἀντελήφθησαν ἄριστα τὴν ἰδέαν, πρὸς ἣν πρότερον ἦσαν παντελῶς ξένοι καὶ περὶ ἧς μετέπειτα ἐσχημάτισαν ἀκράδαντον πεποίθησιν, ὅτι ὁ σταυρωθεὶς Διδάσκαλος αὐτῶν ἀνέστη ἐκ τῶν νεκρῶν, τὸ δέ, δυνάμει τῆς ἀκράδαντου αὐτῶν πίστεως ταύτης, καθίστανται διαπρυσιοὶ κήρυκες νέας ὅλως καὶ πρωτοφανοῦς θρησκείας καὶ ἀρχηγοὶ τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ μοναδικῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀνατροπῆς τῶν μακραιώνων τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεων καὶ τοῦ βίου αὐτῆς, κηρύττουσι δὲ τὴν ἀνατροπὴν ταύτην μετὰ τοσαύτης αὐτοπεποιθήσεως, ὥστε εἰς οὐδὲν λογίζονται διωγμούς καὶ μαρτύρια. Τοιαύτην ἀπαραδειγματίστον διὰ τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὸ ὕψος μεταβολὴν ἐν τῷ κόσμῳ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συλλάβωσιν οὐδ' αὐτοὶ οἱ τολμηρότεροι τῶν ἱστορικῶν ἀνδρῶν, π. χ. ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ! Τί ἦτο ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνέβαλεν εἰς τὴν ψυχὴν καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτῶν τοιαύτην δύναμιν, εἰ μὴ ἡ ἀκράδαντος καὶ ἀπολύτως πραγματικῆς πίστεως εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ; Ἐὰν ἡ πίστις αὕτη ἦτο αὐτῶν δημιουργήμα καὶ ἀποκύημα, ἀδύνατος θὰ ἦτο ἡ τοιαύτη αὐτῶν ριζικὴ μεταβολή. Αὐτοὶ ἦσαν δημιουργήματα τῆς πίστεως ταύτης καὶ μόνον οὕτω δύναται αὕτη νὰ ἐξηγηθῇ. Ἄνευ τῆς πίστεως ταύτης, ἡ προσωπικότης τῶν ἀποστόλων μελετωμένη κατὰ τε τὸ παρελθόν αὐτῶν καὶ τὸ παρὸν ἀπομένει διὰ τὴν ἀνθρωπότητα αἰνίγμα ἄλυτον. Τὴν λύσιν τοῦ αἰνίγματος παρέχει μόνον ἡ πίστις αὐτῶν ἢ πραγματικὴ εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ.

Ἀπομένει νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ διαγωγὴν τῶν τε ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν καὶ εἶτα τὴν σημασίαν τῆς Ἀναστάσεως διὰ τὸν καθόλου χριστιανισμόν, διὰ νὰ ἐνισχυθῇ ἔτι πλέον ἡ ἀλήθεια τοῦ ἐξεταζομένου ὑπερφυοῦς γεγονότος.

Ποία ἦτο ἡ σχέσις τῶν ἰουδαίων πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν;

Οἱ ἰουδαῖοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν διέφερον καὶ πολὺ ἀπὸ τῶν σημερινῶν. Καὶ τότε οἱ ἰουδαῖοι ἦσαν λαὸς ἀπανταχοῦ τῆς γνωστῆς γῆς κατεσπαρμένος, ἀσχολούμενος περὶ τὸ ἐμπόριον, λαὸς ἀποκλειστικὸς παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν πρὸς τοὺς ἐθνικούς συγχρωτισμόν, φανατικὸς ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτοῦ πεποιθήσεσιν καὶ, παρὰ τὴν εὐρύτητα καὶ τὸ πολυκλαδέες τῆς διασποράς, στενῶς συνδεδεμένος, περὶ ἓν σημεῖον, τὴν Ἱερουσαλήμ, ἥτις ἦν ὁ ρυθμιστὴς τῶν μυχιαιτέρων

αὐτοῦ θρησκευτικῶν παραστάσεων καὶ ἐλπίδων. Καὶ τότε οἱ ἔβραιοι ἦσαν ὀξυδερκεῖς εἰς τὴν ἀνίχνευσιν καὶ ἀντίληψιν παντὸς μυστικοῦ τῆς διεθνούς πολιτικῆς κινήσεως καὶ εἰς τὴν διὰ παντὸς τρόπον, ἐκ παντὸς πράγματος, πάσης μεταβολῆς καὶ κινήσεως ἐξασφάλισιν δι' ἑαυτοὺς ὅσον τὸ δυνατόν μείζονος ὠφελείας, ἦν μετ' ἐπιτηδειότητος ἐπετύγγανον καὶ ἐξησφάλιζον παρὰ πᾶν τὸ μῖσος, τὸ ὅποῖον οἱ ἄλλοι λαοὶ ἠσθάνοντο πρὸς αὐτούς. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ ἰουδαῖοι καὶ ὁμοῦς πρὸς αὐτοὺς πρῶτους οἱ ἀπόστολοι ἔστρεψαν τὸ πρῶτον τὸ χριστιανικὸν αὐτῶν κήρυγμα. Γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἱστορίας πῶς ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ἐπαφῆς οἱ ἰουδαῖοι προσηνέχθησαν πρὸς τοὺς κήρυκας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ πρὸς αὐτὸ αὐτῶν τὸ καινὸν κήρυγμα. Ἐκήρυξαν κατ' αὐτῶν ἀμειλικτον διωγμὸν, ὑπεκίνησαν κατ' αὐτῶν λαϊκὰς ἐπαναστάσεις, διήγειρον καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐθνικοὺς κατὰ τῶν χριστιανῶν, διέδιδον κατ' αὐτῶν τὰς αἰσχροτέρας τῶν συκοφαντιῶν, ἔσυρον αὐτοὺς εἰς τὰ ρωμαϊκὰ δικαστήρια ὡς ταραχοποιούς καὶ ἐπαναστάτας, πᾶν, τέλος πάντων, μέσον μετεχειρίσθησαν, ἵνα ἐξοντώσωσι τὴν νέαν θρησκείαν πρὸ οὐδενὸς κωλύματος ὀπισθοχωροῦντες. Ἄλλ' ἡ κεντρικὴ ἰδέα καὶ τὸ θεμέλιον τῆς θρησκείας ταύτης ἦτο ἡ ἀλήθεια τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἦτο δὲ φυσικὸν καὶ ἐπόμενον, ὅτι θανατηφόρον πλῆγμα ἠδύνατο νὰ κατενεχθῆ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ μόνον διὰ τῆς διασεισεως τοῦ θεμελίου αὐτοῦ, διὰ τῆς ἀποδείξεως ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἀνέστη. Οἱ δ' ἔβραιοι ἦσαν οἱ ἀρμοδιώτεροι πάντων νὰ ἐπιζητήσωσι τὴν ἀπόδειξιν τοῦ ψεύδους τῆς ἀναστάσεως, διότι αὕτη ἐλέγετο ὅτι ἐγένετο ἐν αὐτῇ τῇ πρωτεύουσῃ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, τῇ Ἱερουσαλήμ, τὸν Ἰησοῦν ἐσταύρωσαν καὶ ἐθανάτωσαν αὐτῶν οἱ θρησκευτικοὶ ἄρχοντες, τὸ δρᾶμα τέλος τοῦ Χριστοῦ καὶ αἱ ἀνακρίσεις συνετελέσθησαν ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ καὶ αὐτοὶ ἦσαν οἱ μόνοι κατάλληλοι καὶ ἐνδιαφερόμενοι νὰ παρακολουθῶσι στενῶς τοὺς μαθητὰς τοῦ σταυρωθέντος μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ τὴν ταφήν. Καὶ ὁμοῦς, μετ' ὅλα ταῦτα, τὸ σημεῖον τοῦτο ἀφέθη ἀνέπαφον ὑπὸ τῶν ἔβραίων. Τὴν ἀλήθειαν τῆς ἀναστάσεως ἔρριπτον οἱ ἀπόστολοι δημοσίᾳ ὡς γεγονὸς ἀναιτιρητήτου ἀληθείας καὶ πραγματικότητος κατὰ πρόσωπον τῶν ἔβραίων, ἐν τούτοις οὗτοι, ἐνῶ ἐγνώριζον, ὅτι ἤρκει νὰ κλονίσωσι τὴν ἀλήθειαν ταύτην, ἵνα διὰ μιᾶς ἀνακόψωσι τὴν θριαμβευτικὴν πρόοδον τοῦ μισητοτάτου χριστιανισμοῦ, οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἀπόπειραν πρὸς τοῦτο κατέβαλον, οὕτω δὲ ἡ νέα θρησκεία καθ' ἐκάστην κατέκτα ἔδαφος. Εἰς τὴν διαγωγὴν ταύτην τῶν ἔβραίων ἐπιχεῖ ἰκανὸν φῶς ἡ ἀξιωματικὸς στάσις πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ τὸ κήρυγμα αὐτῶν τοῦ

διασῆμου νομοδιδασκάλου Γαμαλιήλ, «τιμίου παντὶ τῷ λαῷ», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων. Ἐνῶ οἱ ἰουδαῖοι διεπρίοντο ἐξ ὀργῆς ἀκατασχέτου κατὰ τῆς παρρησίας τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, ὁ Γαμαλιήλ, ἀναστὰς ἐν τῷ συνεδρίῳ, εἶπε πρὸς τοὺς ἐτοίμους νὰ κατασταράξωσι τοὺς ἀποστόλους: «...καὶ τὰ νῦν λέγω ὑμῖν, ἀποστήτε ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων τούτων καὶ ἐάσατε αὐτούς· ὅτι ἐὰν ἦ ἐξ ἀνθρώπων ἡ βουλή αὕτη ἢ τὸ ἔργον τοῦτο, καταλυθήσεται· εἰ δὲ ἐκ Θεοῦ ἐστίν, οὐ δύνασθε καταλῦσαι αὐτό, μὴ ποτε καὶ θεομάχοι εὐρεθῆτε». Ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τοῦ Γαμαλιήλ, τοῦ φρονιμωτέρου καὶ λογικωτέρου ἐκ τῶν Φαρισαίων, διαφαίνεται διακύμανσις τις γνώμης καὶ πιθανῆ ἢ ἰδέα μήπως τὸ ἔργον τῶν ἀποστόλων εἶναι «ἐκ Θεοῦ»· δὲν ἀποκλείεται, δῆλον ὅτι, ἢ πιθανότης ὅτι δυνατόν νὰ εἶναι καὶ ἀληθὲς ὅτι κηρύττουσιν οἱ ἀπόστολοι. Ἡ ἀξιοσπουδάστος αὕτη ἀμφιταλάντευσις ἐνὸς ἐκ τῶν ἐξεφρονεστάτων ἀντιπροσώπων τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἰουδαίων ἀπὸ τῆς ἀμέσου καὶ εὐθείας ἐξετάσεως καὶ ἀποδείξεως τῆς ἀναστάσεως ὡς ψευδοῦς, παρὰ τὰ ἄφθονα μέσα, ἅτινα διέθετον πρὸς τοῦτο, εἶναι μία ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων ἐμμέσων ἀποδείξεων τῆς ἀληθείας τῆς ἀναστάσεως.

Μεταβαίνομεν εἰς τὴν στάσιν τῶν ἐθνικῶν ἀπέναντι τῆς κεντρικῆς ἰδέας τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος.

Οἱ ἐθνικοὶ ἦσαν ὀλιγώτερον τῶν ἰουδαίων διατεθειμένοι νὰ ἀντιληφθῶσι τὸ κήρυγμα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἐθνικοὶ ἐκ πείρας μακροαιωνοῦ ἐγνώριζον, ὅτι οὐδέποτε οὐδεὶς νεκρὸς ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ζωὴν. Δι' αὐτοὺς λοιπὸν ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῶν νεκρῶν ἦτό τι ἀπολύτως ἀδύνατον, τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προὐκάλει παρ' αὐτοῖς τὴν μεγαλυτέραν δυσφορίαν καὶ ἀποστροφὴν. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο ἐδυσχεραίνετο κατ' ἀρχὰς παρ' αὐτοῖς ἡ διάδοσις καὶ ἐπιτυχία τοῦ Εὐαγγελικοῦ κηρύγματος. Ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ἤκουον ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου τὸ κήρυγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου μετ' ἀπλήστου περιεργείας («δυνάμεθα γινῶναι τίς ἢ καινὴ αὕτη ἢ ὑπὸ σοῦ λαλουμένη διδασχῆ;»), αὐτοὶ οὗτοι σύρραντες αὐτὸν εἰς τὸ μέρος τοῦτο («ἐπιλαβόμεναί τε αὐτοῦ ἐπὶ τὸν Ἀρειὸν Πάγον ἤγαγον»), ὅταν ὁ Παῦλος ἤρχισε νὰ κάμνη λόγον περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῶν νεκρῶν, οἱ ἀκροαταὶ διέκοψαν αὐτὸν διὰ χλευασμῶν καὶ δὲν ἀφῆκαν νὰ συμπληρώσῃ τὴν ὁμιλίαν του («ἀκούσαντες δὲ ἀνάστασιν νεκρῶν οἱ μὲν ἐχλεύαζον, οἱ δὲ εἶπον, ἀκουσόμεθά σου καὶ πάλιν περὶ τούτου»). Ἄλλοτε ὁ ἀπόστολος, ἵνα προσδώσῃ μείζονα ἀξιοπιστίαν εἰς τὸ κήρυγμα τῆς ἀναστάσεως,

ἀναγκάζεται νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν μαρτυρίαν καὶ τὸ κῦρος τῶν λοιπῶν ἀποστόλων. Παρὰ πᾶσαν ὅμως τὴν ἀποτροπὴν τῶν ἐθνικῶν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀναστάσεως, παρ' ὅλην τῆς ἰδέας ταύτης τὴν ἀποκρουστικότητα καὶ παρὰ πάντας τοὺς χλευασμούς, ἡ ἀνένδοτος ἐπιμονὴ εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην δύναται νὰ ἐξηγηθῆ μόνον ἐκ τῆς πραγματικῆς πίστεως τῶν ἀποστόλων εἰς γεγονός, τοῦ ὁποίου αὐτοὶ κατέστησαν μάρτυρες αὐτόπται, τὸ ὁποῖον εἶδον ὡς τὸ πραγματικώτερον τῶν γεγονότων.

Καὶ ἀληθῶς, μόνον ὡς γεγονός ἀναντίρρητον καὶ ὑπὲρ τὸν ἥλιον φαεινὸν ἠδύνατο ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ νὰ γεννήσῃ πίστιν παγκοσμίου καὶ ἀνυπερβλήτου ἐν τῷ χριστιανισμῷ δυνάμεως. Ἡ πίστις αὕτη κατέστη πεποίησις ἀκλόνητος καὶ ἀσάλευτος καὶ πάσης τῆς συνολικῆς μάξης τῶν χριστιανικῶν λαῶν, καὶ παντὸς τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου καὶ τῶν ἀριστοκρατικωτέρων τοῦ πνεύματος τάξεων αὐτοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς διεσχίσθη εἰς μυρίους κλάδους· πλεῖστα ὅσα σημεῖα τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἄλλως ὑπ' ἄλλων ἠρμηνεύθησαν καὶ ἐρμηνεύονται, πλεῖστα διαφωνίαι ἐδημιουργήθησαν καὶ πολὺς φανατισμὸς ἐνί-

«Ἴδε ὁ τόπος ὅπου ἔκειτο ὁ Κύριος» (εἰκὼν 1546).

σχυσε πᾶσαν διαφωνίαν· ἐν σημείον ἀπομένει καὶ θ' ἀπομένῃ ἀνευ οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως: ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ. Ἐὰν ἀρθῆ ἡ πίστις εἰς τὸ γεγονός τοῦτο, ὁ χριστιανισμὸς θὰ καταρρεύσῃ διὰ μιᾶς μετὰ πάσης τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας. Ἡθῆ, ἔθιμα, διδασκαλίαι ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἀνεκᾶθεν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων κέντρον ἔχουσι καὶ βάσιν τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ. Περιφανέστατον δὲ τεκμήριον τῆς ἀληθείας αὐτῆς εἶναι ὁ καθορισμὸς μιᾶς ἡμέρας ἐκ τῶν ἑπτὰ τῆς ἐβδομάδος ἡμερῶν εἰς βανάμνησιν τοῦ γεγονότος τῆς Ἀναστάσεως, ἣν ὠνόμασαν «Κυριακὴν», ἡμέραν τοῦ Κυρίου, ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως. Τί δὲ σημαίνουν τὰ μυστήρια καὶ πρὸ παντὸς τὰ μυστήρια τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τοῦ βαπτίσματος; Βάσις τῶν δύο τούτων κυριωτάτων μυστηρίων εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς Ἀναστάσεως· ἀνευ αὐτῆς ταῦτα ἀποβάλλουσι τὴν ἰσχύον αὐτῶν καὶ τὴν δύναμιν. Ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ χριστιανισμοῦ, πᾶσα αὐτοῦ ἡ ἀνυπερβλήτος δύναμις καὶ καθολικὴ ἐπιβολὴ ἐκπηγάξει ἐκ τῆς ἀληθείας τῆς ἐκ νεκρῶν Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Αὕτη ἀποτελεῖ τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· ἀνευ αὐτῆς ὁ χριστιανισμὸς εἶναι κενὸς καὶ μάταιος καὶ ἄσκοπος· δὲν ἔχει λόγον ὑπάρξεως. Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ νίκη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς εἰς τὸ κακὸν δουλοσύνης· εἶναι ἡ ἀνακαίνισις τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐντεῦθεν πᾶσα ἀνάστασις καὶ ἐλευθερία σύμβολον αὐτῆς οἰκιοποιεῖται τὸ ὑπερφύεστερον τῶν θαυμάτων, τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τοῦ κακοῦ εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀρετῆς, τοῦ φωτός, τῆς νίκης, τῆς ἀναγεννήσεως. Διὰ τὸν ἑλληνηκὸν δὲ λαὸν εἰδικώτερον, φαειρότερον, διαχυτικώτερον καὶ πανηγυρικώτερον ἔχει ὑφὴν ἡ βανάμνησις τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, διότι, νεκρωθεὶς ὑπὸ δουλείαν μακραίωνα, καθ' ἣν ὑπέστη πάντα ἐξευτελισμὸν καὶ χλευασμὸν καὶ ὕβριν, καθ' ἐκάστην σταυρούμενος ἐν ἀτιμότητι καὶ ταφείς ὑπὸ τὴν παγκόσμιον ἀγνοίαν καὶ ἀφάνειαν, ἀνέστη εἰς ἐλευθερίαν καὶ φῶς καὶ ζωὴν, ἵνα συνεχίσῃ τὴν ἀποστολὴν αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ Ἑλληνικὸς χριστιανισμὸς καὶ αὐτὸν τὸν συνήθη χαιρετισμὸν ἀντικατέστησε διὰ τοῦ «Χριστὸς ἀνέστη», ὃν ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς Ἀναλήψεως, ἡ δὲ χαιρετιστήριος εἰς αὐτὸν ἀπάντησις εἶναι τὸ «ἀ λ θ ὤ ς ἀ ν έ σ τ η», χαιρετισμὸς, ἀντηχῶν ὡς διαπρύσιον κήρυγμα τῆς ἀληθείας τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διὰ πασῶν τῶν γενεῶν καὶ διὰ πάντων τῶν αἰώνων.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Πέρα από την οποιαδήποτε προσφορά του Γρ. Παπαμιχαήλ στο θεολογικό, επιστημονικό και πνευματικό χώρο, ή διακονία του στην Ἐκκλησία αποτελοῦσε πάντα τὸ πιὸ ριζωμένο χρέος τῆς ψυχῆς του.

Δὲν ἦταν μόνο ἡ δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἐκκλησίας ποὺ παρακινοῦσε τὸν Παπαμιχαήλ νὰ δίνει καθημερινὰ ὅλες τὶς δυνάμεις του μέσα στὴ σκληρή, ἀλλὰ καὶ ὑπέροχη πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ πεποίθησί του, ὅτι στὴ σύγχυσι ἰδεῶν καὶ πραγμάτων τῆς ἐποχῆς μας, μόνο τὸ διακόνημα καὶ τὸ καθῆκον στὸν ἄνθρωπο τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ δώσῃ λύσεις καὶ νὰ ἀνοίξῃ προοπτικές.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ σχεδὸν κάνει ἀνοίγματα. Οἰκοδομεῖ γέφυρες. Ὀνειρεύεται ὄχι ἐξουσίες καὶ δικαιώματα, μὰ δρόμους ποὺ θὰ φέρουν τὸν ἄνθρωπο κοντά, μέσα στὴν ἀληθινὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ὅτι ἀκριβῶς, αὐτὸς ὁ βράχος τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ θεολογικοῦ κάματος γίνεται ταυτόχρονα καὶ ὁ πρῶτος ἐκκλησιαστικὸς δημοσιογράφος φανερώνει τὴν πρόθεσί του νὰ γίνῃ «τὰ πάντα τοῖς πᾶσι» προκειμένου νὰ δείξῃ πὼς πέρα ἀπ' τὴ «γεῦσι τοῦ σκληροῦ μεγαλείου τοῦ σταυροῦ» ὑπάρχει ἡ χαρὰ, ἡ πνευματικὴ ἀπόλαυσι, ἡ ἀνάστασι.

* * *

Ὅταν ἀκόμα βρίσκεται στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Παπαμιχαήλ ἔχει συνείδησι τῆς ἀξίας τῶν ἐκλαϊκωμένων ἀπόψεων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ποὺ πρέπει νὰ ξεχυθοῦν μέσα στὶς πλατεῖες μάζες.

Ἡ ἐργασία καὶ ὁ καθημερινὸς μόχθος τοῦ δασκάλου δὲν πρέπει νὰ περιορίζωνται σ' ἓνα κύκλο αὐστηρὰ μετρημένων μόνον πιστῶν στὶς μεγάλες ἐννοιες καὶ ἰδέες τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ. Ἀλλὰ νὰ μπαίνουν σὰν προβλήματα, σὰν κίνητρα, θέσεις, προοπτικὲς καὶ ἰσορροπία μέσα στὸ λαό.

Κι αὐτὸ δὲν τὸ ξεχνάει ποτέ! Φορέας ὁ ἴδιος μιᾶς ἀξίας πνευματικῆς παρουσίας δίνει κάθε ἰκμάδα του γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ τοῦτος, ὁ ὑπέρτατος στόχος του, ποὺ καὶ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τόσες δεκαετίες μετὰ τὸ θάνατό του, ἔχει κυρίαρχη θέσι στὸν κόσμον μας.

Τὰ περιοδικὰ «Πάνταινος», «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» εἶναι μόχθος καὶ ἀγρύπνια τῆς πρώτης στρατεύσεώς του στὴν ἐκκλησιαστικὴ δημοσιογραφία.

Φρόνημα ὀρθοδοξίας. Ἐκκλησιαστικὸς βίος. Ἱστορία. Εὐαγγελικὸ πρόσταγμα. Δύναμη πίστεως καὶ πλοῦσι αἰσθητικῆς ἐλευθερίας, ὡς χυμοὶ ζωῆς, πίστεως καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας ξεχύνονται ἀπ' τὰ κείμενα τῶν περιοδικῶν.

Δημιουργεῖ ἱστορία. Ἀποκαλύπτει τὸν πλοῦτον ὄχι μόνο τῆς ἐπιστήμης ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πίστι. Μὰ καὶ τῆς πίστεως ποὺ ὀδηγεῖ στὸ μεγαλεῖο τοῦ συμπαντος καὶ τοῦ Θεοῦ.

* * *

Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἔρχεται στὴν Ἀθήνα γίνεται ὁ πιὸ στενὸς συνεργάτης τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Χρυσόστομου Παπαδόπουλου. Ἐπειδὴ εἶναι ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, γίνεται ὁ ἐπίσημος συντάκτης τῶν ἐόρτιων γραμμάτων τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ ὁ ἀρθρογράφος τῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησία» καὶ «Ἐφημέριος».

Ἐξάλλου εἶναι κυρίαρχο πρόσωπο σ' ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Πρόσωπο πολυδύναμο καὶ νοῦς ἀνοιχτός, δέχεται τὰ μηνύματα τῶν νέων καιρῶν καὶ βοηθεῖ ἀποφασιστικὰ τὴν διοίκησι τῆς ποιμένουσας Ἐκκλησίας νὰ κἀνῃ αἰσθητὴ τὴν παρουσία της στὶς νέες προοπτικὲς τοῦ κόσμου.

* * *

Ἰδρύει νέα περιοδικὰ καὶ προετοιμάζει καὶ τὴ συνέχεια. Δημιουργεῖ στελέχη, ὅπως τὸν π. Ἐμμ. Μυτιληναῖο ποὺ θὰ ἀναλάβῃ τὸ 1952 τὴ διεύθυνσι τοῦ παραρτήματος τῆς «Ἐκκλησίας», «Ἐφημέριος», τὸ ὅποιο γιὰ πρώτη φορὰ τότε ἐκδίδεται.

Ἀπὸ τὴ γόνιμη ἐκείνη συνεργασία στοὺς κόλπους τῆς «Ἐκκλησίας» θὰ ξεπηδήσουν, ἀργότερα ἢ «Φωνὴ Κυρίου», «Τὸ χαρούμενο Σπίτι» καὶ τὰ «Χαρούμενα Παιδιά», ἐνῶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν καθηγητῶν Βασ. Βέλλα καὶ Ἀμ. Ἀλιβιζάτου θὰ φέρῃ τὰ πρῶτα μηχανήματα τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας. Γεγονὸς ποὺ ἀποτελεῖ καινοτομία ἀπ' τὶς

πιό σημαντικές στον εκκλησιαστικό και γενικότερα στον ορθόδοξο χώρο.

* * *

Τίποτα δέν γίνεται στη ζωή του Γρ. Παπαμιχαήλ δίχως την πεποίθησι ότι αυτό βεβαιώνει την αγάπη του προς την Έκκλησία και την έκφρασι του μύχιου χρέους του σ' Αυτή.

Ό Μάξιμος ό Γραικός, ό Γρηγόριος Παλαμάς είναι βαρυσήμαντα έργα που διέπονται άπ' αυτή την αρχή.

Είναι πνευματικές και εκκλησιαστικές προσφορές που καταξιώνουν αυτή την όρασι, την τόλμη και τη συνέπεια του δάσκαλου, του επιστήμονα, του δημοσιογράφου της Έκκλησιαστικής Γραμματείας, του αληθινά πιστού και άφοσιωμένου τέκνου της Όρθοδοξίας.

Τί είναι ζωή και τί είναι άνθρωπος; Τί είναι χρέος και διακονία; Τί είναι όραμα και κόσμος; Τί είναι προσφορά, ήθικη έλευθερία και προοπτική; Τί είναι πνευματική ζωή και δικαίωσι βίου; Αύτά τά έρωτήματα δέν μπορεί νά τ' άκούση ή νά τά κουβεντιάση έξω άπό τόν χώρο της Έκκλησίας, ό Γρ. Παπαμιχαήλ.

Και στ' αλήθεια. "Όσο ό σύγχρονος άνθρωπος επιμένει ν' άπαντήσει σ' αυτά έξω άπό την πίστη και τόν χώρο της Όρθοδοξίας, θά μένη με την πικρή γεύσι της άπορίας, της μοναξιάς και της συγχύσεως. Ένώ μέσα στο χώρο της Έκκλησίας, όπως ό Γρ. Παπαμιχαήλ, θά παίρνη άπαντήσεις και θά δικαιώνη την ύπαρξί του και τόν πνευματικό στίγμα του στη διάρκεια του κόσμου και της αιωνιότητας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΕΡΟΥΣΗΣ

Ό άείμνηστος Καθηγητής Γρηγόριος Παπαμιχαήλ κατά τά έγκαίνια τών τυπογραφείων της Άποστολικής Διακονίας τόν 1951. Αίπλι του οί τότε Συνοδικοί Μητροπολίτες Παραμυθίας Δωρόθεος, Κοζάνης Κωνσταντίνος και Γυθείου και Οϊτόλου Δημήτριος.

ΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΜΟΝΗΝ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ (1908-1918)

Μιά από τις όχι τόσο γνωστές πτυχές τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀειμνήστου Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητῆ τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας Γρηγορίου Παπαμιχαήλ (1874-1956) εἶναι ἐκείνη πού ἀναφέρεται στίς λογοτεχνικές του ἐνασχολήσεις κατὰ τὴν παραμονήν του στὴν Αἴγυπτο (1908-1918), πού δὲν ὑπῆρξαν τυχαῖες, ἀλλὰ ἐπίπονες καὶ συστηματικές.

Κυρίως γίνεται λόγος γιὰ τίς ἐργασίες του τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου μὲ θέματα θεολογικά ἢ ἐκκλησιαστικά, ὡστόσο ἡ ὑπόλοιπη πνευματικὴ παραγωγή του τότε καὶ ἰδιάζουσα ὑπῆρξε καὶ ἐξ ἴσου σημαντικὴ. Ὅπως σημειώνει μάλιστα ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Καθηγητῆς Ἰ. Ν. Καριμίρης:

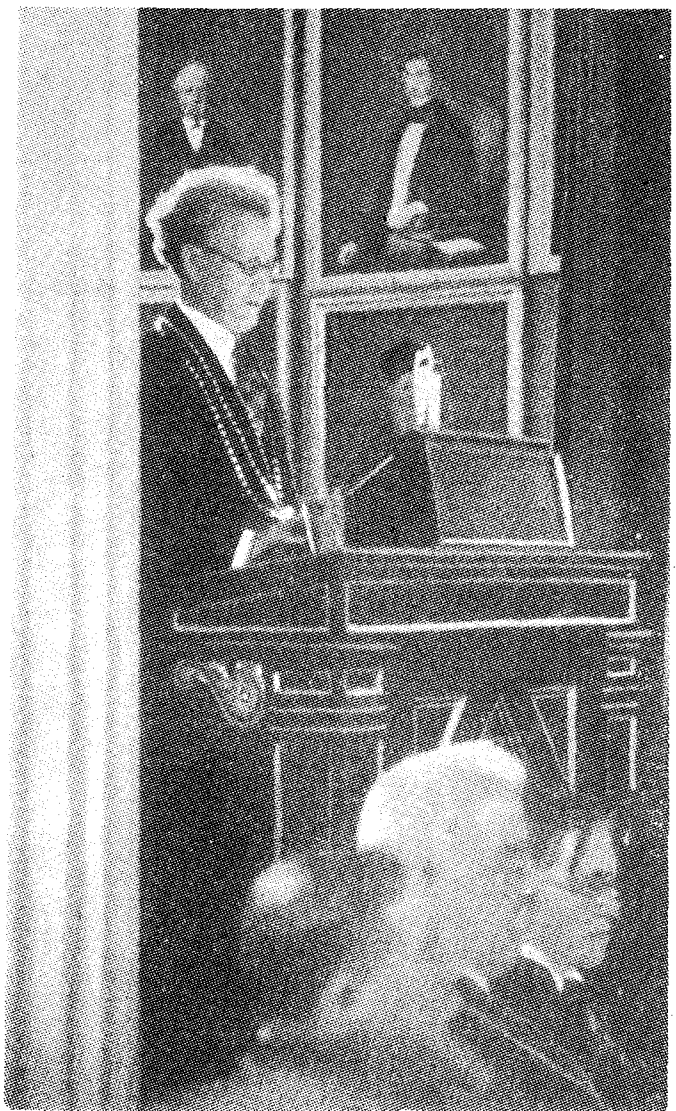
«Ἐνεκα τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πολυσχιδοῦς δρασεως του ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν ἐξέλεξε παμνηφει κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1918 τακτικὸν καθηγητὴν» (ΘΗΕ, 9, 1966, στ. 1199).

Πολυσχιδῆς, πραγματικά, καὶ πλουσιωτάτη ὑπῆρξε ἡ δράση τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ στοὺς κόλπους τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυπληθοῦς τότε ἐλληνικῆς ὁμογενείας τῆς Ἀλεξανδρείας (βλ. σχετικὰ: Ἀθανασίου Γ. Πολίτου: Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος, δύο τόμοι, Ἀλεξάνδρεια 1928-1930). Αὐτὴν θὰ παρακολουθήσωμε στὴ συνέχεια, ἐκτὸς τοῦ θεολογικοῦ τομέα, πού εἶναι ἀρμοδιότητα ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δημοσιογραφίας, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ σὲ ἄλλες σελίδες γενικώτερα καὶ ξεχωριστά.

Α'.

Στὴν πολύτιμη «Βιβλιογραφία τῶν Ἑλλήνων Αἰγυπτιωτῶν (1853-1966)» τοῦ ἀειμνήστου Εὐγενίου Μιχαηλίδη, Δρα τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἀραβικῆς Φιλολογίας, πού ὑπῆρξε διευθυντῆς τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῶν Σπουδῶν Ἀλεξανδρείας καὶ κατ' ἐξοχὴν βιβλιογράφος καὶ ἱστορικός τοῦ Αἰγυπτιωτῆ Ἑλληνισμοῦ (βλ. γι' αὐτόν: Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ΜΑ', 1974, σσ. 444-450), καταγράφονται 17 αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τοῦ Παπαμιχαήλ στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὸ διάστημα 1909-1918 (ἐκτὸς ἀπὸ τίς

μεταφράσεις). Τὰ βιβλία αὐτὰ δὲν εἶναι μόνο θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ καὶ πατριωτικοῦ καὶ φιλολογικοῦ. Γενικὰ τίς μελέτες του τῆς περιόδου αὐτῆς σημειώνει ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης Ἰάκωβος στὴν «Ἐκκλησία», ἔτος ΛΓ', 1-15 Φεβρουαρίου 1956, ἀριθ. 3-4, σελ. 38.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἐκφωνεῖ εἰς τὴν αἴθουσαν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὸν παμνηφειὸν κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς 100ετηρίδος του.

Δυὸ φορές ἐκδόθηκαν τὰ «Ἑλληνικά Προβλήματα», ἐνῶ τρεῖς φορές ἐκδόθηκε τὸ ἔργο τοῦ «Σοσιαλισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς». Τὸ 1914 ἐξέδωσε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὸ «Σοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις» (Πληροφ. Καθηγ. Ἰ. Καρμίρη). Πρέπει νὰ ἐξαρθοῦν ἰδιαίτερα δυὸ ἀκόμη ἐργασίες δημοσιευμένες στὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο», ποὺ μαρτυροῦν τὴν ἀγρύπνια τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνα Γρηγορίου Παπαμιχαήλ: «Κατολικὸν ΠΙΑ DESIDERIA. Α'. Ὁ Παπισμὸς καὶ οἱ Ἕλληνες. Β'. Ὁ Παπισμὸς καὶ οἱ Ρῶσοι» καὶ «Τὸ ἐν αὐτῷ τῷ Παπισμῷ ναυάγιον τοῦ ἀλαθῆτου τοῦ «Πάπα» (1908 καὶ 1910). Ἔχομε ἐδῶ τὸν ἀγωνιστὴ Παπαμιχαήλ, ποὺ ἦταν βέβαια λαμπρὸς θεωρητικὸς καὶ ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος, ἀλλὰ πρῶτιστα πιστὸ τέκνο τῆς πατρίδας καὶ τῆς ἀμωμῆτου πίστεως τῶν πατέρων μας, γιὰ τὶς ὁποῖες γρηγοροῦσε ὡς Γρηγόριος!

Β'

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον δείχνουν τὰ βιβλία καὶ τὰ μελετήματα ποὺ ἔφερε στὸ φῶς στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ γιὰ τὸ Βυζάντιο, τὸν μοναχισμὸ καὶ τὶς μορφές του, τὸ θέατρό του (βλ. καὶ μοναχὸ Θεόκλητο Διονυσιάτη, Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὁ βίος καὶ ἡ θεολογία του, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 259). Στὸ «Ἡμερολόγιον τοῦ Αἰγυπτιαίου Ἑλληνισμοῦ» ἀσχολεῖται τὸ 1913 μὲ τὸν «Μάξιμο τὸν Ἑλληνα» (=Γραικὸ), στὸν ὁποῖο καὶ θὰ ἐπανέλθῃ τὸ 1947 μὲ τὸ ἔργο «Ἡ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία τῶν Ρώσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικὸς» καὶ τὸ 1948 μὲ τὴν «Προσωπικότητα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ» καθὼς καὶ τὸ 1951 μὲ τὸν «Μάξιμο τὸν Γραικὸ, τὸν πρῶτο φωτιστὴ τῶν Ρώσων». Ἀλλὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀπὸ τὰ ἔργα του τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου εἶναι ἀσφαλῶς τὸ βιβλίον «Ἐκκλησία καὶ Θέατρον (συζητήσεις - τὰ θεάματα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος - οἱ κανόνες - αἰσθητικὴ καὶ χριστιανισμὸς - τὸ θέατρον)», ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔκδοσις «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1916, σελ. 340, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἔκρινε στὸ περιφημο περιοδικὸ «Γράμματα» τῆς Ἀλεξανδρείας (φυλλάδιο 39, 3ο τοῦ δ' τόμου, Γενάρης - Ἰούλιος 1918) ὁ μεγάλος Ἀλεξάνδρινος ποιητὴς Κωνσταντῖνος Π. Καβάφης (βλ. Καβάφη: Πεζά, παρουσιάσις, σχόλια Γ. Α. Παπουτσάκη, ἐκδοτικὸς οἶκος Γ. Φέξη, Ἀθήνα 1963, σσ. 137-147). Τὸ Βυζάντιο, ἀντικείμενο ἀγάπης καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐνώσῃ τὰ ὄνόματά τους στὴν ἐκτεταμένη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ βιβλιοκρισία (γιὰ τὸν «Καβάφη καὶ τὸ

Βυζάντιο» βλ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Ἀθηνᾶ, σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπιστημονικῆς εταιρείας, τόμοι ΟΓ' - ΟΔ', Λειμωνάριον - Τιμητικὴ προσφορά τῷ Καθηγητῇ Νικολάῳ Τωμαδάκη, Ἀθῆναι 1972-1973, σσ. 829-841). Ἀξίζει μάλιστα νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ὁ Παπαμιχαήλ εἶχε ἀποστείλει τὸ βιβλίον στὸν ποιητὴ μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀφιέρωση: «Στὸν βαθὺν τῆς Τέχνης μύστην κ. Κ. Π. Καβάφην γιὰ τὴν κρίσιν του. Ὁ γράψας» (Πεζά, ὅπ. παρ., σελ. 137).

Στὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς ἡ κριτικῆ τοῦ Καβάφης εἶναι περιγραφικὴ, συνοδεύεται ὅμως ἀπὸ ἀξιόλογες παρατηρήσεις, ἐνῶ δὲν λείπουν οἱ ἀποτιμήσεις καὶ τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου καὶ τῆς γενικώτερης πνευματικῆς προσφορᾶς τοῦ Παπαμιχαήλ.

«Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Παπαμιχαήλ, γράφει ὁ Καβάφης, εἶναι πολὺ χρήσιμον ἀπόκτημα γιὰ ὅποιον καταγίνεται στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἢ ἀγαπᾷ τὴν ἱστορίαν» (Πεζά, ὅπ. παρ., σελ. 137).

Ἰδιαίτερα στέκεται ὁ Καβάφης στὰ ὅσα ὁ Παπαμιχαήλ γράφει γιὰ τὸν Τολστόη, μὲ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε ἔχει ἀσχοληθῆ κι ἄλλοῦ καὶ τὸ 1911 στὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο». Ὁ ποιητὴς ἐξαιρεῖ διακριτικὰ τὴν ὀρθότητα τῶν θέσεων τοῦ Παπαμιχαήλ, παρὰ τὴ συναισθηματικὴ του διάθεση πρὸς τὸν Ρῶσο συγγραφέα:

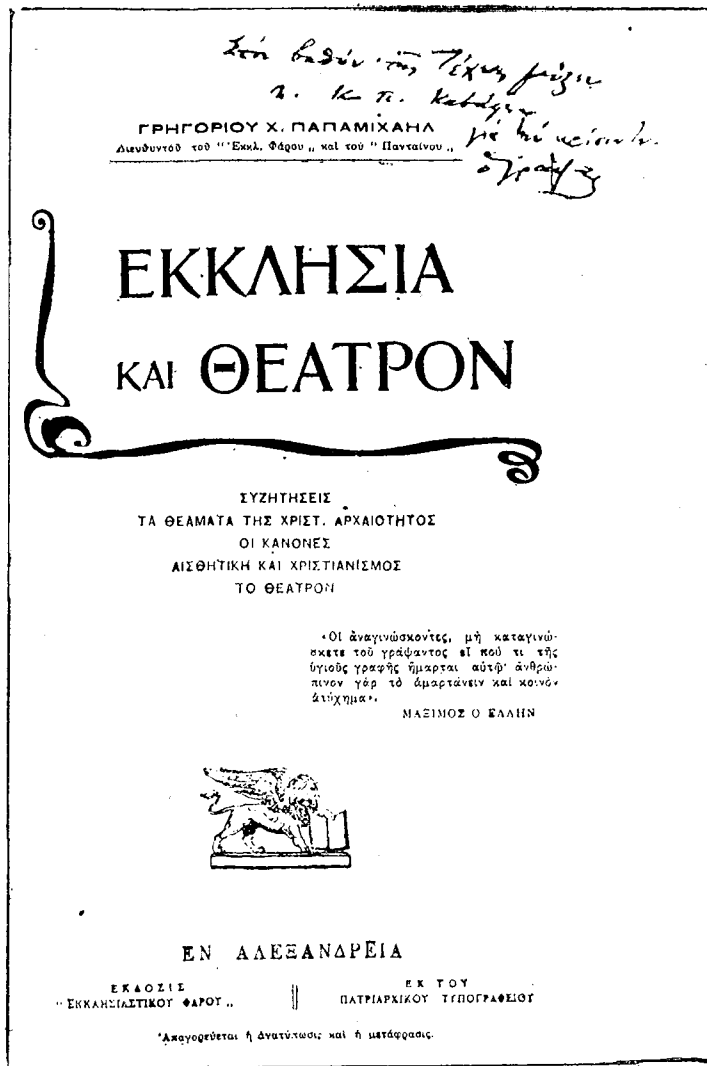
«Μιά καλῶς καμωμένη ἀνάλυσις μᾶς δίδεται τῶν θεωριῶν τοῦ Τολστόη ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ὁ συγγραφεὺς μας κατακρίνει αὐτές, καὶ δὲν λέγω ὅτι ἔχει ἄδικο...» (Πεζά, ὅπ. παρ., σελ. 142).

Ἄλλες κρίσεις τοῦ Καβάφης γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Παπαμιχαήλ:

«Μετὰ πολλῶν γνώσεων, μετὰ προσοχῆς, μετὰ σαφηνείας πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς τὸ ζήτημα περὶ τοῦ ποῖοι κανόνες ὀφείλουν νὰ θεωροῦνται ὡς ἰσχύοντες πάντοτε, καὶ ποίους ἢ Ἐκκλησία δύναται νὰ μεταβάλλει» (Πεζά, ὅπ. παρ., σελ. 145).

Σχολιάζοντας τὴ λύση ποὺ προτείνει ὁ Παπαμιχαήλ γιὰ τὴ μετάβαση τῶν κληρικῶν στὸ θέατρο, συμφωνεῖ μαζί του νὰ γίνεταί διάκριση στὸ θέαμα καὶ τὸ περιεχόμενό του:

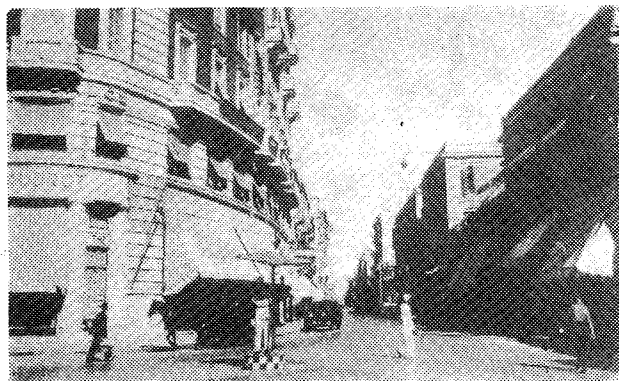
«Ἀδὴτὴ εἶναι ἡ λύσις τὴν ὁποίαν προτείνει ὁ κ. Παπαμιχαήλ δομώμενος ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ εἶναι ὁ κληρὸς ἐν ἐπαφῇ μὲ τὴν δραματικὴν ἐκδήλωσι τῆς τέχνης καὶ τὴν ἐπιρροή τῆς ἐπὶ τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν. Τὸ κατ' ἐμὲ δὲν ἔχω ἀντίρρηση νὰ φέρω εἰς τὴν γνώμην του. Καὶ μάλιστα γενικώτερον—ἐντελῶς ἀνεξαρτήτως τῆς μεταβάσεως τῶν κληρικῶν εἰς θέατρα—

Ἡ σελίδα τοῦ τίτλου τοῦ ἀντιτύπου τοῦ βιβλίου «Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον» ποῦ ὁ Γρηγ. Παπαμιχαὴλ ἀφιέρωσε στὸν Καβάφη, μετὰ τὴν ἀφιέρωση. «Πεζὰ», σ. 138).

Ὁ Γρηγ. Παπαμιχαὴλ συγγραφέων (Ἀπὸ τὸ «Πανόραμα» Καθηγ. Ἐδ. Μιχαηλίδου)

Ἡ Ἀλεξάνδρεια κατὰ τὴν προπολεμικὴ ἐποχὴ, ὅπου ἔδρασε (1908-1918) ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ.

κλίνω ὑπὲρ τῆς συγχωτέρας παρουσίας τῶν ἱερέων ἀνάμεσά μας. Σὲ πολλὰ ταραγμένα σπίτια ἡ παρουσία των φέρνει κάτι ἀπὸ τὴν παρηγορητικὴν Ἐκκλησίαν» (Πεζά, ὅπ. παρ., σσ. 146-147).

Τελειώνοντας τὴν κριτικὴ του ὁ ποιητὴς γράφει γιὰ τὴν πνευματικὴ προσφορά τοῦ συγγραφέα:

«Στὸ τέλος ὑπάρχει κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ κ. Παπαμιχαήλ· δέκα ὀκτὼ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις (ἐξ ὧν μία, ρωσιστί), εἴκοσι ἕξη ἐπιστημονικὲς μελέτες δημοσιευθεῖσες εἰς περιοδικὰ (κυρίως εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον Ἀλεξανδρείας). Μιὰ ἐπισκόπησις τῶν τίτλων των μᾶς δίδει καλὴν ἰδέαν γιὰ τὴν φιλοπονία καὶ τὴν μάθησι τοῦ συγγραφέως» (Πεζά, ὅπ. παρ., σελ. 147).

Γ'

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ Γρηγόριος Παῦλαμιχαήλ ἐξέδωσε αὐτοτελεῶς καὶ μεταφράσεις λογοτεχνικῶν ἔργων, ποὺ ὁ ἴδιος φιλοτέχνησε ἀπὸ τῆ ρωσικῆ. «Κάτοχος ὅσον οὐδεὶς τῆς ἐποχῆς του εἰς τὴν Αἴγυπτον, γράφει ὁ Βιβλιοφύλαξ καὶ Μ. Ὑπομνηματογράφος τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Π. Θρόνου Θ. Δ. Μοσχονᾶς, τῆς Ρωσικῆς γλώσσης καὶ τῆς Ρωσικῆς λογοτεχνίας, ὁ Παπαμιχαήλ κατεγίνετο εἰς μεταφράσεις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ. Ὅχι μόνον ἠγάπα τὴν Ρωσικὴν—ἄλλωστε ἐφοίτησεν εἰς τὴν Ρωσίαν, ὅπου εἶχε λάβει τὸ δίπλωμα τοῦ «Ντοτσέντ»—ἀλλὰ καὶ ἐνοστάλγει τὰ φοιτητικὰ του ἔτη» (Πάνταϊνος, 58, 1966, ἀριθμ. 7, σελ. 254).

Μὲ τὸ ὄνομά του ἐξέδωσε τὸ 1915 τὸ ἔργο τοῦ R. Glagoleff «Τὸ πρόβλημα τῶν δύο κόσμων» (σελ. 112) καὶ τὸ 1916 τὸ μελέτημα τοῦ Ἰωάννου Ἰ. Σολοκῶφ «Τὸ Βυζάντιον φύλαξ τῆς Ὀρθοδοξίας» (σελ. 52) καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Πρωθιερέα P. Svjetloff «Ἐπιστήμονες καὶ Θρησκεία» (σελ. 198). Τὸν ἴδιον χρόνον μὲ τὸ ψευδῶνυμο Γῶγος Ἀγιάσος (ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς πατρίδας του Λέσβου) καὶ μὲ σημαντικὴν εἰσαγωγὴν δικήν του παρουσίασε τὸν «Δαίμονα» τοῦ Μ. Λέρμοντωφ (βλ. Μιχαηλίδη, ὅπ. παρ., σσ. 80-81. Μοσχονᾶ, ὅπ. παρ., σελ. 254). Μὲ τὸ ἴδιο ψευδῶνυμο ὁ Παπαμιχαήλ δημοσίευε μεταφράσεις ρωσικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων στὸ περιοδικὸ «Γράμματα». Στὸν μόχθον τοῦ Θ. Δ. Μοσχονᾶ ὀφείλομε τὴν ἀποδελτίωσίν τους (ὅπ. παρ., σσ. 256-257). Ἐπρόκειτο γιὰ μεταφράσεις τῶν ἐξῆς ἔργων: «Ἀσικ Κερίμπ», τουρκικὸς μῦθος τοῦ Λέρμοντωφ (Γράμματα, τόμ. γ', φύλλα 31-36, σελ. 461), «Τὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα στὴ σύγχρονη ἀραβικὴ φιλολογία» τοῦ Ἰ. Κρατσκόφσκη (ὅπ. παρ., τόμ. δ', φύλλ. 37, Γενάρης -

Μάρης 1917, σσ. 65-82). Ἐπίσης δημοσίευε συχνὰ στὰ «Γράμματα» βιβλιοκριτικὰ του σημειώματα, ὅπως γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Μανώλη Τριανταφυλλίδη «Τὰ Εὐαγγέλια καὶ ὁ Ἀττικισμός», τοῦ Μητροπολίτου τότε Κιτίου Μελετίου Μεταξάκη «Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἡ Ρωσικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀνατολῇ», τοῦ Δημητρίου Καλλιμάχου «Τὰ ἐν Καίρῳ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Τουρκοκρατίας» καὶ τοῦ Μεγάλου Δούκα Κωνσταντίνου Κωνσταντινοβίτς «Ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων» (Γράμματα, τόμ. β', φύλλ. 21-24, 1914, σελ. 551), τοῦ ἔργου τοῦ Glagoleff «Τὸ πρόβλημα τῶν δύο κόσμων», ποὺ ὅπως εἶδαμε μετέφρασε κιόλας, καὶ τοῦ P. Svjetloff «Ἐπιστήμονες καὶ Θρησκεία», ποὺ ἐπίσης μετέφρασε (Γράμματα, τόμ. γ', φύλλ. 28-30, 1916, σελ. 342), τοῦ Ἑλὶ Ντέ Συὸν «Θεὸς καὶ ἐπιστήμη» (μετάφραση ἱατροῦ Ἰω. Χαρισιάδη), (Γράμματα, τόμ. γ', φύλλ. 31-36, 1916, σελ. 632).

Στὰ «Γράμματα» ἀκόμη εἶδαν τὸ φῶς μελέτημα τοῦ Παπαμιχαήλ γιὰ τὴ Ρωσικὴ Λογοτεχνία (περὶ Ν. Μπερντιάγεφ, Σιεγκίεβιτς κ.λπ., ὅπ. παρ.), λυρικοφιλοσοφικὲς πρόζες του (Noctes Alexandrinae, Γράμματα, τόμ. δ', Ἰουν.-Ὀκτ. 1917, σσ. 272-282), καθὼς καὶ μελετήματά του γιὰ τὸ «Ἄσμα Ἀσμάτων», τὸν Κωνσταντίνον Σάθα κ.λπ. (1913, 1916). Τὶς ἐργασίας αὐτὲς καταγράφουν κυρίως ὁ Μοσχονᾶς (Πάνταϊνος, ὅπ. παρ., σσ. 255-257) καὶ ὁ Γ. Α. Παπουτσάκης (τὶς 3 τελευταῖες) στὰ «Πεζὰ» τοῦ Καβάφη (ὅπ. παρ., σελ. 137). Ὁ Μοσχονᾶς παραθέτει (σελ. 255) καὶ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἄποψιν ποὺ διετύπωσε στὰ 1914 ὁ Παπαμιχαήλ γιὰ τὴν μετάφραση τῶν Εὐαγγελίων:

«Ὅταν ἡ ἐπιστήμη ἢ ἀληθινὴ μιλά, κάθε μωρολογία πρέπει νὰ βουβαίνεται. Ὅσον εἶναι ἀλήθεια τετραγωνικὴ τὸ ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Εὐαγγελίων ἦταν ἢ λαϊκὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἄλλο τόσο εἶναι ὀλοφάνερο πὼς γιὰ νὰ διαδοθοῦν οἱ αἰώνιες καὶ ζωντανὲς ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἔπρεπε νὰ πάρουν ὡς ὄργανον τὴ ζωντανὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ».

Στὴν ἴδια γλῶσσα εἶναι γραμμένα καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα κ' εἰ μεταφράσεις τοῦ Παπαμιχαήλ, γι' αὐτὸ κι ὁ Μοσχονᾶς τὸ παραπάνω μελέτημά του, μὲ τὴ συμπλήρωση 10 χρόνων ἀπὸ τὴν ἐκδημία τοῦ «Πρώτου Διευθυντοῦ τοῦ Πανταίνου», τὸ ἐπέγραψε: «Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ δημοτικιστῆς». Ἡ χρησιμοποίησις, ἄλλωστε, τοῦ ψευδωνύμου Ἀγιάσος δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία. Ἡ Μυτιλήνη ἦταν πρωτοπόρος στὸ δημοτικισμὸ. Φημιζόταν γιὰ τὴ

«λεσβιακή άνοιξη». Τήν παράδοση αὐτή ἐξέφρασε ὁ Παπαμιχαήλ μὲ τίς λογοτεχνικές του ἐνασχολήσεις. Ἐπὶ τὰ ἀλεξανδρινά του γραψίματα:

«Ὅταν μὲ χρόνια μὲ καιροὺς τὸν συναπάντησα, διὰ τὰ περασμένα δὲ μιλήσαμε. Ἔτσι τὰ κύματα δύο πολυκαιριασμένα μέσα στῶν ὠκεανῶν τὲς τρικυμίες σμίγουνε νανάγια, σκουπτῶντας πρὸς τὰ βράχια τῆς ἀκτῆς τῆς ἔρημης. Τί δὲν διηγᾶται τὸ ἕνα στ' ἄλλο μὲ τὴ μελαγχολικὴ τὴ βουβαμάρα του» (Πάνταως, ὅπ. παρ., σελ. 257).

Ἄλλωστε σημειώνει ὅμως ὁ Μοσχονᾶς (ὅπ. παρ., σελ. 258):

«Τῷ 1918 ἔφευγε ὁ Ἁγιάσος διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τὰ Γράμματα καθίστατο σπανιωτέρα. Τοῦ λοιποῦ παρέμενε ὁ ἀσθηρὸς χειριστὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Καθηγητὴς τῆς Ἀπολογητικῆς τοῦ Πανεπιστημίου».

Ὁ Καθηγητὴς Ἰ. Ν. Καρμίρης ἀναφέρει καὶ μελέτημα τοῦ Παπαμιχαήλ γιὰ τὸν γνωστὸ Ρῶσο συγγραφέα Μαξιμί Γκόρκη, δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ «Δαίμονα» τοῦ Λέρμοντωφ ἀπὸ τὸν Ἐλευθερουδάκη τὸ 1925 καὶ σποραδικὴ συνεργασία του στὴ «Νέα Ἐστία» καὶ τοὺς «Ὀρίζοντες» (προφανῶς τοῦ Μάριου Βαϊάνου), (βλ. Θεολογία, ΚΖ', 1956, σελ. 154).

Στὴ «Νέα Ἐστία» ὁ Παπαμιχαήλ δημοσίευσε: «Πότνια Μάτερ» (τόμ. 22, 1937, σσ. 1765-1766), «Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ τὰ Βαλκάνια» (ὅπ. παρ., σσ. 1791-1795), «Κριτικὴ Ἀνθολογία Ἀλ. Παπαδιαμάντη» (τόμ. 30, Χριστούγεννα 1941, σσ. 181-182) καὶ νεκρολογία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου (τόμ. 24, 1938, 1571-1572).

Δ'

Ἄλλωστε οἱ λογοτεχνικές ἐνασχολήσεις τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ στὴν Ἀλεξάνδρεια δὲν ἀποτελοῦν ἕνα ἀπλὸ γραμματολογικὸ γεγονός, πού τὸ σημειώνομε σὰν πάρεργον στὸ ἔργο του. Ἄσκησαν γόνιμη ἐπίδραση στὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνί-

ας, καθὼς ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πνευματικὸ κέντρο μὲ πανελλήνια ἀκτινοβολία (βλ. Ἰ. Μ. Χατζηφώτης: Ἱστορία τῆς Ἀλεξανδρινῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1967). Ἰδίως οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὴ ρωσικὴ ἔδωσαν στὴν ἐλληνικὴ διανόηση τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσῃ μιὰ πολὺ σπουδαία ξένη λογοτεχνία. Ὁ Γ. Βαλέτας πολὺ σωστὰ στὴν «Ἐπίτομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» (Ἀθήνα 1966, σελ. 135) σημειώνει:

«Καὶ στὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας μὲ τὸ Γῶγον Ἁγιάσο (Γρ. Παπαμιχαήλ) πού ἔβγαλε τὸν «Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο» καὶ τὸ συνεχιστὴ του Θ. Μοσχονᾶ, συγγραφέα τῆς «Ἑλληνικῆς τῆς Αἰγύπτου βιβλιογραφίας», τὸ νέο πνεῦμα δίνει πολὺτιμους καρποὺς ἔρευνας, μελέτης καὶ ζωντανῆς θεώρησης».

Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι συγγραφέας τῆς «Βιβλιογραφίας τῶν Ἑλλήνων Αἰγυπτιωτῶν» δὲν εἶναι ὁ Μοσχονᾶς, ἀλλὰ ὁ Εὐγένιος Μιχαηλίδης.

Ἦδη τὸ 1916 ὁ ἐκδότης καὶ διευθυντὴς τῶν «Γραμμάτων» γνωστὸς Ἀλεξανδρινὸς λόγιος Στέφανος Πάργας δημοσίευσε γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ «Δαίμονα» τοῦ Λέρμοντωφ θερμὴ βιβλιοκρισία, στὴν ὁποία ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔγραφε:

«Γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ κ. Γῶγον Ἁγιάσου θὰ εἶχε νὰ πεῖ κανεὶς τὸ σπουδαιότερον πού ταιριάζει στὴν καλὴ φωτισμένη ἐργασία, νὰ γνωσθῇ καὶ νὰ μελετηθῇ» (Γράμματα, τόμ. γ', φύλλ. 31-36, 1916, σελ. 639. Πάνταως, ὅπ. παρ., σελ. 257).

Κατὰ τὸν συγγραφέα ὡστόσο τῆς «Αἰγύπτου τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθήνα 1967, σελ. 639), «στὴν Ἀλεξάνδρεια (ὁ Παπαμιχαήλ) τύπωσε πολλὰ ἱστορικὰ βιβλία (sic) ἀντλημένα ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰς πηγὰς, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὴ μελέτη «Ἐκκλησία καὶ Θέατρον» (1918), πού ἀπασχόλησε καὶ τὸν Καβάφη. Ἄν καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ θίγει θέματα κυρίως αἰσθητικὰ (sic), τὸ συμπεριλαμβάνομε στὰ ἱστορικὰ, καθὼς ὑπῆρξε καρπὸς ἱστορικῶν ἐρευνῶν τοῦ συγγραφέα». Ἔτσι ὁ Παπαμιχαήλ κατατάχθηκε στοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς!

I. M. XATZHΦΩΤΗΣ

ΕΚ ΤΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΗΘΙΚΗ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ*

Ἵ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος.— Ὁ κόσμος ὡς δημιουργημα τοῦ Θεοῦ.— Ἡ ἅγια Γραφή περὶ τοῦ κόσμου τοῦτου.— Ἀ ἰ σ ι ο δ ο ξ ι σ μ ὸ ς (optimismus): Ἡ αισιοδοξία τοῦ Γκαίτε.— Ἀ π α ι σ ι ο δ ο ξ ι σ μ ὸ ς (pessimismus): Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Χόλμπεργκ καὶ Μπάυρον.— Τὸ ἀσύστατον καὶ ἀνακόλουθον τῆς ἀκράτου αισιοδοξίας καὶ τῆς ἄκρας ἀπαισιοδοξίας.— Ἡ αισιόδοξος ἀπαισιοδοξία τοῦ «Ἐκκλησιαστοῦ».— Ἡ πρέπουσα ἐκτίμησις τῶν δύο θεωριῶν διὰ τῆς ὀρθῆς ἠθικῆς κοσμολογίας.

Ἵ ἕκ τοῦ χόδς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ἀναγκαίως προϋποθέτει, ὅτι οὗτος, μὴ ὢν καθαρὸν πνεῦμα, ὡς στάδιον καὶ ἔδαφος τοῦ ἐν σαρκὶ βίου αὐτοῦ ἔχει τι διάφορον ἐκείνου, ἐν ᾧ ζῆ τὸ ἄπειρον πνεῦμα, ὁ Θεός, καὶ τοῦτο εἶναι ὁ φ υ σ ι κ ὸ ς κ ὶ σ μ ο ς. Εἶναι μὲν ὁ ἄνθρωπος ὄν πνευματικόν, ὡς δημιουργηθεὶς κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλά, προικισθεὶς καὶ διὰ σώματος, ἔχει ἐν ἑαυτῷ ὅ,τι δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ Θεῷ καὶ, ἐπομένως, ὡς καὶ κατὰ τοῦτο διάφορος τοῦ Θεοῦ, ἐν τῷ κόσμῳ περιορίζεται ὡς ἐν σώματος, αἰσθανόμενος δ' ἐν αὐτῷ τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξάρτησιν, καὶ ἄκων πρὸ αὐτοῦ ταπεινοῦται. Ἵ ἄλλ' ἐκτὸς τούτου ὁ κόσμος ὁ ὑλικὸς εἶναι ἀναγκαῖος καὶ ὡς οὐδέτερον, οἶονει, μέσον, ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ δύνανται τὰ πνευματικὰ ὄντα νὰ ἐπικοινωνῶσι πρὸς ἄλληλα μὴ ὑπάρχοντος ὠρισμένου περιφερικοῦ σταδίου διὰ τὴν ἀμοιβαίαν ἐπικοινωνίαν καὶ δρᾶσιν τῶν δημιουργηθέντων πνευμάτων, ταῦτα διὰ τῆς ἀλληλεπιδράσεως θὰ ἔβλαπτον τὴν ἐλευθερίαν ἀλλήλων ὑπαισερχόμενα εἰς τοὺς ἀτομικοὺς κύκλους τοῦ «ἐγὼ» ἀλλήλων καὶ διὰ τῆς ἀμοιβαίας ταύτης αὐτῶν ἀλληλοκαταργήσεως θὰ ἐπέφερον γενικὴν ἀλλήλων ἀναστάτωσιν καὶ σύγχυσιν. Ἵ ἔξ ἄλλου δὲ ὁ ὑλικὸς κόσμος τυγχάνει ἀναγκαῖος καὶ διότι καθίσταται δυνατὸν τὰ πνευματικὰ ὄντα νὰ ἐξωτερικεύωσιν ἐπ' αὐτοῦ τὰς ἑαυτῶν διαθέσεις καὶ τοὺς σκοποὺς εἰς ἔργα ἐξωτερικὰ καὶ ἀπρητισμένους μορφάς.

Ἵ ὡς τοιοῦτος ὁ κόσμος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὑλικὸς καὶ ὄχι πνευματικὸς· αἱ μορφαὶ ἐν τούτοις αὐτοῦ, οἱ τύποι καὶ οἱ συνδυασμοί, ὑφ' οὓς ἐκδηλοῦται, μαρτυροῦσιν, ὅτι καὶ ἐὰν λείπη ἐν αὐτῷ τὸ ἰδιαίτερον ἀπ' αὐτοῦ διακριτικὸν τοῦ ἀνθρώπου (τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ

ὁμοίωσιν), οὐχ ἦττον εἶναι ἐν αὐτῷ ἐμφανῆ τὰ ἔχνη τοῦ δημιουργοῦ καὶ ὡς τοιοῦτος ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον, ὅστις, ἀναγινώσκων ἐν αὐτῷ, ὡς ἐν μεγάλῳ θεῷ βιβλίῳ, νοεῖ καὶ καθορᾷ τὰ ἀόρατα τοῦ Θεοῦ τοῖς ποιήμασιν ἀπὸ κτίσεως κόσμου¹. Ὁμολογουμένως δ' εἶναι ἐξόχως μεγαλοπρεπῆς ἡ περιβάλλουσα τὸν ἄνθρωπον φύσις. Οἱ οὐρανοὶ μετὰ τῶν ἀστέρων καὶ τῶν διευθυνόντων τὰς ἀρμονικὰς τῶν κινήσεις φυσικῶν νόμων, ὁ κόσμος τοῦ φωτὸς καὶ τῶν παραγόντων τοσαύτην χρωμάτων ποικιλίαν ἐναλλαγῶν αὐτοῦ, τὸ ποικιλώτατον φυτικὸν βασίλειον μετὰ τῶν μυστηρίων τῆς αὐξήσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐτοῦ, ὁ μυριόμορφος τάτης τῶν ἀνθέων, τῶν ὁποίων καὶ ἐν ἔτι ὑπερβαίνει κατὰ τὸ κάλλος καὶ αὐτὴν τὴν σολομόντειον εὐπρέπειαν, οἱ ἄπειροι τύποι καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἐνοργάνων καὶ ἐμφύχων ὄντων καὶ πάντων μάλιστὰ ἡ πλαστικὴ τελειότης καὶ ἡ σκοπιμωτάτη κατασκευὴ τοῦ μικροκόσμου, τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, δηλονότι, πάντες οὗτοι οἱ τύποι καὶ αἱ μορφαὶ μετὰ τῶν ἀπειραρίθμων περὶ αὐτοὺς καὶ ἐν αὐτοῖς μυστηριωδῶν νόμων ἐν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ καὶ τῇ ἐπιβολῇ τῶν ἔχουσι μεγάλην μορφωτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν διὰ τὸν ἄνθρωπον σημασίαν, ὅστις καὶ ἄκων ἀναγινώσκει ἐν αὐτοῖς τὰς τοῦ Θεοῦ τελειότητας καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ². Ὅταν δὲ βλέπωμεν πόσον εὐρύς εἶναι ὁ κύκλος τῶν ἐν τῇ φύσει καὶ ἐπ' αὐτῆς ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, εἰς ἔργα ἀπαρτίζοντος τοὺς διαλογισμοὺς αὐτοῦ, τὰς βουλάς καὶ τὰς ἀποφάσεις, ὅταν δ' ἐξ ἄλλου παρατηρῶμεν μετὰ πόσης ἐπιμελείας καὶ τίνι τρόπῳ καλλύνει τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ σῶμα ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν πολυτιμωτέρων ἐξ ὧν δύναται νὰ πορισθῇ πραγμάτων ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῆς φύσεως καὶ τῶν προϋόντων αὐτῆς ἐν τῇ συναισθήσει τῆς ἡγεμονικῆς ἐπ' αὐτῆς ἀξίας αὐτοῦ καὶ βασιλικῆς κυριότητος, ἐννοοῦμεν τίνι τρόπῳ ὁ κόσμος χρησιμεύει ὡς τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἐκπτύσσει καὶ ἐκφαίνει ὁ ἄνθρωπος τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ, καὶ πῶς ἀπὸ γε τῶν μορφῶν καὶ τῶν τύπων καὶ τῶν παντοιοτρόπων αὐτῶν συνδυασμῶν ὁ κόσμος ὁ ὑλικὸς ἐνέχει πνευματικωτέραν τινὰ σημασίαν διὰ τὸν ἄνθρωπον.

* Ἵκ τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου», Β', 1908, σσ. 5-26.

1. Ρωμ. α', 20.

2. Ὅρα τὸν ἡ' ψαλμόν.

Ταῦτα πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἀγαθὸς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὄντως δὲ ἡ ἀγία Γραφή λέγει, ὅτι μετὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου «εἶδεν ὁ Θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν»³. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι δὲ «κἀλλιστον»⁴ ἐθεώρουν τὸν κόσμον καὶ «τελειότατον» καὶ «εἰκόνα τοῦ νοητοῦ Θεοῦ, μέγιστόν τε καὶ ἄριστον»⁵ καὶ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ φαντασθῶσι κρείττονα κόσμον τούτου ἐκ πάντων τῶν δυνατῶν κόσμων.

Ἐν τούτοις ἐν τῇ αὐτῇ ἀγ. Γραφῇ ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ τοῦ κόσμου εἴτε ὡς περὶ συνόλου τῶν οἰκούντων τὴν οἰκουμένην, εἴτε ὡς περὶ αὐτῆς τῆς φυσικῆς κτίσεως, ἀπαντῶσιν ἐκφράσεις περὶ αὐτοῦ μαρτυροῦσαι, ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ἀγαθός, μάλιστα δὲ αὐτὴ ἡ λέξις «κόσμος» ὑπὸ τὴν δισπῆν αὐτοῦ ἐποψῆν εἶναι δηλωτικὴ κακοῦ τινος, στάδιον ἀντιθέτων τῇ θεῖᾳ βουλῇ ἐνεργειῶν καὶ πράξεων, πεδίον ἀνηθικῶν ἐκφάνσεων μέχρι τοσοῦτου, ὥστε αὐταὶ αἰ κακαὶ καὶ ἀνήθικοι ἐπιθυμίαι νὰ χαρακτηρίζωνται ὡς «κοσμικαὶ» ἐπιθυμίαι, αἵτινες παραλληλίζονται μὲν πρὸς τὴν ἀσέβειαν, ἀντιτίθενται δὲ πρὸς τὴν σωφροσύνην, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν εὐσέβειαν⁶. Οὕτω ὁ «κόσμος» παρίσταται μισῶν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν διὰ τὴν πονηρίαν τῶν ἑαυτοῦ ἔργων⁷, ἐνεῦθεν δὲ κατηγορηματικῶς δηλοῖ ὁ Κύριος, ὅτι ἐνῶ καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔτι εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου, αὐτὸς ὅμως οὐκ ἔστιν «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου»⁸. Ὁ κόσμος παρίσταται ἔχων ἴδιον ἄρχοντα⁹, ἀπὸ τῆς ἐπόψεως δὲ ταύτης ἐπειδὴ οἱ μαθηταὶ τοῦ Ἰησοῦ ἄρχοντα ἔχουσι τὸν ἴδιον ἑαυτῶν διδάσκαλον, οὐκ εἰσὶν ἐκ τοῦ κόσμου καὶ διὰ τοῦτο μισεῖ αὐτοὺς ὁ κόσμος καὶ οὐ φιλεῖ¹⁰, ἐνεῦθεν δέ, ὅταν κλαίωσι καὶ θρηνῶσιν οἱ μαθηταί, ὁ κόσμος ἐπιχαίρει¹¹ καὶ καθίσταται πρόξενος θλίψεως εἰς αὐτούς¹². Τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου δουλοῦσι τοὺς ἀνθρώπους¹³ καὶ κατ' αὐτὰ συλαγωγοῦνται οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Χριστοῦ¹⁴. ἡ φιλία τοῦ κόσμου τούτου εἶναι ἐχθρὰ παρὰ τῷ Θεῷ¹⁵ καὶ ἡ σο-

φία αὐτοῦ παρὰ τῷ Θεῷ εἶναι μωρία¹⁶, διὰ τοῦτο δὲ τοὺς μὴ ὁμολογοῦντας τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, ὡς ἐκ τοῦ κόσμου ὄντας καὶ λαλοῦντας, μόνον ὁ κόσμος ἀκούει¹⁷. Τούτου ἕνεκα τοῖς ὀπαδοῖς τοῦ Χριστοῦ συνιστᾶται νὰ τηρῶσιν ἑαυτοὺς ἀσπίλους ἀπὸ τοῦ κόσμου¹⁸, ἵνα, ὅταν ἔλθῃ ὁ Παράκλητος, ὅπως «ἐλέγξῃ τὸν κόσμον περὶ ἀμαρτίας καὶ περὶ δικαιοσύνης καὶ περὶ κρίσεως»¹⁹ μὴ συγκατακριθῶσι τῷ κόσμῳ²⁰ ὡς ἀγαπῶντες αὐτὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καὶ διὰ τοῦτο τῆς ἀγάπης τοῦ πατρὸς ἐστερημένοι²¹, διότι «πᾶν τὸ ἐν τῷ κόσμῳ, ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκός, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ἡ ἀλαζονία τοῦ βίου» εἶναι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου²² καὶ ἐπομένως «ὁ κόσμος ὅλος ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται»²³. Πρὸς τὴν τοιαύτην τοῦ κόσμου κατάστασιν συνδέεται στενότατα ἡ κατάστασις τῆς κτίσεως ἐν γένει, ἥτις πᾶσα ἐν ματαιότητι οὔσα, «συστενάζει καὶ συναδίνει ἄχρι τοῦ νῦν»²⁴ ἀφ' ἧς στιγμῆς κατηράσθη τὴν γῆν ὁ Θεός, ἐν θλίψει ἔκτοτε παρέχουσαν τροφήν εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀκάνθας καὶ τριβόλους αὐτῷ ἀνατέλλουσαν²⁵. Τὸ κακὸν ἔρα εἶναι καταφανές ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῇ κτίσει καθόλου, ἐνῶ ταῦτα ἐξῆλθον ἀγαθὰ ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ δημιουργοῦ.

Πολλοὶ τὴν πρώτην μόνον ἐποψῆν τοῦ κόσμου λαμβάνοντες πρὸ ὀφθαλμῶν, λογιζόμενοι ἔρα αὐτὸν ὡς ἀγαθὸν καὶ εὐδαιμονικώτερον περὶ αὐτοῦ κρίνοντες ἐδημιούργησαν τὴν μονομερῆ θεωρίαν τοῦ αἰσιοδοξισμοῦ (optimismus). Οἱ εὐδαιμονισταὶ θεωροῦντες τὴν εὐδαιμονίαν ὡς τελικὴν τὴν ἡμετέρου βίου σκοπὸν, καὶ περιορίζοντες αὐτὴν ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ ὑπολαμβάνουσι τοῦτον ὡς τὸν ἄριστον τῶν δυνατῶν νὰ ὑπάρξῃσι κόσμων, ὡς τοιοῦτον, ἐν ᾧ τὰ πάντα ἀγαθὰ εἰσι λίαν. Πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν πᾶν ὅ,τι ἔχει καὶ παρουσιάζει καὶ ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ ὁ κόσμος εἶναι ἀγαθόν, πανταχοῦ καὶ ἐν πάσῃ αὐτοῦ ἐκφάνσει πρυτανεύει ἡ ἁρμονία, τὸ φαιδρὸν κάλλος ἢ φωτεινὴ καὶ τερπνὴ πρόδος καὶ ἐν γένει πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ κόσμου καθόλου οἰκοδομοῦσι τὸ ἀγαθὸν ὑπὸ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφὰς καὶ τοὺς τύπους. Ἡ προπρωτικὴ

3. Γεν. α', 31.

4. Θαλῆς.

5. Πλάτων καὶ στωικοί.

6. Τίτ. β', 12.

7. Ἰω. ζ', 7.

8. Ἰω. η', 23.

9. Αὐτόθι ιβ', 31.

10. Ἰω. ιε', 19. ιζ', 14.16.

11. Ἰω. ιστ', 20.

12. Αὐτόθι ιστ', 33.

13. Γαλ. δ', 3.

14. Κολ. β', 8.

15. Ἰακ. δ', 4.

16. Α' Κορ. γ', 19. α', 20.

17. Α' Ἰω. δ', 1-6.

18. Ἰακ. α', 27.

19. Ἰω. ιστ', 8.

20. Α' Κορ. ια', 32.

21. Α' Ἰω. β', 15. γ', 17.

22. Α' Ἰω. β', 16.

23. Α' Ἰω. ε', 19.

24. Ρωμ. η', 19-22.

25. Γεν. γ', 17-19.

κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν διεκόπη, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται διηνεκῶς, πᾶν ὅ,τι δὲ παρουσιάζεται ὡς κακόν, τοῦτο δὲν εἶναι κυρίως κακόν, ἀλλ' ὀνομαζόμενον οὕτω κατὰ συνθήκην, εἶναι μᾶλλον ἐλλειψίς τις καὶ περιορισμός, ἄγνοιά τις καὶ ἀγένεια, βαρβαρότης καὶ χυδαιότης καὶ ἀγροικία, τὰ ὅποια, ἐφ' ὅσον ὁ κόσμος προοδεύει τελειοποιούμενος, παντελῶς θὰ ἐξαλειφθῶσι καὶ νῦν ἄλλως τε συντείνοντα μᾶλλον καὶ δὴ καὶ ἀπαραίτητα ὄντα πρὸς μείζονα τοῦ ἀγαθοῦ ἀπόδειξιν καὶ πρόοδον αὐτοῦ καὶ ἐπιτυχίαν. Οὕτως αἰσιόδοξοι περὶ τοῦ κόσμου ἐκ μὲν τῶν ἀρχαίων ἦσαν οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνας κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς των καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων μάλιστα πάντων ὁ Λάιμπνιτς καὶ ὁ Γκαϊτε. «Ἐγὼ λατρεύω — λέγει ὁ τελευταῖος — τὸν Θεὸν ἐκεῖνον, ὅστις τοιαύτην παραγωγικότητος δύναμιν ἐπέβαλεν ἐν τῷ κόσμῳ, ὥστε καὶ ἂν ἔτι τὸ ἑκατομμυριοστὸν αὐτῆς πραγματωθῆ, ὁ ὅλος κόσμος μέχρι τοσοῦτου θὰ πληρωθῆ ζώντων δημιουργημάτων, ὥστε οὐδὲ πόλεμος, οὐδὲ λοιμός, οὐδὲ πῦρ, οὐδὲ κατακλυσμὸς οὐδεπώποτε θὰ δυνηθῶσι νὰ καταπνίξωσιν αὐτόν. Ὁ τοιοῦτος Θεὸς εἶναι ὁ ἐμὸς Θεός». «Ἀνοίξατε — λέγει ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ποιητῆς ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς συγχρόνους αὐτοῦ — ἀνοίξατε τοὺς ὀφθαλμοὺς σας· δὲν ἔχετε ἀνάγκη νὰ ζητῆτε τὸ ἀγαθὸν ἀλλαχοῦ που, ἐν ἀπομεμακρυσμένῳ τινὶ κόσμῳ· τὸ ἀγαθὸν εὐρίσκεται ἐνταῦθα, ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἀρκεῖ μόνον νὰ θέλητε νὰ ἐπωφεληθῆτε τῆς παρουσίας του. Μάθετε νὰ εὐρίσκητε τὴν χαρὰν ἐν τῷ βίῳ τούτῳ, παραδόθητε εἰς τὴν δόξαν τῆς φύσεως, ἐκείνης τῆς φύσεως, ἣτις ἐκφαίνεται ἐν τοῖς ἔργοις τῆς μεγαλοφυΐας, ζῆτε ἐν τῇ ἀγάπῃ, διαδίδετε περὶ ὑμᾶς αὐτοὺς τὴν μὲν φωνὴν καὶ τὸν πολιτισμὸν, ἀντλεῖτε ἐκ τῶν παρὰ τοὺς πόδας ὑμῶν αὐτῶν ἀναβλυζουσῶν πηγῶν, ἀρκεῖ μόνον νὰ στρέψητε κύκλω τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ νὰ μὴ κλείητε αὐτοὺς ἐν οἴκτῳ καὶ ὑπνηλότητι, πράξατε πάντα ταῦτα καὶ θὰ ἴδῃτε πόσον ὠραία εἶναι ἡ ζωὴ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ».

Τοῦ κακοῦ ὅμως αἱ ἐκφάνσεις εἶναι τόσοσὺν πολλὰ καὶ ἐπίμονοι ἐν τῷ κόσμῳ, ὥστε οὐδαμῶς παράδοξον, ὅτι ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, οἵτινες, μετὰ ὀλονὲν αὐξανομένου σκεπτικισμοῦ μελετώντες τὴν πραγματικότητα καὶ ἐμβαθύνοντες εἰς αὐτήν, ἐγένοντο ἀπαισιόδοξοι, ἀπὸ τούτων δ' ἔλκει τὴν καταγωγὴν αὐτῆς ἡ θεωρία τοῦ ἀπαισιόδοξισμοῦ (pessimismus). «Ὅσον δὴποτε καὶ ἂν προσπαθῆ τις καὶ θέλῃ νὰ εὕρῃ καὶ νὰ βλέπῃ πλήρη τὴν εὐδαιμονίαν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ τοῖς ὁρίοις αὐτοῦ καθόλου, ὅσονδὴποτε μεγάλοι καὶ ἄφθονοι καὶ ἂν εἶναι οἱ παρὰ τοὺς πόδας ἡμῶν ἀναβλύζοντες πίδακες καὶ κρουνοὶ

τῶν ἀγαθῶν καὶ ὅσονδὴποτε μεγάλη καὶ λιπαρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ μὲν φωνὴ καὶ ἡ πρόοδος, εἰς πάσας τὰς πηγὰς ἢ τὰς μορφὰς ταύτας τοῦ ἀγαθοῦ παρεμβάλλονται μεγάλα καὶ ἀνυπερβλήτα κωλύματα ἀσυγκρίτως μείζονα καὶ ἰσχυρότερα πάσης ἐλλείψεως, ἀγροικίας καὶ χυδαιότητος, ἀνακόπτοντα θετικῶς τὴν τόσοσὺν εὐκολον ἐνταῦθα νομιζομένην πρόοδον καὶ ἀνασταλτικὰ τῆς ἐνταῦθα πραγματώσεως τοῦ ἰδεώδους. Ὁ κόσμος ἐγκλείει ἐν ἑαυτῷ τοσαῦτα πάθη, τοσαύτας ἀτυχίας καὶ βασάνους καὶ θλίψεις, τοσαύτας πλάνας καὶ ἀντιφάσεις, δεισιδαιμονίας καὶ δυσαρμονίας, βλακίας καὶ ἐπιπολαιότητας, ἀποτυχίας καὶ παρεκτροπὰς, τόσοσὺν πολὺ καὶ βαρὺ καὶ ἐπιβάλλον εἶναι τὸ ἐν τῷ κόσμῳ τραγικὸν καὶ κωμικὸν τοῦ βίου στοιχεῖον, ἐπὶ τέλους τόσοσὺν πολὺ ἐν αὐτῷ κυριαρχεῖ μυριότροπος ἡ νόσος καὶ τόσοσὺν συγκεκριμένος καὶ ἀπηνῆς εἶναι ὁ θάνατος εἰς πάντας καὶ πάντα ἐπεκτεινόμενος καὶ ἐπὶ πάντα καὶ πάντας θριαμβεύων, ὥστε ὁ κόσμος νὰ ὀνομασθῆ κυριολεκτικῶς «κλαυθμῶνος κοιλάς», ἐν ἣ ὁ βίος ἄρχεται καὶ παύει διὰ δακρύων. «Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου — λέγει ὁ Χόλμπεργκ — εἶναι βραχεῖα μὲν ὡς πρὸς τὰ ἔτη, ἀλλὰ μακρὰ ὡς πρὸς τὰς εἰς ἃς ὑπόκειται πολλὰς βασάνους. Τὸ βρέφος ἄρχεται τοῦ ἐγκοσμίου βίου αὐτοῦ ἰσχυρῶς κλαυθμηρίζον, ὡσεὶ προαισθανόμενον τὰς πολλὰς θλίψεις τῆς ἀναποφεύκτως ἀναμενούσης αὐτὸ τύχης. Καὶ πραγματικῶς μεταξὺ πάντων τῶν πλασμάτων ἀδύνατον τυγχάνει νὰ φαντασθῆ τις οἰκτρότερον τοῦ ἀρτιγεννήτου βρέφους, ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως τοῦ ὁποῦ ἄνευ ξένης βοήθειας θὰ ἦτο δι' αὐτὸ ἡμέρα θανάτου, διότι, ἐὰν οἱ λοιποὶ ἄνθρωποι δὲν ἔτεινον πρὸς αὐτὸ χεῖρα ἀρωγῶν καὶ δὲν προσεπάθουν νὰ ὑποστηρίξωσι καὶ περιθάψωσι τὸν ἀσθενῆ παλμὸν τῆς ὑπάρξεώς του διὰ πάσης τέχνης καὶ προσπαθείας, δὲν θὰ ἔθεωρεῖτο ἄλλο τι, ἢ προσωπὸς ἐν μελοδράματι ἢ τραγωδίᾳ, ἣν φοροῦσιν ἐπὶ τῆς σκηνῆς μόνον, ἵνα ψάλλωσι θρηνώδη τινὰ ὕμνον καὶ εἶτα νὰ ἐξαφανισθῶσι. Καὶ παρὰ πᾶσαν δὲ περιποίησιν, ἣν ἐπιδαψιλεύουσιν εἰς τὸ βρέφος πρὸς διακράτησιν τῆς ζωῆς του, ταύτην καθ' ἐκάστην ὁ θάνατος ἀπειλεῖ, οὕτως ὥστε τὸ σῶμα αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ μαλθακότητα καὶ τρυφερότητα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ πομφόλυξ δυναμένη νὰ διαρραγῆ ἐκ τῆς ἐλαχίστης ἀποτόμου κινήσεως. Ἐντεῦθεν ἡ περιποίησις αὐτοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάλειπτος ἡμέρας καὶ νυκτός· ὡς εὐθραυστον ὕελον πρέπει νὰ περιβάλλῃ τις αὐτὸ διὰ μαλακῶν καλυμμάτων, ἡ δὲ τροφὸς μετὰ δυσκολίας μεγάλης δύναται νὰ διακρατῆ αὐτὸ εὐθυμον δι' ἁσμάτων. Τοιαύτη εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ πολλὰ ἀκόμη ἔτη παιδικά, οὕτω δ' ἄρχεται ἡ πρῶ-

τη πράξις τῆς τραγωδίας». Περιγράφων δὲ καὶ τὰς ἄλλας τοῦ δράματος τοῦ βίου τραγικὰς πράξεις ἐπιλέγει: «ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πάθος· πᾶσαι αἱ ὁδοί, ἅς βαίνει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι τραχεῖαι, στεναὶ καὶ ἀνάγες καὶ πᾶσαι ἄγουσιν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τέρμα καὶ σκοπὸν, τὸν θάνατον· ἐν δράκρυσιν ἄρχεται τοῦ βίου ὁ ἄνθρωπος, ἐν δράκρυσιν καὶ τερματίζει αὐτόν... Ἐάν τις τὴν περιγραφὴν μου ταύτην εὐρίσκη ὑπερβολικὴν καὶ ἄγαν τραγικὴν, θὰ θεωρήσω αὐτὸν εὐδαίμονα, διότι πάντως θὰ διήνυσεν τὸν βίον αὐτοῦ εὐχερέστερον καὶ κατώρθωσε νὰ διασώσῃ τὸ δέμα του ἀκέραιον ἐν τῷ κόσμῳ. Τὸ ἐπ' ἐμοὶ νομίζω, ὅτι δὲν ὑπερθεματίσκα ἐν τῇ περιγραφῇ ταύτῃ, διότι αἱ καλαὶ ἡμέραι, αἵτινες μοὶ ἐκλήρωθησαν ἐν τῷ κόσμῳ, ἀριθμοῦνται ἐπὶ τῶν δακτύλων, διότι μεῖζον τμήμα τοῦ βίου μου ἔζησα ἐν ἀνησυχίᾳ καὶ ἐν νόσοις στερούμενος παντός, ὅ,τι ὁ κόσμος καλεῖ ἀγαθόν».

Ἰπὸ τὴν αὐτὴν τραγικὴν εἰκόνα βλέπει τὸν κόσμον καὶ ἄλλος νεώτερος ἀπαισιοδοξίας τύπος, ὁ Μπάυρον (Byron). Ὅσα δὴποτε εὐπρεπείας, ἀρμονίας, καλλονὰς καὶ εὐμαρείας καὶ ἂν ἐνέχη ἐν ἑαυτῷ ὁ κόσμος εἴτε ἐν τοῖς ἐνάστροις οὐρανοῖς, εἴτε ἐν τοῖς ἀπέροις ὠκεανοῖς, εἴτε ἐν τοῖς μεγαλοπρεπέσιν ἄλσεσιν, εἴτε ἐν τοῖς ἐν Ρώμῃ ἢ Ἀθήναις μνημείοις τοῦ κάλλους τοῦ παρελθόντος, ἐπ' αὐτῶν καὶ μετὰ αὐτῶν βαίνει, κατὰ τὸν Μπάυρον, καὶ ζῆ, ὡς ἐν ἐρείπιοις καὶ ἐν ἀβύσσοις καὶ ἐν κοινωνίαις ἀνθρώπων βλακῶν, χαμπερῶν καὶ προστύχων ἐν τῷ ἐγωισμῷ των, ὁ ἄνθρωπος, ὅστις, ὡς ὄν εὐαισθητότερον πρὸς τὴν ἡδονὴν καὶ εὐδαιμονίαν, ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν ἀντιθέσεων καὶ ἀνωμαλιῶν φέρει ἐν τῷ βῆθει τοῦ στήθους του πληγὴν μέγα χαίνουσαν, τὴν διηνεκῶς καταβιβρώσκουσαν τὴν καρδίαν του θλίψιν, ἣτις ὡς φλὸξ ἀσβέστου πυρὸς καὶ ὡς ἀνικανοποίητος πείνα εἶναι ἀνίατος καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον τὸ οἰκτρότερον τῶν πλασμάτων.

Τοῦ τε δανοῦ ἠθικολόγου καὶ τοῦ ἀγγλοῦ ποιητοῦ ἡ ἀπαισιοδοξία προέρχεται βεβαίως ἐκ λόγων κατὰ τὸ πλεῖστον ὑποκειμενικῶν, διότι καὶ τοῦ πρώτου ὁ βίος ἐν θλίψει διέρρευσε καὶ ὁ δεύτερος ἦτο ἀπὸ κράσεως μελαγχολικῆς, γνωστὸν δ', ὅτι ἐκ λόγων ψυχολογικῶν, ὁ ἄνθρωπος τείνει πρὸς ἐξαντικειμενισμόν τῶν ὑποκειμενικῶν αὐτοῦ καταστάσεων· οὕτω καὶ αἰσιοδοξότεροι εἶναι οἱ κράσεως μᾶλλον αἱματώδους, πρὸς οὓς συγγενεστέρα εἶναι ἡ φαιδρότης καὶ ἡ ἀρμονία τῆς περὶ αὐτοὺς σφριγώσεως καὶ ἐν παραγωγῇ κινουμένης φύσεως. Οὐχ ἦττον ὅμως ὁ πραγματικὸς τοῦ βίου τραγισμός, ὁ πάντοτε ἐκφαινόμενος ἐν τῇ καταφανεῖ ἀντιθέσει μετὰ τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ιδεώδους εἴτε ὑπὸ τὴν φθορὰν, ἣν ὑφίσταται ἐνταῦθα πᾶσα

καλλονή, οἰουδήποτε εἶδους, εἴτε ὑπὸ τὰ πάθη, εἰς ἃ ὑπόκειται ὁ ὅλος ζωικὸς κόσμος, εἴτε ὑπὸ τὸν ἐκμηδενισμόν καὶ τὴν εἰς ἀηδεῖς σκώληκας μεταβολὴν καὶ τοῦ ὑπὸ πᾶσαν ἐποψιν ἀκμαιότερου μετὰ τῶν ἀνθρώπων, εἴτε ἐξ ἄλλου ὑπὸ τὴν καὶ ἐν τοῖς ὠραιότεροις καὶ εὐγενεστέροις τῶν χαρακτήρων ἀπώλειαν τῆς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς καὶ διανοητικῆς αὐτῶν ἰσορροπίας ἐκ τῆς διαβιβρωσκούσης αὐτοὺς ἀγωνίας, ὁ τραγισμός, λέγομεν, οὗτος τοῦ βίου δὲν στερεῖται τῆς ἀντικειμενικότητος ἐκείνης, ἣτις ὑπόκειται ὡς βᾶσις τοῦ θεωρητικοῦ μεταφυσικοῦ, ἠθικοῦ, ἱστορικοφιλοσοφικοῦ ἀπαισιοδοξισμοῦ. Τὸ ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὁμολογουμένως πάσχει καὶ ὁ κόσμος καθίσταται ὁ Γολγοθᾶς παντὸς ἀγαθοῦ. Ἐντεῦθεν οἱ ἀπαισιόδοξοι σκεπτικώτερον κρίνοντες τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ, ἀπεφάνθησαν, ὅτι ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων τὸ ἄθροισμα τῶν λυπηρῶν αἰσθημάτων ἀνυπολογίστως ὑπερβαίνει τὸ σύνολον τῶν τερπνῶν, ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἠθικὴ εἶναι μᾶλλον φανταστικαί, ὅτι δ' ἐν τῇ πραγματικότητι ὁ ἄνθρωπος χειραγωγεῖται πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὑπὸ αἰσθητικῶν καὶ ἐγωιστικῶν ἐλατηρίων, πᾶσαι δ' αἱ ἠθικαὶ ἀξίαι ὑπάρχουσι μόνον ἐν τῇ φαντασίᾳ. Ἐξ ἄλλου εἶναι καταφανές — λέγουσιν — ὅτι ἡ τοῦ πολιτισμοῦ πρόοδος, τὴν ὁποῖαν τόσον ἐξυμνοῦσιν οἱ αἰσιόδοξοι, ἀπ' ἐναντίας πολλαπλασιάζει καὶ τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν κακόν. Ἐκτὸς δὲ τούτου ὁ κόσμος προφανῶς δὲν εἶναι, κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ θεϊσμοῦ ἢ πανθεϊσμοῦ, ἔργον εἴτε ἐκτὸς αὐτοῦ, εἴτε ἐν αὐτῷ ὑπάρχοντος ἀπολύτου ὄντος, ἀλλ', ὅπως τοῦναντίον, παρουσιάζεται ὡς ἀκατανόητον καὶ ἀνεξήγητον προῖον «τυφλῆς θελήσεως» καὶ, ἐπομένως, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀναπτύξεως αὐτοῦ καὶ προόδου καὶ κινήσεως πρὸς οἰονδήποτε σκοπὸν θετικόν· ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις, ὡς μόριον τῆς παγκοσμίου φυσικῆς βουλήσεως, εἶναι ἀπλῶς τάσις πρὸς τι ἀοριστῶδες καὶ, ἐπομένως, οὐδέποτε παρέχον ἱκανοποίησιν. Ἐάν λοιπὸν ἡ οὐσία τοῦ βίου εἶναι ἡ ἐγωιστικὴ βούλησις, ἐάν ἡ ζωὴ εἶναι θεάτρον ἀγῶνος ἐπικρατήσεως ἐπ' ἀλλήλων, ἀλληλεκμηδενίσεως καὶ αὐτοκαταστροφῆς ἐν τε τῷ βασιλείῳ τῶν ζώων καὶ τῷ βασιλείῳ τῶν ἀνθρώπων, ἐάν πάντοτε βλέπωμεν θριαμβευούσας τὰς διαλυτικὰς καὶ καταστρεπτικὰς ἐν τῷ κόσμῳ δυνάμεις, ἐάν ἐν τῇ φύσει πρυτανεὺς ὁ θάνατος καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίναις πράξεσι τὸ κακὸν νικᾷ τὸ ἀγαθόν, ἢ δ' ἱστορία οὐδὲν ἄλλο εἶναι, ἀλλ' ἡ ἀδιάκοπος κύλισις σιսυφείου λίθου, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει αὐτὴ ἡ ζωὴ εἶναι τὸ ὑψιστον καὶ κυριώτατον κακόν, ἢ ὑπαρξίς εἶναι ματαία καὶ ἄσκοπος, παντὸς δὲ ζῶντος τὸ ἠθικὸν πρόβλημα, κατὰ τὸν

Σχοπερχάουερ, είναι τὸ τῶν ἰνδῶν ἀναχωρητῶν, ὁ πύθος τοῦ «μηδενός», ἡ μετὰ τοῦ ὁποίου ἔνωσις ἀποτελεῖ τὴν ἀπὸ τοῦ βάρους τῆς ζωῆς ἀπελευθέρωσιν, ἀφοῦ ἡ βούλησις εἶναι ἡ πηγὴ πασῶν τῶν βασάνων καὶ πλανηρῶν φασμαγοριῶν.

Οὐδετέρα ἐν τούτοις τῶν θεωριῶν τούτων εἶναι πλήρως ἀληθῆς, καίτοι ἑκατέρωθεν ἐνέχει ἀληθείας στοιχεῖα. Ἡ ψυχολογία τῆς αἰσιοδοξίας καὶ παρὰ τοῖς ἐπὶ μέρος ἀτόμοις καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καθόλου κατὰ τὰς αἰσιοδόξους ταύτης περιόδους καὶ ἐποχὰς μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ θεωρία αὕτη δὲν ἔχει τὴν προσήκουσαν ἰδέαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἐν γένει, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξετάζει αὐτὸν ἀπὸ τῆς καλῆς αὐτοῦ μόνον ἐπόψεως, παραβλέπουσα τὸ ὁμολογουμένως ὑφιστάμενον ὑλικὸν καὶ φυσικὸν κακὸν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἐπίδρασιν αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ στερεῖ τὸν κόσμον καὶ τὸν βίον τῆς ἀληθοῦς αὐτῶν τελεολογίας. Ὁ αἰσιοδόξος στρέφει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς μόνους τὰς δημιουργικὰς καὶ στηρικτικὰς δυνάμεις τῆς καθόλου φύσεως, ἀγνοεῖ δὲ παντάπασιν ἢ δὲν ἐκτιμᾷ προσηκόντως τὰς καταστρεπτικὰς καὶ ἀνατρεπτικὰς δυνάμεις αὐτῆς. Οὐδεὶς ἀρνεῖται τὴν ἀρμονίαν καὶ τὴν καλλονήν, τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ κόσμος, ὁ «κόσμος» ὑπὸ τὴν κυριολεκτικὴν τῆς λέξεως ἐκδοχήν, ὑφ' ἣν εὐλαβῶς ὁ ὅρος οὗτος διετηρήθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς γλώσσαις, ὡς πλήρης κάλλους καὶ μεγαλείου φύσις καὶ ὡς ὑψηλὸς ἀνθρώπινος βίος· ἀλλ' ἐξ ἄλλου πρέπει ἡ ἡμεῖς νὰ στραφῶμεν, ἵνα ἴδωμεν καὶ τὰς ἄλλας ἐκφάνσεις αὐτοῦ καὶ μορφὰς καὶ καταστάσεις, ἢ νὰ στρέψωμεν τὴν σφαιρᾶν αὐτοῦ οὕτως, ὥστε πρὸ τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν νὰ παρουσιασθῶσι καὶ αἱ ἄλλαι αὐτοῦ ἀπόψεις, διὰ νὰ ἴδωμεν καὶ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα βλέπει ὁ ἐξ ἀντιθέτου ἰστάμενος ἀπαισιοδοξισμὸς. Πολλάκις, ὅταν ἰστάμεθα μακρόθεν καὶ βλέπωμεν ἐξ ἀποστάσεως τὰ πράγματα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν, τὸ σύνολον τοῦτο παρουσιάζεται ἡμῖν ὡς τι ἀρμονικὸν καὶ ὡραῖον καὶ αἱ μερικαὶ τῆδε κάκεισε ὑπάρχουσαι ἀτέλειαι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀφανεῖς· ὅταν ὅμως πλησιάσωμεν καὶ ἴδωμεν καὶ τὰς λεπτομερείας ταύτας, τότε ἡ περὶ τοῦ ὅλου ἰδέα πολὺ ἀποβάλλει τῆς ἀρμονίας καὶ τελειότητος. Ὁ αἰσιοδοξισμὸς, διθυράμβους τονίζων εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν πρόοδον καὶ συμβουλεύων τὴν διάδοσιν αὐτῶν, περιορίζων δὲ τὸν σκοπὸν τοῦ βίου ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ μόνον, δὲν λέγει ἡμῖν ποῦ ἐπὶ τέλους δύνανται νὰ ἀγάγῃσι ταῦτα καὶ ἀνταπατάμενος ἐπαναπαύεται ἐν τῇ εὐαρέστῳ αὐτοῦ διαθέσει, ἣν οὐδαμῶς ταράττουσιν αἱ ψυχραὶ καὶ νοσώδεις ἀναθυμιάσεις τῆς ἀντικειμενικωτάτης πραγματικότητος. Ἐὰν περιορισθῶμεν ἐν

τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἐὰν αἱ τάσεις ἡμῶν καὶ αἱ κλίσεις ἀφορῶσιν εἰς μόνον τοῦτον τὸν κόσμον καὶ περιορίζονται ὑπὸ τῶν ὁρίων αὐτοῦ, τοῦτο σημαίνει, ὅτι στερούμεθα ἰδεώδους· ἡ ζωὴ εἶναι αὐτάρκτης καὶ ἀπροσδεγῆς τελειότητος, ὡς αὕτη οὕσα ἡ τελειότης· ζῆτε λοιπὸν τὴν ζωὴν ταύτην, ἀπολαύετε τῶν ἀπείρων αὐτῆς ἀγαθῶν, ἀναπνεύετε ἐλευθέρως τὸν καθαρὸν ἀέρα, τρέφεσθε ἐκ τῶν καλῶν τῆς γῆς προϊόντων, φωτίζεσθε καὶ θερμαίνεσθε ἐκ τοῦ ὡραίου φωτὸς τοῦ ἡλίου, ἀπολαύετε τῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ κάλλους τοῦ κόσμου καὶ ἐξασφαλίζετε ἐν ταῖς φλεψὶν ὑμῶν αἷμα καθαρὸν καὶ πάροχον νεανικοῦ σφρίγγους, διακωνίζοντες ἐν ὑμῖν τὴν φαιδρότητα καὶ τερπνότητα τοῦ τελείου βίου. Οὕτως ὅμως δύνανται νὰ ἐπαναπαύωνται, ἐπὶ τινα ἄλλως τὸ μόνον χρόνον, ἐκεῖνοι μόνον, ὅσοι κληρὸν ἔλαχον τὴν μεγαλοφυΐαν, τὴν ὑπὸ ὑγιᾶς συνταγματικὸν πολίτευμα διαβίωσιν καὶ τὸν πλοῦτον. Τοιαῦτα ἔτομα ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσιν ἱκανά, ἐκ τῶν λαῶν δὲ ἐν αἰσιοδοξίᾳ τοιαύτῃ ἔζων μάλιστα πάντων οἱ Ἕλληνας οἱ ἀρχαῖοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς αὐτῶν. Κατὰ ἐξοχὴν λάτρεις τοῦ ὡραίου καὶ τῆς ἀρμονίας περιώριζον τὰ εὐδαιμονιστικὰ ἰδεώδη ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ παρόντος κόσμου, τὸν ἐν αὐτῷ βίον θεωροῦντες ὡς ἐορτὴν διηνεκῆ, ὡς αὕτη ἀπεικονίζεται ἐν τῇ «Εἰρήνῃ» καὶ τοῖς «Ἀχαρνεῦσι» τοῦ Ἀριστοφάνους²⁶. Ἄλλ' ἐκτὸς τοῦ

26. Ἡδομαι γ' ἡδομαι
κράνους ἀπηλατμένους
τυροῦ τε καὶ κρομμύων·
οὐ γὰρ φιληθῶ μάχαις,
ἀλλὰ πρὸς πῦρ διέλκων
μετ' ἀνδρῶν ἐταίρων φίλων, ἐκλέας
τῶν ξύλων ἄττ' ἂν ἦ
δανότητα τοῦ θεοῦ
ἐκπεπρεμισμένα,
κάνθρακίζων τούρεβίνθου,
τὴν τε φυγὸν ἐμπυρεῦων,
χάμα τὴν θραῖτταν κυνῶν,
τῆς γυναικὸς λουομένης·
οὐ γὰρ ἔσθ' ἡδίων ἢ τυχεῖν μὲν
ἤδη σπαρμένα,
τὸν θεὸν ἐπιφακάζων, καὶ
τιν' εἰπεῖν γείτονα.

(Εἰρήνη 1127-1141)

Ἦ σμνοτάτη βασιλεία θεᾶ,
πότνι' Εἰρήνη,
δέσποινα χορῶν, δέσποινα γάμων
δέξει θυσίαν τὴν ἡμετέραν
(αὐτόθι, 974-977)

Καὶ τὴν ἀγορὰν ἡμῖν ἀγαθῶν
ἐμπλησθῆναι μεγάλων, σκορόδων,
σικυῶν, πρῶων, μήλων, ροιῶν,

ὅτι ταῦτα πάντα εἶναι παροδικά, ὡς δῆλον ἐκ τῆς πικρᾶς περὶ τοῦτου πείρας, ἣν λαμβάνουσιν μὲν ἐκάστοτε καὶ τὰ ἄτομα, ἔλαβον δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες αὐτοί, ὅταν ἐπῆλθεν ἡ διάδοχος τοῦ χρυσοῦ αὐτῶν αἰῶνος περιόδος, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ κλῆρος μόνον ὀλίγων τινῶν καὶ οὐχὶ πάντων, διότι εἰς τὴν μεγίστην πλειονότητα ἔλαχεν ὁ μέτριος βίος, ὁ βίος τῆς ἐνδείας καὶ ἀνεχείας, ὁ τοσαῦτα βάρη σωρεύων ἐπὶ τοῦ τραχήλου αὐτῆς, ὃν βαρὺς συγκάμπτει ὁ σταυρὸς τῶν βασάνων καὶ νόσων. Αὐτὸς οὗτος ὁ Γκαϊτε, ὃν εἶδομεν ἐν τῇ ἄκρᾳ αὐτοῦ αἰσιοδοξία καλοῦντα πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ παρόντος βίου καὶ ἐξυμνοῦντα τὴν πρόδοτον, ἠναγκάσθη ἐπὶ τέλους περὶ ἑαυτοῦ νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὅσον καὶ ἂν ἠγνοήθη ὑπὸ τῆς τύχης, ἐν τούτοις («κατ' οὐσίαν — ἔλεγεν — ὁ βίος μου οὐδὲν ἄλλο ὑπῆρξεν, ἀλλ' ἡ κόποι καὶ μέριμναι, ἐκ τῶν ἐβδομήκοντα δὲ καὶ πέντε ἐτῶν μου κυρίως εἶπεῖν πλήρη ἱκανοποίησιν δὲν ἤσθαιθην οὐδ' ἐπὶ ἓνα ὀλόκληρον μῆνα· ἐκύλιον ἀπλῶς αἰωνίως τὸν λίθον»). «Ἐάν τις ἀναλογισθῇ τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς — λέγει ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς — θὰ συμπεράνῃ, ὅτι μικρὸν κατὰ μικρὸν ὁ κόσμος προετοιμάζεται διὰ τὴν φοβερὰν κρίσιν. Καὶ τὸ κακὸν τοῦτο καθ' ἐκάστην ἐπὶ μᾶλλον αὐξάνεται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν· δὲν ἀρκεῖ, ὅτι πάσχομεν διὰ τὰ ἁμαρτήματα τῶν πατέρων ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ μεταβιβάζομεν τὴν ἁμαρτωλὸν ἡμῶν κληρονομίαν εἰς τοὺς ἐπιγόνους ἡμῶν, ἐνισχύοντες αὐτὴν διὰ τῶν ἰδίων ἡμῶν αὐτῶν ἀμπλακημάτων... Ἡ τάξις τῶν χωρικῶν μας βεβαίως διετήρησε τὰς δυνάμεις τῆς καὶ δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν, ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἔτι θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐξασφαλίξῃ ἡμᾶς ἀπὸ τῆς πλήρους παρακμῆς καὶ διαλύσεως· ἀλλ' εἰσέλθετε εἰς τὰς μεγάλας

δούλοισι χλανισκιδίων μικρῶν
καὶ Βοιωτῶν δὲ φέροντες ἰδεῖν
χῆνας, νῆττας, φάττας, τροχίλους·
καὶ Κοπάδων ἔλθεῖν σπυρίδας,
καὶ περὶ ταύτας ἡμᾶς ἀθρόους
ὀψωνοῦντας τυρβάζεσθαι.

(αὐτόθι 999-1007).

ἐπὶ δεῖπνον ταχὺ
βάδιζε, τὴν κίστιν λαβὼν καὶ τὴν χόρα·
ὁ τοῦ Διονύσου γὰρ σ' ἱερεὺς μεταπέμπεται·
ἀλλ' ἐγκόνοι· δεῖπνεῖν κατακλύεις πάλαι·
τὰ δ' ἄλλα πάντ' ἐστὶν παρεσκευασμένα,
κλίνας, τράπεζαι, προσκεφάλαια, στρώματα,
στέφανοι, μύρον, τραχήμαθ' αἱ πόρραι πάρα,
ἄμυλοι, πλακοῦντες, σησαμοῦντες, ἔτρια,
ὄρχηστρίδες, τὰ φίλταθ' Ἀρμοδίου, καλαί.

(Ἀχαρνεῖς 1084-94·

ἐν ἐκδ. Th. Bergk, τόμ. Γ', Lips. 1881).

ἡμῶν πόλεις καὶ θὰ αἰσθανθῆτε τι ὅπως διάφορον. Βαδίζατε ἀνὰ τὰς ὁδοὺς των μετὰ πραγματογνώμονος ἱατροῦ καὶ θὰ σᾶς διηγηθῇ οὗτος ἱστορίας τοιαύτας, ὥστε νὰ αἰσθανθῆτε ἀνορθομένης τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς σας μανθάνοντες τὴν πενίαν καὶ τὴν διαφθοράν, αἵτινες μαστίζουσι τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν... Ἡ ἀνθρωπότης καθίσταται βεβαίως μεθοδικωτέρα καὶ διορατικωτέρα, οὐδαμῶς ὅμως καὶ εὐδαιμονεσττέρα, εἰ μὴ ἐπὶ τινὰ μόνον χρόνον...»²⁷.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ αἰσιοδοξότατος Γκαϊτε συμφωνεῖ πρὸς τὸν ἀπαισιοδοξότατον Χόλμπεργκ εἰπόντα: «Ἐάν δὲν ὑπῆρχε κόσμος ἄλλος ἐκτὸς τοῦ παρόντος θὰ συνεπεραίνομεν ἐξάπαντος, ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ὀργῇ αὐτοῦ καὶ κατέστησεν αὐτὸν τὸ οἰκτρότερον τῶν πλασμάτων· ἐάν καὶ πάντα τὰ ἄλογα ζῶα ὑπόκεινται εἰς τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον, ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ὡς διὰ λογικοῦ πεπρωτισμένος, αἰσθάνεται αὐτὰ ὀξύτερα, διότι, ἐνῶν τὰ ζῶα κακοῦχονται ὑπὸ μόνου τοῦ παρόντος κακοῦ, ὁ κύριος αὐτῶν ἐπιβαρύνεται ὑπὸ τοῦ παρελθόντος καὶ βασανίζεται ὑπὸ τε τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος».

27. Ὁ γνωστὸς σύγχρονος ἰταλὸς λογογράφος Ἐδμόνδος De Amicis ἐν ταῖς «Ἐκ Μαρόκου Ἐντυπώσεις» του ἀναφέρει διάλογόν του μετὰ τινος μαύρου, ὅστις ἐκ τῶν ἐμπορικῶν αὐτοῦ σχέσεων ἐγνώριζε καλῶς τὴν Εὐρώπην.

— Ὅποιας ἐντυπώσεις ἔχετε ἐκ τῶν μεγάλων μας πόλεων; ἤρτησεν ὁ συγγραφεὺς.

Ἐμῶν προσέβλεψεν αὐτὸν ἐταστικῶς καὶ ψυχρῶς ἀπήντησε:

— Τί νὰ σᾶς εἶπω... δρόμοι μεγάλοι, καταστήματα—μέγαρα... ὅλα πολὺ καθαρά.

— Αὐτὰ εἶναι ὅλα τὰ καλὰ τὰ ὅποια γνωρίζετε; Καὶ δὲν σᾶς ἔκαμε καμμίαν ἐντύπωσιν ἢ ὑπεροχὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας ὑπὲρ τῶν ἰδικῶν σας;

— Μὴ παραφέρεσθε, ἀπήντησεν ὁ μαῦρος. Ἐν τίνι ἔγκειται ἡ ὑπεροχὴ σας; Ἐν τῇ τιμότητι; Ὅχι· ἡμεῖς εἴμεθα τιμιώτεροι ὑμῶν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ Μαῦροι ἀπατῶσι τοὺς Εὐρωπαίους ἐν ἰσότητι, ἀλλ' οἱ Εὐρωπαῖοι τοὺς Μαύρους πάντοτε. Τότε ἔστρεψα τὸν λόγον εἰς τὸν ἡμέτερον ἄνετον βίον.

— Ὡ, ναί, γνωρίζω! ἤρχισε νὰ γελᾷ ὁ Μαῦρος. Καὶ πῶς ὄχι; εἰς τοῦτο εἴσθε πράγματι διδάσκαλοι...

Καὶ ἤρξατο κωμικῶς ν' ἀπαριθμῇ:

— «Ἥλιος—ἀλεξήλιον· βροχὴ—ἀλεξιβρόχιον· κόνις—χειρόκνις· περίπατος—ράβδος· ὀφθαλμοί—διοπτρα· ἵνα κάθησθε μαλακῶς—ἀνάκλιντρα· ὁ δάκτυλος πονεῖ—ιατρός· θάνατος—μαυσωλεῖον... Πόσα πράγματα ἔχετε, ἄνευ τῶν ὁποίων δὲν δύνασθε νὰ ζήσητε! Τί ἄνθρωποι εἴσθε σεῖς! Αὐτὸ τοῦτο (ἡλικιωμένα παιδία)!... Οὐχί, ἐπεῖτε· δὲν θὰ ἀντήλασσον τὴν θέσιν μου πρὸς τὴν ἰδικήν σας... Μὲσα εὐμαρείας ἔχετε περισοτέρως, ἀλλὰ δὲν εἴσθε εὐτυχέστεροι ἡμῶν»...

Ὅρα: «Τὸ Εὐαγγέλιον ὡς βάσις τοῦ βίου» πρεσβ. Γρ. Πετρόφ, μεταφρ. ὑπὸ Ἀποφοίτων τῆς Θεολογ. Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ, Ἀλεξάνδρεια 1908, σελ. 62-63.

Ἐκ πάντων τούτων καταφαίνεται, ὅτι αὐστηρὸς καὶ ἀμιγῆς αἰσιοδοξισμὸς οὔτε παρ' ἰδιαιτέροις ἀτόμις οὔτε ὡς αἰσιοδοξισμὸς κοινωνικῆς ὑφῆς δύναται νὰ στηριχθῆ καὶ νὰ φανῆ πρὸς ἑαυτὸν συνεπῆς, διότι ὅσονδήποτε καὶ ἂν περιορίσῃ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ μακαριότητα ἐν τοῖς τοῦ παρόντος κόσμου ὁρίοις καὶ ὅσον καὶ ἂν τονίξῃ τὰ ἀγαθὰ τοῦ παρόντος κόσμου, ἔρχεται ἐν τούτοις στιγμή, καθ' ἣν ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ φυσικὸν κακὸν καὶ τὴν δύναμίν του, ἡ ὁμολογία αὐτοῦ δ' αὕτη εἶναι ἀκριβῶς τὸ σημεῖον τῆς ἐπαφῆς τοῦ αἰσιοδοξισμοῦ πρὸς τὸν ἀπαισιοδοξισμὸν. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ, ὅτι ὅσον καὶ ἂν προσεπάθησαν καὶ ἄτομα καὶ ἰδιαίτερα ἔθνη ἢ θρησκευτικαὶ κοινωνίαι νὰ παρασκευάσωσι τὴν περιοδὸν τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος ἐπὶ τῆς γῆς, προσέκρουσαν εἰς καταφανεῖς ἀνωμαλίας, οὕτω δὲ οὔτε ἡ «Πολιτεία» τοῦ Πλάτωνος κατωρθώθη νὰ ἐφαρμοσθῆ, οὔτε ἡ τοῦ Μεσοῦ βασιλεία νὰ πραγματωθῆ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ χιλιασμοῦ, οὔτε οἱ Ἕλληνες νὰ ἀκμάζωσι πάντοτε μετὰ τῶν Περικλέων καὶ Φειδιῶν των. Ἐὰν χρόνοι διωγμῶν καὶ μαρτυριῶν ἐξῆπτον τὴν φαντασίαν τῶν χριστιανῶν εἰς τὸ νὰ ἀναμένωσι προσεχστάτην τὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ εἰρήνῃ τοῦ σύμπαντος κόσμου, τῇ ἐπικρατήσῃ τῆς ἀγάπης πάντων καὶ τῆς παγκοίνου ἐνώσεως ἐν τῇ ἀληθείᾳ μέχρι συναγελασμοῦ καὶ τῶν μᾶλλον ἀντιθέτων στοιχείων, τοῦ λύκου, δῆλον ὅτι, καὶ τοῦ ἀρνός, τῆς παρδάλεως καὶ τῆς ἐρίφου, τοῦ μοσχάρου καὶ τοῦ λέοντος, τοῦ βοῦς καὶ τῆς ἄρκτου²⁸ καὶ τοῦ τελικοῦ τοῦ σατανᾶ περιορισμοῦ, ἡ πραγματικότης ὅμως ἐδίδαξεν, ὅτι ὁ σατανᾶς καὶ πάλιν λύεται, ὅτι ἡ δύναμις αὐτοῦ καὶ αὐθις καταστρέφει διὰ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἀτόπως ἐκληφθεῖσα ὡς μόνον θριαμβεύουσα, ἐκ νέου μεταβάλλεται εἰς πάσχουσαν, διωκομένην καὶ στρατευομένην, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι ὁ χρυσοῦς αἰὼν ἐν τῇ ἀπολύτῳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ δὲν εἶναι ἐπιτεύξιμος ἐπὶ γῆς.

Τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς, εἴπομεν, τὸ σημεῖον τῆς ἐπαφῆς τοῦ αἰσιοδοξισμοῦ πρὸς τὸν ἀπαισιοδοξισμὸν, ἄλλαις λέξεσιν, ἡ αἰσιοδοξία κατ' ἀνάγκην ἄγει εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν καὶ ὅπου λήγει ἡ πρώτη, ἄρχεται ἡ δευτέρα καὶ τότε ἀκριβῶς ἡ αἰσιοδοξία εἶναι ὑγιῆς καὶ ἀσπασία, ὅταν, τείνουσα πρὸς τὸ ἰδεῶδες καὶ βλέπουσα αὐτὸ πλήρως ἀπραγματοποιήτον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ὁμολογῆ τὴν ὑπόστασιν τοῦ κακοῦ καὶ τὰς συνεπείας αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ ἄτοπος ἀπαισιοδοξία, μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν ὁμολογίαν ταύτην

28. Ἡσ. ια', 6-8.

καὶ κλείουσα τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς ὅ,τι ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ, βλέπει μόνον τὸ κακὸν καὶ τὰς ἐκφάνσεις αὐτοῦ ἐν ὄλῃ αὐτῶν τῇ εἰδεχθείᾳ, οὕτω δὲ καταντᾶ εἰς τὰ ἐξαγόμενα, τὰ ὁποῖα μικρὸν πρόσθεν ἀνεσκοπήσαμεν. Τόσον μέγας εἶναι ὁ θρίαμβος τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, τόσον ἀηδὸς καὶ βαρεῖα καὶ πολυβάσανος εἶναι ἡ ζωὴ, ὥστε πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν αὐτὴν ὡς κακὸν, τείνοντες εἰς τὸν ἐκμηδενισμὸν αὐτῆς, διότι ἡ ζωὴ εἶναι ἄσκοπος, ἢ, ὅπερ ταῦτόν, ὁ μόνος σκοπὸς αὐτῆς εἶναι τὸ μηδέν. Τοιαύτη εἶναι ἡ θεωρία τοῦ ἀκράτου ἀπαισιοδοξισμοῦ τῶν ἄκρων, ἡ ἄγουσα συνεπῶς εἰς τὴν ἀπελπισίαν καὶ τὴν αὐτοκτονίαν. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἀκρότης εἶναι τόσον ἀσύστατος, ὥστε, ἐκτὸς ἀτόμων τινῶν ἐκ κράσεως μελαγχολικῶν καὶ ἠδίστην τροφὴν ἐν τῇ ἀπαισιοδοξίᾳ εὐρισκόντων καὶ τέλος τέλει ἀπελπιζομένων, τέρμα εἰς τὸν βίον αὐτῆς οὐδὲμία ἐν τῇ ἱστορίᾳ κοινωνία ἔθνηκεν, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐπεκράτῃ ἐν αὐτῇ ἡ ἀπαισιοδοξία. Ἐκτὸς τῆς ἀκράτου ἀπαισιοδοξίας εὐαριθμοτάτων ἐν ἀπελπισίᾳ κατ' εἰλικρινῶς σοβαρὰς πεποιθήσεις ἀπελπιζομένων καὶ αὐτοκτονούντων ἀτόμων, ἡ ἀπαισιοδοξία τῶν λοιπῶν ἀπάντων εἶναι θεωρία ἢ τάσις μᾶλλον κατ' ἐρασιτεχνίαν, ἵνα οὕτως ἐκφρασθῶμεν. Ὅπως, δηλονότι, ὑπάρχουσι πολλοὶ κατὰ πεποιθήσιν αἰσιόδοξοι, οἵτινες, ἐνῶ ἀφ' ἐνὸς ἰσχυρίζονται, ὅτι τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ εἶναι ἀγαθὰ καὶ ἔχουσι ὅπως πράγματι πρέπει νὰ ἔχουσι, ἀφ' ἑτέρου ἐν τούτοις αὐτοὶ οὗτοι εὐρίσκονται ἐν διηνεκεῖ ταραχῇ καὶ ἐρεθισμῶ καὶ αἰώνως παραπονοῦνται, ὅτι πολλὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἀδίκως καὶ ἀπρεπῶς ἔχουσι καὶ τοιοῦτοτρόπως εὐρίσκονται ἐν διηνεκεῖ ἀντιφάσει πρὸς ἑαυτούς, οὕτως ὑπάρχουσι καὶ ἀπαισιόδοξοι, οἵτινες, ἐνῶ κατακραυγάζουσι κατὰ τῶν κακῶν, τὰς δυστυχίας καὶ τῶν βασάνων καὶ καθ' ἐκάστην χαρακτηρίζουσι τὸν κόσμον ὡς τοῦτ' αὐτὸ κοιλάδα κλαυθμῶνος καὶ ἐκβάλλουσιν ἀπελπισίας κραυγὰς διὰ τὴν ἐλεεινὴν τῶν πάντων κατάστασιν, ὅμως οὔτε ἀπελπίζονται, οὔτε αὐτοκτονοῦσιν, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας, προσπαθοῦσιν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ ἐξομαλύνωσι τὰς τοῦ βίου τραχύτητας καὶ ἀνωμαλίας, νὰ τοποθετηθῶσιν ὅσον τὸ δυνατόν εὐμαρέστερον καὶ νὰ ζήσωσι τὸν ἄθλιον τοῦτον βίον ὡς ἄνθρωποι καλῶς, ἂν μὴ κατὰ πάντα, ἀλλὰ κατὰ τὰ πλεῖστα ἔχοντες, ὡς πρακτικοὶ καὶ φρόνιμοι Ἰάλεμοι.

Ἡ ἀσυνέπεια τῆς ἀπαισιοδοξίας τῶν τοιούτων ἀνθρώπων δὲν προέρχεται ὡς ἤθελέ τις νομίσει ἐκ πρώτης ὕψεως, ἐξ ἀνοησίας αὐτῶν καὶ κουφότητος· αὕτη ἔχει ὡς βάσιν αὐτῆς τὴν ἐν τῷ βάθει τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου παρ' ὅλας τὰς καταφανεῖς τοῦ βίου ἀντιξιοῦσιν ἐμφωλεύουσαν καὶ ὑπολανθάνουσαν ἐλπίδα,

ἦν τόσον σοφῶς ἐπενόησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐν τῷ κιβωτίῳ τῆς Πανδώρας ὑπολειφθεῖσαν καὶ ἦτις εἶναι τόσον συγγενῆς πρὸς τὴν πίστιν. Ἄνθρωποι καὶ ἔθνη στερηθέντες τῆς ἐλπίδος, ἀπελπίζονται καὶ αὐτοκτονοῦσιν ἢ ἀφίνονται εἰς τὴν τύχην, ἥς τ' ἀποτελέσματα εἶναι διάλυσις καὶ καταστροφή. Οὕτως ἡ μεγάλη καὶ κραταιὰ Ρώμη ὡς τελικὸν αὐτῆς ιδεῶδες θεωρήσασα καὶ ἐπιδιώξασα τὴν ιδεάν τῆς πολιτικῆς ἐπὶ σύμπαντος τοῦ κόσμου κυριότητος, ταχέως εἶδε ἑαυτὴν ἐν ἀδιεξόδῳ, διότι, πραγματωθέντος τοῦ ὕλικου τούτου καὶ καθαρῶς κοσμικοῦ σκοποῦ, ἡ ζωὴ, ἐστερημένη μείζονος ιδεώδους, ἐφαινετο ἄσκοπος, ἐντεῦθεν δὲ τὰ φοβερὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουσι τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν τῶν χρόνων ἐκείνων, ἢ ἀμφιβολία, ἢ ἀπιστία, ἢ λατρεία τῆς φύσεως καὶ τῆς ὕλης, ὁ κόρος καὶ ἡ ἐκ τούτου ἀπάθεια καὶ ἀμβλύτης, ὁ πυρρωνισμὸς, ὁ στωισμὸς καὶ ὁ ἐπικουρισμὸς, ἅτινα ἐπήνεγκαν ταχεῖαν τὴν σῆψιν καὶ τὸν ὄλεθρον. Ἡ ἀπαισιοδοξία βάσιν αὐτῆς ἔχει τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ιδεώδους. Ἐὰν τὸ ιδεῶδες δὲν ἐξέρχεται τῶν ὀρίων τοῦ παρόντος κόσμου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ βίου, ἡ ἀπαισιοδοξία ἄγει εἰς τὸ μηδέν· μὴ βλέπουσα ἐν τούτοις ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῷ βίῳ οὐδὲν ιδεῶδες ἕνεκα τῆς ὑπερβολικῆς καὶ μονομεροῦς παρατηρήσεως τῆς ἀρνητικῆς αὐτῶν ὑφῆς, ἀναγκάζεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λανθανούσης ἐλπίδος νὰ ζητήσῃ τὸ ιδεῶδες ἀλλαχοῦ, ἔξω τοῦ παρόντος. Οὕτως ἡ τοιαύτη τοῦ ιδεώδους σύγχρονος ἀρνησις καὶ ἀναγνώρισις δὲν εἶναι κυρίως ἀντίφασις ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς ἀπαισιοδοξίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἀλληλοσυμπλήρωσις ἄγουσα εἰς τὴν πίστιν, τὴν βάσιν τῆς αἰσιοδοξίας. Ἐὰν λοιπὸν ἡ καλῶς νοουμένη αἰσιοδοξία ἀναγκαίως ἄγῃ, ὡς εἶδομεν, εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν, τέλος πάσης ὀρθῆς ἀπαισιοδοξίας εἶναι ἡ αἰσιοδοξία.

Τοῦτο ἀκριβῶς βλέπομεν ἐν τῇ σκεπτικῇ ἀπαισιοδοξίᾳ τοῦ «Ἐκκλησιαστοῦ». Οὐδεὶς πλεῖον τοῦ «Ἐκκλησιαστοῦ» ἔλαβε πληρεστέραν τοῦ κόσμου πεῖραν, οὐδεὶς δ' ἀπῆλαυσε μείζονων καὶ τελειότερων ἀγαθῶν, ἐκείνων τῶν ἀγαθῶν, ὅσα καὶ οἷα δύναται νὰ παράσχῃ τῷ ἀνθρώπῳ ὁ παρὼν κόσμος καὶ βίος· ἡ σοφία ἐδόθη αὐτῷ πλήρει τῷ θυλάκῳ, τὰς ἡδονὰς ἐδοκίμασε πάσας, δόξης δ' ἐγεύθη πάσης τῆς δυνατῆς ἐν τῷ κόσμῳ καὶ πάντα τὰ ἔργα καὶ αἱ ἐπιχειρήσεις ὑπὸ ἐπιτυχίας ἐστέφθησαν· ἦτο λοιπὸν, θὰ ἐνόμιζέ τις, ὁ εὐδαιμονέστατος τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἀνθρώπων καὶ θὰ ἀνέμενέ τις παρ' αὐτοῦ ἄκρατον αἰσιοδοξίαν. Καὶ ὅμως τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἀπελπισίας κραυγὴ τοῦ ἐσχάτου σκεπτικοῦ ἀπαισιοδόξου, διότι, ὅσον καὶ ἂν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἐδίωξε τὸ ιδεῶδες, δὲν εὔρεν

αὐτὸ ἐν οὐδενὶ τῶν ὧν ἀπῆλαυσε ἀγαθῶν, οὐδ' ἐν πᾶσιν ὁμοῦ συλλήβδην· ἀπ' ἐναντίας: «ματαιότης ματαιότητων, τὰ πάντα ματαιότης». Ἡ σοφία ἦς ἀπῆλαυσε, ἀντὶ νὰ λειάνῃ τὰς τραχύτητας τῆς ἀγνοίας, ἐπηύξησε τὴν ἀλγηδόνα τοῦ βίου· «ἐλάλησα ἐγὼ ἐν καρδίᾳ μου τῷ λέγειν, ἰδοὺ ἐγὼ ἐμεγαλύνθην καὶ προσέθηκα σοφίαν ἐπὶ πᾶσιν, οἱ ἐγένοντο ἔμπροσθέν μου ἐν Ἱερουσαλήμ· καὶ ἔδωκα καρδίαν μου τοῦ γινῶναι σοφίαν καὶ γινῶσιν· καὶ καρδίᾳ μου εἶδε πολλά, σοφίαν καὶ γινῶσιν, παραβολὰς καὶ ἐπιστήμην, ἔγνω ἔγώ ὅτι καὶ γε τοῦτο ἐστὶ προαίρεσις πνεύματος· ὅτι ἐν πλήθει σοφίας πλήθος γνώσεως, καὶ ὁ προστιθεὶς γνώσιν προστίθησιν ἄλγημα»²⁹ οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλ' ὀσηδήποτε καὶ ἂν δοθῇ εἰς τὸν ἄνθρωπον, οὐδέποτε αὐτὴ θὰ εἶναι τὸ πλήρωμα· «καὶ γε ὅσα ἂν εἴπῃ σοφὸς τοῦ γινῶναι οὐ δυνήσεται τοῦ εὔρεῖν»³⁰. Ἐμεγάλυνε τὰ ποιήματα αὐτοῦ, ὠκοδόμησεν οἴκους καὶ ἐφύτευσε ἀμπελῶνας καὶ κήπους καὶ παραδείσους, μετωχέτευσε εἰς αὐτοὺς ὕδατα ἄφθονα, ἀπέκτησε δούλους καὶ παιδίσκας καὶ πολυάριθμα ποίμνια, συνήγαγεν ἀργύριον καὶ χρυσίον («καὶ περιουσιασμούς βασιλέων καὶ τῶν χωρῶν»), ἠύρυνε τὴν οἰκογένειάν του καὶ ἐπλήρωσε τὸν οἶκόν του πάντων τῶν ἀγαθῶν, δὲν ἀπεκάλυψε τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἀπὸ πάσης εὐφροσύνης· «καὶ ἐπέβλεψα ἐγὼ — ἐπιλέγει — ἐν πᾶσι τοῖς ποιήμασί μου, οἷς ἐποίησαν αἱ χεῖρές μου καὶ ἐν μόχθῳ, ὃ ἐμόχθησα τοῦ ποιεῖν, καὶ ἰδοὺ τὰ πάντα ματαιότητες καὶ προαίρεσις πνεύματος καὶ οὐκ ἔστι περίσσεια ὑπὸ τὸν ἥλιον»³¹. Ὁ βίος εἶναι πλήρης ἀντιφάσεων καὶ ἀδικιῶν· οὐδεὶς λαμβάνει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἀπ' ἐναντίας οἱ μὲν ἀγαθοὶ ἀναξιοπαθοῦσι, θριαμβεύουσι δὲ οἱ κακοὶ· «σύμπαντα εἶδον ἐν ἡμέραις ματαιότητός μου· ἐστὶ δίκαιος ἀπολλύμενος ἐν δικαίῳ αὐτοῦ, καὶ ἐστὶν ἀσεβὴς μένων ἐν τῇ κακίᾳ αὐτοῦ»³² «ἐπέστρεψα — λέγει ἀλλαχοῦ»³³ — καὶ εἶδον ὑπὸ τὸν ἥλιον, ὅτι οὐ τοῖς κούφοις ὁ δρόμος, καὶ οὐ τοῖς δυνατοῖς ὁ πόλεμος, καὶ γε οὐ τῷ σοφῷ ἄρτος, καὶ γε οὐ τοῖς συνετοῖς πλοῦτος, καὶ γε οὐ τοῖς γινώσκουσι χάρις, ὅτι καιρὸς καὶ ἀπάντημα συναντήσεται σύμπασιν αὐτοῖς». «Ἐδόθη ὁ ἄφρων ἐν ὕψει μεγάλοις, καὶ πλούσιοι ἐν ταπεινῷ καθήσονται· εἶδον δούλους ἐφ' ἵππους, καὶ ἄρχοντας πορευομένους ὡς δούλους ἐπὶ

29. Ἐκκλησ. α', 16-17.

30. Αὐτόθι η', 17.

31. Αὐτόθι β', 4-11. Καὶ γ', 9. δ', 4. 8. ε', 12-16. στ', 3-6. η', 15-17.

32. Αὐτόθι ζ', 16.

33. θ', 11.

τῆς γῆς»³⁴. Οὐδεμία πρόδος συντελεῖται ἐν τῷ κόσμῳ μέθ' ὅλην τὴν καινοφάνειαν τῶν ἐν αὐτῷ μεταβολῶν· πᾶν ὅ,τι ἐπισυμβαίνει εἶναι ἀπλούστατα ἐπανάληψις, ἢ δ' ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῷ βίῳ κινήσεις εἶναι ἀηδέστατος φαῦλος κύκλος τὴν αὐτὴν πάντοτε ἀρχὴν ἔχων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ τέρμα καταπνῶν, ἀφοῦ πάντων ὁ κλῆρος εἶναι ἡ διάλυσις καὶ ὁ θάνατος· «γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, καὶ ἡ γῆ εἰς τὸν αἰῶνα ἔστηκε· καὶ ἀνατέλλει ὁ ἥλιος καὶ δύει ὁ ἥλιος καὶ εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ἔλκει· αὐτὸς ἀνατέλλων ἐκεῖ πορεύεται πρὸς Νότον καὶ κυκλοῖ πρὸς Βορρᾶν· κυκλοῖ κυκλῶν πορεύεται τὸ πνεῦμα καὶ ἐπὶ κύκλους αὐτοῦ ἐπιστρέφει τὸ πνεῦμα· πάντες οἱ χεῖμαρροι πορεύονται εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἐμπιπλαμένη· εἰς τὸν τόπον οὐ οἱ χεῖμαρροι πορεύονται ἐκεῖ αὐτοὶ ἐπιστρέφουσι τοῦ πορευθῆναι· πάντες οἱ λόγοι ἔγκοποι, οὐ δυνήσεται ἀνὴρ τοῦ λαλεῖν καὶ οὐ πλησθήσεται ὀφθαλμὸς τοῦ ὄραν, καὶ οὐ πληρωθήσεται οὐδὲ ἀπὸ ἀκροάσεως· τί τὸ γεγονός; αὐτὸ τὸ γενησόμενον· καὶ τί τὸ πεποιημένον; αὐτὸ τὸ ποιηθόμενον· καὶ οὐκ ἔστι πᾶν πρόσφατον ὑπὸ τὸν ἥλιον· ὃς λαλήσει καὶ ἔρεῖ, ἴδε τοῦτο καινὸν ἔστιν, ἤδη γέγονεν ἐν τοῖς αἰῶσι τοῖς γενομένοις ἀπὸ ἔμπροσθεν ἡμῶν· οὐκ ἔστι μνήμη τοῖς πρώτοις, καὶ γε τοῖς ἐσχάτοις γενομένοις οὐκ ἔσται αὐτῶν μνήμη μετὰ τῶν γενησομένων εἰς τὴν ἐσχάτην»³⁵. Ἐὰν λοιπὸν πᾶν καινὸν εἶναι μόνον καινοφανὲς παλαιόν, οὐδὲν δύναται ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῶν τοῦ κόσμου νὰ ἐλπίζῃ πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεγάλων αἰνιγμάτων αὐτοῦ καὶ τοῦ βίου. Ἡ εἰδεχθεστέρα σφίγξ, ἥτις περισσότερον πάντων βασανίζει αὐτὸν διὰ τοῦ μυστηρίου αὐτῆς εἶναι τὸ «τέλος» τοῦ βίου, ὅστις, ὡς τερματίζεται, εἶναι ἀνεπίδεκτος οἰασδῆποτε ἐξηγήσεως· «συνάντημα ἐν τῷ δικαίῳ καὶ τῷ ἀσεβεῖ, τῷ ἀγαθῷ καὶ τῷ κακῷ, καὶ τῷ καθαρῷ καὶ τῷ ἀκαθάρτῳ καὶ τῷ θυσιάζοντι καὶ τῷ μὴ θυσιάζοντι· ὡς ὁ ἀγαθὸς ὡς ὁ ἁμαρτάνων, ὡς ὁ ἁμνύων καὶ ὁ τὸν ὄρκον φοβούμενος· τὸ ὅτι οὐ τὸ πονηρὸν ἐν παντὶ πεποιημένῳ ὑπὸ τὸν ἥλιον, ὅτι σὺ ν ἄ ν τ η μ α ἐ ν τ ο ῖ σ π ᾶ σ ι ν»³⁶.

Ὁ εἰς τοιαύτην ὁμῶς στυγνὴν ἀπαισιοδοξίαν ἄγων σκεπτικισμὸς τοῦ («Ἐκκλησιαστοῦ») θὰ κατήντα εἰς τὴν ἀπελπισίαν, ἐὰν, ὡς ἀντιστάθμισμα τῆς τοσαύτης καὶ τηλικαύτης ἐπιδράσεως τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ δὲν ἐλαμβάνετο τὸ ἰδεῶδες τὸ ὑφιστάμενον ἔξω τοῦ κόσμου τούτου. Τελευτῶν τὸ συγγραμμάτιον αὐ-

τοῦ ὁ («Ἐκκλησιαστής») ἐπιλέγει: «σύμπαν τὸ ποίημα ὁ Θεὸς ἄξει ἐν κρίσει, ἐν παντὶ παρεωραμένῳ ἐὰν ἀγαθὸν καὶ ἐὰν πονηρὸν»³⁷. Ἐὰν λοιπὸν τὰ τοῦ κόσμου εἰς τοιοῦτο θὰ καταντήσωσι κατάντημα, τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ βίος ἔχει τὸ προσῆκον «τέλος», δηλ. τὸν προσῆκοντα τελικὸν σκοπὸν, δὲν δύναται ἄρα νὰ εἶναι ἀδιάφορος, ἢ περὶ αὐτοῦ δ' ἐπομένως ἀπαισιοδοξία μεταβάλλεται εἰς αἰσιοδοξίαν, εἴπομεν δ' ἐν τοῖς πρόσθεν, ὅτι αὕτη εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀπαισιοδοξία. Εἰς τοῦτον τῆς αἰσιοδοξίας τὸν τόνον καταπνῶν ὁ («Ἐκκλησιαστής») συνιστᾷ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἀθῶων τοῦ κόσμου τούτου ἡδονῶν, ἀλλ' ἐν φόβῳ Θεοῦ διὰ τὴν μέλλουσαν ἐπελθεῖν κρίσιν· «ἔγνω, ὅτι οὐκ ἔστιν ἀγαθὸν ἐν αὐτοῖς, εἰ μὴ τοῦ εὐφρανθῆναι καὶ τοῦ ποιεῖν ἀγαθὸν ἐν ζωῇ αὐτοῦ· καὶ γε πᾶς ὁ ἄνθρωπος, ὃς φάγεται καὶ πίεται καὶ ἴδῃ ἀγαθὸν ἐν παντὶ μόχθῳ αὐτοῦ, δόμα Θεοῦ ἔστιν»³⁸ «δεῦρο φάγε ἐν εὐφροσύνῃ τὸν ἄρτον σου καὶ πίε ἐν καρδίᾳ ἀγαθῆ ὀίνον σου, ὅτι ἤδη εὐδόκησεν ὁ Θεὸς τὰ ποιήματά σου· ἐν παντὶ καιρῷ ἔστωσαν τὰ ἱματῖά σου λευκά καὶ ἔλαιον ἐπὶ κεφαλῆς σου μὴ ὑστερησάτω καὶ ἴδε ζωὴν μετὰ γυναικὸς, ἧς ἠγάπησας πάσας τὰς ἡμέρας ζωῆς ματαιότητός σου, τὰς δοθείσας σοι ὑπὸ τὸν ἥλιον, ὅτι αὐτὸ μερίς σου ἐν τῇ ζωῇ σου καὶ ἐν τῷ μόχθῳ σου, ᾧ σὺ μοχθεῖς ὑπὸ τὸν ἥλιον»³⁹. «τέλος λόγου... τὸν Θεὸν φοβοῦ καὶ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ φύλασσε»⁴⁰.

Ὁ αἰσιοδοξισμὸς ἄρα καὶ ὁ ἀπαισιοδοξισμὸς εἶναι θεωρία μονομερεῖς διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὁ μὲν πρῶτος παραγνωρίζει τὴν ὑπόστασιν ἢ μᾶλλον τὴν ἐμφάνισιν καὶ οὐσίαν καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ὁ δὲ δεύτερος τόσον πολὺ τονίζει καὶ παρατηρεῖ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ ταῦτα, ὥστε, ταυτίζων τὸν κόσμον καὶ τὸν ἐν αὐτῷ βίον πρὸς αὐτὸ τὸ κακὸν νομίζει, ὅτι θὰ ἀπαλλαγῇ τούτου, ἐὰν αὐτοῦ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἀπαλλαγῇ. Ἡ ἀληθὴς ἄρα αἰσιοδοξία ἐγκρατεῖ ἐν τῇ ὀρθῇ λύσει τοῦ περὶ τοῦ κακοῦ ζητήματος. Ὁ αἰσιοδοξισμὸς μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψει τὸ κακόν, τὸ «τέλος» τοῦ κόσμου βλέπων ἐν αὐτῷ τῷ κόσμῳ καὶ ἐπομένως στερούμενος ἰδεῶδους, εἶναι ἀτελέστερος τοῦ ἀπαισιοδοξισμοῦ, μόνον δ' ὁ ὀρθῶς ἐξηγῶν τὸ κακὸν ἀπαισιοδοξισμὸς εἶναι οὐ μόνον ἡ ὀρθή, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀφείλουσα ὑφίστασθαι ἀπαισιοδοξία διὰ τὴν ἐν αὐτῇ τάσιν πρὸς ἰδεῶδες. Ἐπὶ τοιαύτῃ δ' ἀπαισιοδοξία διακρίνεται ἀκριβῶς ὁ χριστιανισμὸς,

34. Ἐνθ' ἀν. ε', 6-7, καὶ ἀλ.

35. Αὐτόθι α', 4-12.

36. Αὐτόθι θ', 2-3. Καὶ στ', 6. β', 16.

37. Αὐτόθι ιβ', 14.

38. Αὐτόθι γ', 12-13, δ', 1. 3. 4-6.

39. Αὐτόθι, θ', 7-9.

40. Αὐτόθι ιβ' 13.

ὅστις, αἰσιόδοξος ὡν καθ' ὅλην τὴν προπρωτικὴν περιόδον τοῦ ἀνθρώπου, μεταβάλλεται εἰς ἀπαισιόδοξον ἀφ' στιγμῆς εἰσῆλθε τὸ κακὸν εἰς τὸν κόσμον, ἢ δ' ἀπαισιοδοξία αὐτοῦ καταλήγει ἀμέσως εἰς αἰσιδοξίαν, διότι ἀναμένει τὴν τοῦ κόσμου τούτου ἀνακαίνισιν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τοῦ ἀπολυρωτικοῦ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἔργου. Ὁ κόσμος ἔρα, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἁγ. Γραφῆς, ἐδημιουργήθη

μὲν ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ ἀγαθός, ἀλλὰ διεφθάρη διὰ τῆς ἁμαρτίας, ἣτις ἐστὶν ἀποτέλεσμα τοῦ κακοῦ, οὕτω δ' ἔκτοτε «ἐν τῷ πονηρῷ κεῖται»⁴¹, οὐχὶ δ' ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος ἐστὶ τὸ κακόν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

41. Α' Ἰω. ε', 19.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ 100ὸς πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ-ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ (1874-1956)

1874

— Γέννηση τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ στὸ χωριὸ Ἰππείο τῆς Λέσβου. Εἶδε τὸ φῶς στὶς 17 Νοεμβρίου 1874. Γονεῖς του ἦταν ὁ Χριστοφόρος καὶ ἡ Αἰκατερίνη Παπαμιχαήλ. Ὁ πατέρας του, — ἑλληνοδασκαλός, — τοῦ δίδαξε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Θὰ μαθητεύσει ἐπίσης στὴ Μυτιλήνη τὴν Πόλη, Ἱεροσόλυμα, Μυτιλήνη καὶ Σάμο.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ μετὰ τὸν ἀοίδιμο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν κυρὸ Σπυρίδωνα Βλάχο.

1896

— Σπουδὲς Θεολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης.

1899

— Ἀπόφοιτος Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης.
— Δάσκαλος στὴ Σόφια Βουλγαρίας.

1901

— Στὴν Αὐτοκρατορικὴ Θεολογικὴ Ἀκαδημία Πετροπόλεως.

— Δημοσιογραφεῖ στὰ ρωσικὰ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος τῆς Μακεδονίας.

1905

— Πτυχιούχος Θεολογίας τῆς Ἀκαδημίας Πετροπόλεως. Ἡ διατριβὴ του ἔχει ὡς θέμα τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ.

— Ἐκδίδεται στὴ ρωσικὴ τὸ βιβλίο του «Ὁ ἑλληνικὸς χαρακτήρ τῆς Μακεδονίας».

— Νυμφεύεται στὸ Ταϊγάνι τὴν Καλλιόπη Νομικοῦ θηραϊκῆς καταγωγῆς.

— Καθηγητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Σταυροῦ στὰ Ἱεροσόλυμα.

1907

— Ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα, μαζί μετὰ τὸν Χρυσόστομο Παπαδόπουλο καὶ τὸν Μελέτιο Μεταξάκη.

— Διορίζεται διευθυντὴς τῶν ὑπὸ ἔκδοσιν περιοδικῶν τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Πάνταινος».

1908

— Διεύθυνση (ὡς τὸ 1918) τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ τοῦ παραρτήματός του «Πάνταινος». Θεολογικὲς, ἐκκλησιαστικὲς κ.ἄ. συνεργασίες σ' αὐτά.

1909

—Ἐκδοση τοῦ βιβλίου του «Ὁ τῆς ἐν ΚΠόλει Βιβλιοθήκης τοῦ Σεραίου Κῶδιξ τῆς Ὀκτατεύχου» καὶ τῆς μεταφράσεώς του «Ἡ Κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα» Σ. Σομπολέβσκη.

1910

—Ἐκδοση τῶν βιβλίων του «Σοσιαλισμὸς κοὶ Χριστιανισμὸς» καὶ «Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ».

1911

—Ἐκδοση τῶν βιβλίων του «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης», «Βουδδισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς» καὶ «Αἱ περὶ ἐνώσεως σκέψεις τοῦ πρίγκηπος Μαξιμιλιανοῦ».

1912

—Ἀρθρογραφία στὸν «Πάνταινο» γιὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους.

—Ἐκδοση τῶν βιβλίων του «Ἡ καθῆξις τῶν νεκρῶν» καὶ «Πνευματισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς».

1913

—Εὐαρέσκεια στὶς 18 Ὀκτωβρίου τοῦ Πατριάρχη Φωτίου γιὰ τὴν ἀρθρογραφία στὸν «Πάνταινο».

—Ἐκδοση τοῦ ἀνατύπου του «Μάξιμος ὁ Ἑλληνας» (= ὁ Γραικὸς) καὶ τοῦ μνημοσύνου «Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος — Κεραμεύς».

—Πρώτη ἔκδοση τῶν βιβλίων του «Ἑλληνικὰ Προβλήματα» καὶ «Ἑλλάδος θρίαμβος» (1912-1913).

1914

—Ἀρχίζει λογοτεχνικὴ συνεργασία μὲ τὸ περιοδικὸ «Γράμματα» Ἀλεξανδρείας. Χρησιμοποιεῖ τὸ ψευδώνυμο Γῶγος Ἀγιάσσοις.

—Ἐκδοση τοῦ βιβλίου του «Σοσιαλιστικῶν εἰδῶλων κατάλυσις».

—Δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἑλλάδος θρίαμβος» (1912-1913).

1915

—Ἐκδοση τῆς μεταφράσεως του «Τὸ πρόβλημα τῶν Κόσμων τοῦ Σ. Γκλακόλεφ».

—Δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἑλληνικὰ Προβλήματα».

1916

—Ἐκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον».

—Ἐκδοση τῶν μεταφράσεων του «Τὸ Βυζάντιον φύλαξ τῆς Ὀρθοδοξίας» τοῦ Ἰωάννου Σοκολῶφ, «Ἐπιστήμονες καὶ Ἐρησκέια» τοῦ Π. Σβιετλῶφ καὶ «Ὁ Δαίμονας» τοῦ Μ. Λέρμοντωφ (μὲ τὸ ψευδώνυμο Γῶγος Ἀγιάσσοις).

1917

—Συνεχίζεται ἡ συνεργασία του μὲ τὰ «Γράμματα». Δημοσιεύει καὶ λυρικοφιλοσοφικὰς πρόζες.

1918

—Κριτικὴ τοῦ ποιητῆ Κ. Π. Καβάφη στὰ «Γράμματα» γιὰ τὸ βιβλίο του «Ἐκκλησία καὶ Θεάτρον».

—Ἐκδοση τῶν βιβλίων του «Ὁ Πόντιος Πιλάτος» καὶ «Ὁ Πατριωτισμὸς».

—Φεύγει ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια (θὰ ἀποκομίσῃ τὸ ὄφθικιο τοῦ Ἀρχοντα Μεγάλου Λογοθέτη) κι ἐρχεται στὴν Ἀθήνα.

—Ἐκλογή του ὡς Τακτικοῦ Καθηγητῆ τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

—Διεύθυνση τῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ» καὶ «Καινὴ Διδαχὴ».

—Διδάσκει λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ στὴ Ριζάρειο.

1919

—Βλέπει τὸ φῶς ἡ μελέτη του «Ἡ Ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς ἐπιστήμασι καὶ ὁ κύριος χαρακτήρ τῆς συγχρόνου ἀπιστίας».

1920

—Ἀπομάκρυνσὴ του μὲ τὸ Ν.Δ. 1 Δεκεμβρίου 1920, ποὺ ἐπανεφέρε τοὺς Καθηγ., ποὺ εἶχαν στερηθῆ τίς ἔδρες τους πρὶν ἐκλεγῆ.

—Ἐκδοση τοῦ βιβλίου του «Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης».

1921

—Πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον».

- 1922
— Ἀποκατάσταση στὴν ἔδρα του στὸ Πανεπιστήμιο.
- 1923
— Διευθυντὴς τῆς «Ἐκκλησίας», ἐπισήμου δελτίου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συγγράμματος «Θεολογία», ὅπου θὰ δημοσιευθοῦν πολυάριθμες ἐργασίες του.
— Δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον».
- 1925
— Ἐκδοση τῶν ἔργων του «Ὁ Παστέρ καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς», «Ὁ Ρενάν καὶ ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ» καὶ «Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ», καὶ «Ἀκαδημεικοὶ Περίπατοι».
— Δεύτερη ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ἐλευθερουδάκη τοῦ «Δαίμονα».
- 1928
— Κυκλοφορεῖ τὸ α' τεῦχος τῆς «Ἀπολογητικῆς» του.
- 1929
— Ἀναλαμβάνει τὴ διεύθυνση τῶν «Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν» τῆς Ἰ. Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.
- 1931
— Ἐκδοση τοῦ ἔργου του «Μία μαθηματικὴ ἀπόδειξις περὶ τῆς υπάρξεως τοῦ Θεοῦ».
— Ἐπιμελεῖται τὴν ἔκδοση τῶν «Ἐναισίων» ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομου.
- 1932
— Ἐπιμελεῖται τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου «Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁρους Σινᾶ».
- 1934
— Κυκλοφορεῖ ὁ λόγος του «εἰς τὴν 100ετηρίδα τοῦ Δημ. Βερναρδάκη» (Μυτιλήνη).
- 1936
— Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸ ὅποιο ἐπὶ τῆς πρυτανείας του ἐορτάζει τὴν 100ετηρίδα ἀπὸ τὴν ἰδρυσή του.
- Ἐκδοση τοῦ ἔργου του «Ἀπολογητικὴ Ψυχολογία».
- 1937
— Μὲ ἐπιστασία του ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ὁ τόμος «Ἐκατονταετηρὶς 1837-1937. Ἐπιστημονικαὶ Συμβολαί», ὅπου καὶ δημοσιεύει περὶ «Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ», ὅπως καὶ τὸ εἰκονογραφημένο ἀναμνηστικὸ λεύκωμα «Ὁ Ἐορτασμὸς τῆς Ἐκατονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1837-1937», Ἀθῆναι 18-24 Ἀπριλίου 1937.
— Κυκλοφορεῖ τὸ ἔργο του «Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ» (δύο ἐκδόσεις).
— Διευθυντὴς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς (ὡς τὸ 1940).
— Συνεργασία μὲ τὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ «Νέα Ἑστία».
— Τρίτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον».
- 1938
— Κοίμησις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου Παπαδοπούλου. Τὰ κατάλοιπά του ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα ὀγκώδη, — ἢ «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας» ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1951 στὴν Ἀλεξάνδρεια κατέλαβε 1128 ἔντυπες σελίδες, — θὰ ἐκδοθοῦν συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαὴλ στὴν «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», τὴν ὁποία διευθύνει ὁ ἴδιος, στὸν «Ποιμένα» Μυτιλήνης, στὴ «Νέα Σιών» Ἱεροσολύμων κ.λπ.
- 1939
— Ἀποχωρεῖ στὶς 15 Φεβρουαρίου ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ἐκκλησία».
- 1945
— Ἐκλογή του ὡς Τακτικοῦ Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (15 Μαΐου).
— Ἐπίσημη ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία (1 Ἰουνίου).
— Ἐπανερχεται τὸν Ἰανουάριο στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία».
- 1946
— Ἀποχώρησις ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.
— Ὁμότιμος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

—Ἐκδοση τῆς μελέτης του «Ἡ τριάς τῶν ὑψίστων Ἄξιων: τοῦ Ἄληθους, τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ ἀπὸ χριστιανικῆς σκοπιᾶς».

1947

—Ἐκδοση τοῦ ἔργου του «Ἡ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία τῶν Ρώσων τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικός».

1948

—Ἐκδίδονται τὰ ἔργα του «Ἀπολογητικὰ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων πέντε αἰῶνων», «Ἡ προσωπικότης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ» καὶ «Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου» (Πάτρα).

1951

—Ἐκδοση τοῦ περισπουδάστου ἔργου του «Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων»

1954

—Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
—Τέταρτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον».

1956

—Θάνατος τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, στὶς 25 Ἰανουαρίου, στὸ Νοσοκομεῖο «Εὐαγγελισμὸς».
—Κηδεύθηκε στὶς 26 Ἰανουαρίου ἀπὸ τὸν Ἱ. Ναὸ Ἁγίου Γεωργίου Καρύτση καὶ ἐνταφιάσθηκε στὸ Α΄ Νεκροταφεῖο Ἀθηνῶν. Στὴν ἐξόδιο ἀκολουθία παρευρέθησαν ὁ τότε Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Σπυρίδων, πολλοὶ ἀρχιερεῖς, κληρικοί, Ἀκαδημαϊκοί, ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Καθηγητὲς Πανεπιστημίου, ἐκπρόσωποι τῆς Πολιτείας, πνευματικοὶ ἄνθρωποι κ.λπ. Πρόεστη ὁ τότε Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου (μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν) Χρυσόστομος. Ἀπὸ μέρους τῆς Ἀκαδημίας τὸν ἀποχαιρέτισε ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Δημ.Μπαλάνος καὶ ἀπὸ μέρους τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ὁ Καθηγητὴς Παναγιώτης Τρεμπέλας. Ἀνάμεσα στοὺς στεφάνους ποὺ κατατέθηκαν στὴ σωρὸ του ἦταν καὶ τῆς Ἐνώσεως τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεὶ Λεσβίων, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ὁποίας Ε. Γ. Καλαντζῆς ἀποχαιρέτισε τὸν νεκρὸ μὲ τὸ ἐξῆς στιχοῦργημα:

*Χαίροις, ὦ πολυὴ τε καὶ αἰεὶ μοι περὶ πάντων
αἰδοίη κεφαλὴ, τὴν περ ἀειθαλέσιν
ἐξ ἰεοῆς δάφνης ἀνέδησαν στέμμασι Μοῦσαι.
Βαῖὸν ἀπὸ πατρίδος δέξαι δεῖγμα τόδ' εὐσεβείης,
ἐς τ' ἂν ἔρωσ ἀρετῆς Λεσβίων ἦτορ ὀρίνη
καὶ χάριτος ζώη μνήστις ὀφειλομένης
Σὸν κλεῖος, ἄνερ ἀγανέ, οὔποτ' ὀλεῖται.*

—Ψηφίσματα ἐκδίδουν ἡ Ἀκαδημία, τὸ Πανεπιστήμιο, ἡ Θεολογικὴ Σχολή, τὸ Ἐκκλησι. Ὁρφανοτροφεῖο Βουλιαγμένης κ.λπ.

—Ὁ ἀθηναϊκὸς τύπος περιγράφει τὴν ἐπομένη 27 Ἰανουαρίου ἐκτενῶς τὴν κηδεῖα. Τὸ «Βῆμα» γράφει ὅτι «ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς πλέον περιφανεῖς ἐλληρικὰς φυσιογνωμίας».

—Ἡ «Ἐκκλησία», ἀριθ. 3-4, 1-15 Φεβρουαρίου, ἀφιερώνεται στὴ μνήμη του. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπικηδεῖους λόγους, περιλαμβάνει ἄρθρα Βασ.Μ. Βέλλα καὶ τοῦ τότε Σισανίου καὶ Σιατίστης (νῦν Μυτιλήνης) Σεβ. κ. Ἰακώβου.

—Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τιμᾶει τὴ μνήμη τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ μὲ ἐπιστημονικὸ μνημόσυνο, κατὰ τὸ ὁποῖο ἐξαίρουν τὴν προσωπικότητά του ὁ Πρόεδρος τῆς Κ. Ρωμᾶτος καὶ ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Δ.Μπαλάνος.

—Ἡ «Θεολογία», τόμ. ΚΖ'. ἀφιερώνεται στὴ μνήμη του, μὲ βιογραφικὸ του σημείωμα ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Ἱ. Ν. Καρμίρη, τὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο τοῦ Μπαλάνου στὴν Ἀκαδημία, δημοσιεύματα στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ τύπο κ.λπ.

1957

—Ὅσια, ἐτήσιο μνημόσυνο ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς του ἐπιτελεῖ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὸν Ἱ. Ναὸ Καπνικαρέας στὶς 10 Φεβρουαρίου. Τὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο ἐκφωνεῖ ὁ Κοσμητὴρ τῆς Σχολῆς, Τακτικὸς Καθηγητὴς κ. Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης, Καταχωρίζεται στὸν ΚΗ' τόμο τῆς «Θεολογίας».

1966

—Ὁ Καθηγητὴς Ἱ. Ν. Καρμίρης βιογραφεῖ στὸν ἕνατο τόμο τῆς «Θρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαήλ χαρακτηρίζοντάς τον ὡς «ἕνα ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀκαδημαϊκὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δημοσιογράφο» (στ. 1198).

—Ὁ Καθηγητὴς Εὐγένιος Μιχαηλίδης χαρακτηρίζει στὴ «Βιβλιογραφία Αἰγυπτιατῶν Ἑλλήνων» τὴν «πνευματικὴ προσφορά τοῦ πλουσιωτάτη καὶ ἄρκετὰ ὀφέλιμο».

1974

—Ὁ Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης προλογίζοντας τὸ «Εὐρετήριο περιοδικῆς Θεολογίας τῶν ἐτῶν 1923-1973 (τόμ. Α'—ΜΔ')» σημειώνει:

«Δύο μεγάλοι Ἠγέται τῆς τε Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιστημονικῆς Θεολογίας, συνέλαβον ὡς Ἱεροφάνται τὸ μεγαλόπνοο σχέδιον τῆς ἐκδόσεως δύο δημοσιογραφικῶν ὁργανῶν, ἀφιερωμένων εἰς τὴν καθόλου ζωὴν καὶ δοῶσιν τῆς Ἀγιωτάτης ἡμῶν Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας, δόντες ἐξ ὑπαρχῆς τοὺς χαρακτηριστικὸς καὶ λίαν ἐνδεικτικὸς τίτλους «Ἐκκλησία» καὶ «Θεολογία». Οἱ πεπνυμένοι Ἠγέται τοῦ πνεύματος, οἱ καὶ Ἰδρυταὶ τῶν Περιοδικῶν ἐπῆρξαν ὁ μακαριστὸς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κυρὸς Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1 Ἰουλίου 1868-22 Ὀκτωβρίου 1938) καὶ ὁ ἀοίδιμος Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Καθηγητὴς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (17 Ν/βρίου 1874-25 Ἰαν. 1965), ὁ καὶ πρῶτος Διευθυντὴς ἀμφοτέρων τῶν Περιοδικῶν» (σελ. 5).

1978

—Ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ «Εὐρετηρίου τόμων Α' (1923-1924) — Ν' (1973)» τῆς «Ἐκκλησίας» Ἀδαμάντιος Στ. Ἀνεστίδης (τόμ. α', σελ. κη') παρατηρεῖ:

«Συντέλεσε δὲ εἰς τὴν ἀνδρωσιν τοῦ περιοδικοῦ καὶ τὴν καθιέρωσίν του μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν περιοδικῶν τῆς ἀπανταχοῦ Ὁρθοδοξίας, ἰδιαίτερος δὲ μεταξὺ τῶν ὁμοίων περιοδικῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ πείρα του, ἐξ ἄλλου, ὡς πανεπιστημιακοῦ καθηγητοῦ, ἢ ἰδιότης του ὡς θεολόγου καὶ τὸ κύρος

του μεταξὺ τῶν διορθοδόξων κύκλων, ἐστελέχωσαν τὸ περιοδικὸν καὶ τὸ ἐπέβαλον».

—Ὁ λόγιος Πρωτοπρεσβύτερος Αἰδ. Ἰωάννης Σπ. Ράμφος δημοσιεύει ἀνέκδοτο ἐπικήδειο λόγο Γρηγορίου Παπαμιχαήλ «εἰς Νικόλαον Παπαγιαννόπουλον» στὸν α' τόμο τῆς «Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Παιδείας».

1981

—Μὲ τὴ συμπλήρωση 25ετηρίδος ἀπὸ τὸ θάνατό του, τὸ περιοδικὸ «Ἐκκλησία» ἀφιερώνει στὴ μνήμη του τὸ ὑπ' ἀριθμ. 23/1 Δεκεμβρίου 1981 τεῦχος τῆς με κείμενα τοῦ διευθυντοῦ τῆς Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Μπόνη, Ἀκαδημαϊκοῦ, τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Καθηγητοῦ κ. Ἰ. Ν. Καρμίρη, τοῦ Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Καθηγητοῦ κ. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Μυτιλήνης κ. Ἰακώβου, τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης κ. Διονυσίου κ.λπ.

I. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ

ΠΗΓΕΣ

1. Περιοδικὸ «Ἐκκλησία», ἔτος ΛΓ', ἀριθ. 3-4, 1-15 Φεβρουαρίου 1956.
2. Περιοδικὸ σύγγραμμα «Θεολογία», τόμος ΚΖ', Ἀθῆναι 1956.
3. Περιοδικὸ σύγγραμμα «Θεολογία», ΚΗ', Ἀθῆναι 1957.
4. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ: Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, ἐκδοσις τετάρτη, Ἀθῆναι 1954.
5. Εὐγενίου Μιχαηλίδου: Βιβλιογραφία τῶν Ἑλλήνων Αἰγυπτιατῶν (1853-1966), ἐκδοσις β', Ἀλεξάνδρεια 1965-1966.
6. Ἰ. Ν. Καρμίρη: «Παπαμιχαήλ Γρηγόριος, Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 9, Ἀθῆναι 1966, στ. 1198-1201.
7. Κωνσταντίνου Γ. Μπόνη: Εὐρετήριο περιοδικῆς Θεολογίας τῶν ἐτῶν 1923-1973 (τόμ. Α'—ΜΔ'), Ἀθῆναι 1974.
8. Ἐκκλησία, ἐπίσημον δελτίον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εὐρετήριο τόμων Α' (1923-1924)—Ν' (1973) συνταχθὲν ὑπὸ Ἀδαμάντιου Στ. Ἀνεστίδη. Πρόλογος Κωνσταντίνου Γ. Μπόνη, Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου—Ἀκαδημαϊκοῦ, τόμος α', Ἀθῆναι 1978.
9. Πάνταινος, τόμ. 58, 1966, ἀρ. 7.

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, εκτός των άλλων ιδιοτήτων του, αναγνωρίζεται ως «ό Πρύτανης τής Έκκλησιαστικής Δημοσιογραφίας». Πολύ νωρίς, τότε που σπούδαζε στη Ρωσία (1901-1905) ανέλαβε τον πρώτο δημοσιογραφικό του αγώνα, στη ρωσική γλώσσα, για να υπερασπίσει την ελληνικότητα τής Μακεδονίας, που την εποχή εκείνη έδινε σκληρή μάχη για την εθνική της ταυτότητα. Τα επιχειρήματα του νεαρού τότε θεολόγου ήταν τόσο ισχυρά, ώστε πρόκειτο να τα χρησιμοποιήσει ο Θεόδωρος Δεληγιάννης, σε σχετική αγόρευσή του στη Βουλή, αν ο θάνατος δεν τον προλάβαινε¹.

Μετά από μικρή θητεία στη Θεολογική Σχολή Ίεροσολύμων αναλαμβάνει, το 1907, μετά από πρόσκληση του Πατριάρχου Αλεξανδρείας Φωτίου, την ίδρυση και διεύθυνση των περιοδικών «Έκκλησιαστικός Φάρος» και «Πάνταινος», που την ευθύνη τους είχε ως το 1918, εποχή που εκλέγεται Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τα περιοδικά αυτά υπήρξαν σταθμός για την πνευματική ζωή του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, αλλά και για τα θεολογικά γράμματα γενικότερα. Ο Παπαμιχαήλ καταβάλλει όλες τις δυνάμεις του για την αρτιότερη κατά το δυνατόν, εμφάνισή τους. Ο ίδιος άρθρογραφεί τότε επώνυμα, τότε ανώνυμα, και αποκαλύπτεται ένας σπουδαίος συγγραφέας, προικισμένος με λογοτεχνική ευαισθησία. Η γλώσσα του κομψή, μελωδική, ανεπιτήδευτη, ρέει άβιαστα και χαρίζει ξεχωριστή καλλιέργεια στα γραπτά του².

1. Πρβλ. Ί. Καρμίρη, Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, «Θεολογία», ΚΖ' (1956) σ. 149.

2. Για τη συγγραφική του δεινότητα ο Καθηγητής και Άκαδημαϊκός κ. Ί. Καρμίρης (έθν. άνωτ. σ. 152) γράφει μεταξύ άλλων: «Ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ πεπρωτισμένος διά μεγάλης όξυνοίας και άκαταπονήτου φιλεργίας, βαθύς δέ γνώστης τής βιβλικής, τής πατερικής και τής θύραθεν φιλολογίας και γνώστης των πηγών και των επιστημονικών μεθόδων έρεύνης, ανέπτυξεν και έξαιρετικώς γόνιμον συγγραφικήν δράσιν επί ήμισυ περ. αιώνος, γράφας περί τας έπτὰ δεκάδας μειζόνων συγγραφών έκδοθεισών και αυτότελώς, ως και πολλάς έκαιοντάδας έλασσόνων δημοσιευμάτων και άρθρων και βιβλιοκρισιών έν τοις ύπ' αυτού διευθυνομένοις περιοδικοις, τό σύνολον των όποιων ύπερβαίνει την χιλιάδα. Άί

Τό 1918, παράλληλα με τα καθηγητικά του καθήκοντα, έξακολουθεϊ να προσφέρει μεγάλες ύπηρεσίες στην έκκλησιαστική δημοσιογραφία. Την περίοδο αυτή και ως τό 1920 διευθύνει τα περιοδικά τής Άρχιεπισκοπής Αθηνών «Έκκλησιαστικός Κήρυξ» και «Καινή Διδαχή» και από τό 1923 και ως τό θάνατό του τα περιοδικά «Έκκλησία» και «Θεολογία».

Όπως ήταν φυσικό, ο Παπαμιχαήλ άσχολούμενος με τή δημοσιογραφία, κατέγινε με τα τρέχοντα θέματα του καιρού του. Έδωσε τό βάρος, όχι μόνο στην επικαιρότητα, που λόγω των εθνικών περιπετειών ήταν πάντοτε καυτή, αλλά και έξεδήλωσε με σθένος τον χριστιανικό ανθρωπισμό του. Ο Παπαμιχαήλ, ως χριστιανός μαχητής, δεν άποφεύγει να άσχολεϊται με φλέγοντα θέματα του καιρού του, αλλά αντίθετα άσχολεϊται μ' αυτά και διατυπώνει τις ανθρωπιστικές του ιδέες, που άφορμούνται από την άναγεννητική διδασκαλία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας, με θάρρος και ευθύτητα. Μιά σκιαγράφηση αυτών των ιδεών, ένα μικρό ανθολόγημα, θα προσπαθήσουμε έδώ.

Η προσέγγισή του στα προβλήματα του ανθρώπου γίνεται από δυό πλευρές. Πρώτα γενικά. Δεύτερον έξειδικευμένα. Τόν άπασχολεϊ ή άνισότητα, που ύπάρχει σ' αυτό τον μάταιο κόσμο, ή διαχείριση του πλούτου και τέλος τό έργατικό ζήτημα. Με όξυδερκεια, με κριτικό πνεύμα διεισδύει στην προβληματική τους και προτείνει τις λύσεις τους, που όλες έχουν μία κοινή άφετηρία. Την άγάπη. Όχι σαν άφρημένη έννοια, όπως τή συνήθισε ή κοινωνική ζωή, αλλά σαν κανόνα ζωής, όπως τή δίδαξε ο Χριστός.

Είναι φυσικό ο Παπαμιχαήλ ως Χριστιανός να τοποθετῆ τή μοναδική λύση όλων των προβλημάτων στην άγάπη και όχι στην πολιτική πράξη, τον νόμο, που παραβιάζεται εύκολα και δεν ήθικοποιεϊ τον άνθρωπο. Ο νόμος όρίζει τό «Έγώ». Η άγάπη άγνοεϊ τον νόμο, καταλύει τα όρια του «Έγώ» και δεν μοιρά-

έπιστημονικά συγγραφαί αυτού φέρουσι την σφραγίδα τής έπιστημονικής έμβριθείας και τής λογοτεχνικής χάριτος, μαρτυροϋσι δέ λεπτότητα και εϋτροφίαν σκέψεως και άντικατοπτρίζουσι πνεύμα κριτικόν, θετικόν και δημιουργικόν, συνάμα δέ και άκραφινώς όρθόδοξον».

ζει ἀλλὰ δίνει τὸ πᾶν. Ἡ ἀγάπη δὲν σταματᾷ τὸ δίκαιο, πᾶει πέρα ἀπ' αὐτό, θυσιάζει τὸ δικό της δίκαιο, δέχεται τὴν ἀδικία ἐναντίον τῆς σὰν εὐνοια, γιατί αὐτὸ σημαίνει θυσία τοῦ ἐγώ. Καὶ ἡ θυσία εἶναι τὸ φυσικὸ σχῆμα τῆς ἀγάπης³.

Ἔτσι ὁ Παπαμιχαὴλ σὲ κανένα ἄλλο σύστημα δὲν ἀναγνωρίζει τὴ δυνατότητα νὰ λύσῃ τὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὅλα στεροῦνται αὐτῆς τῆς βασικῆς ἀρχῆς. Μόνο ὁ Χριστιανισμὸς μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴ λύση, ἀφοῦ «ὁ Χριστὸς εἶναι πράγματι ὁ Σωτὴρ καὶ Λυτρωτὴς τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τε ἀπόψεως κοινωνικῆς καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀτομικῆς ζωῆς ἐν τε τῷ παρόντι κόσμῳ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ πάντες ὅσοι πιστεύουν εἰς αὐτὸν ὑπέχουσιν εὐθύνην ὡς πρὸς τὴν ὑπ' αὐτῶν τήρησιν τῶν ἀρχῶν, τὰς ὁποίας ἐδίδαξεν, καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐπὶ τῆς ὅλης ζωῆς πάσης κοινωνίας τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν μέλος, μάλιστα δὲ ὅταν αὕτη εἶναι χριστιανικῆ»⁴.

Οἱ ἀπόψεις του, λοιπόν, πολὺ σχηματικὰ μποροῦν νὰ ὀρισθοῦν ὡς ἑξῆς:

α') Ἡ ἀνισότητα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Εἶναι γνωστὸ, ὅτι οἱ οἰκονομικὲς ἀνακατατάξεις τοῦ 19ου αἰ., πού ἀκολούθησαν τὴν βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, καὶ οἱ κοινωνικὲς ἀναμορφώσεις, πού ἀκολούθησαν τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον, δὲν ἔλυσαν τὸ παλαιὸ πρόβλημα τῆς ἀνισότητος, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε πιστευθῆ ὅτι θὰ γινόταν, ἀλλὰ τὸ μετέφεραν σὲ νέες βάσεις. Ἔτσι καὶ πάλι γίνεται ἀφορμὴ γιὰ νέες συζητήσεις, γιὰ ἀντιμαχόμενες θεωρητικὲς κατασκευὲς καὶ λύσεις.

Ὁ Παπαμιχαὴλ λαμβάνει μέρος σ' αὐτὴ τὴ διαμάχη. Γνωρίζει, ὅτι κυρία αἰτία τῆς ἀνισότητος εἶναι ὁ πλοῦτος. Τὸ διακηρήσσει, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ Ἁγία Γραφή.

«Πλουσίου σφαλέντος πολλοὶ ἀντιλήπτορες, ἐλάλησεν ἀπόρητα καὶ ἐδικαίωσαν αὐτόν. Ταπεινὸς ἔσφαλε καὶ προσεπετίμησαν αὐτῷ, ἐφθέγγετο σύνεσιν καὶ οὐκ ἐδόθη αὐτῷ τόπος. Πλούσιος ἐλάλησε καὶ πάντες ἀσίγησαν, καὶ τὸν λόγον αὐτοῦ ἀνύψωσαν ἕως τῶν νεφελῶν. Πτωχὸς ἐλάλησε, καὶ εἶπαν· τίς οὗτος; καὶ

προσκόψῃ προσανατρέψουσιν αὐτόν» (Σοφ. Σειράχ, Γ' 22-23).

Καὶ ὁ Ἰάκωβος (Β' 6-8):

«Οὐχ οἱ πλοῦσοι καταδυναστεύουσιν ὑμῶν, καὶ αὐτοὶ ἔλκουσιν ὑμᾶς εἰς τὰ κριτήρια; οὐκ αὐτοὶ βλασφημοῦσι τὸ καλὸν ὄνομα τὸ ἐπικληθὲν ἐφ' ὑμᾶς;».

Διαπιστώνει, ὅμως, ὅτι δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ μοναδικὴ αἰτία. Παράλληλα πρὸς τὴν ὑλικὴ αἰτία, τὸν πλοῦτο, βρίσκεται καὶ ἄλλη πνευματικὴ. Ἔτσι ἡ λύση, πού προτείνει, εἶναι πνευματικὴ. Ἀφορᾷ δηλαδὴ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, πού ὅσο φθειρεται ἀπὸ τὴν ἁμαρτία τόσο θὰ καταπατῆ τὰ δικαιώματα τοῦ συνανθρώπου του, μιὰ καὶ δὲν θὰ σέβεται τὸ πρόσωπο τοῦ ἀδελφοῦ.

Ἔτσι «ἡ θεραπεία τῶν ἐπιμέπτων ἀντιθέσεων τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος δύναται νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ὁ εὐαγγελισμὸς γνώμων τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης δέον νὰ εἶναι τὸ «ἀλλήλων τὰ βάρη βαστάζετε» (Γαλατ. ΣΤ', 2). Ὅταν πάσχη ἐν μέλος τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας πρέπει καὶ τὰ ἄλλα νὰ συμπάσχωσι, ὅπως ὅταν χαίρῃ ἐν μέλος πρέπει καὶ τὰ ἄλλα νὰ συμερίζωνται τὴν χαρὰν τοῦ (Α' Κοριν. ΙΒ', 26). Αὐτὸς εἶναι ὁ χρυσοῦς κανὼν, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ρυθμίξῃ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις»⁵ «Διὰ νὰ λυθῆ, λοιπόν, ἡ τραχύτης τῶν ἀντιθέσεων τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ αἱ κατάκριτοι ἔκτροποι τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος πρέπει νὰ κατανοηθῆ, ὅτι πηγὴ αὐτῶν εἶναι ἡ ἔλλειψις χριστιανικῶν φρονημάτων καὶ διαθέσεων, ἡ ἔλλειψις ἀγάπης Χριστοῦ διὰ τῆς ὁποίας αἴρονται αἱ δυσαρμονίαι καὶ ἐπέρχεται ἀδελφικὴ ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων»⁶.

Ἡ λύση, λοιπόν, τοῦ προβλήματος εἶναι μιὰ καὶ ἀδύναται νὰ προέλθῃ μόνον ἐὰν εὑρεθῆ τὸ ἀρμονιστικὸν τῶν δύο ἀντιθέσεων μέσον καὶ τοῦτο τὸ παρέχει τὸ γνωστὸν χριστιανικὸν μυστικόν, τὸ ὁποῖον, ἐνῶ διατηρεῖ τὴν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀνισότητα, ἐν τούτοις κατορθώνει νὰ τὴν διαποτίζει μὲ τοιαύτην ἰσότητα, ὥστε ὅχι μόνον νὰ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν ἀλλὰ καὶ νὰ προβιάζῃ αὐτὴν εἰς ἰδεώδη κοινωνίαν. Καὶ εἶναι περιττὸν νὰ ὀνοματίσωμεν τὸ μυστικόν τοῦτο τοῦ Χριστιανισμοῦ, διότι εἶναι κοινὸν μυστικόν. Μόνον ἐὰν ἡ ἀγάπη διαποτίσῃ τὸ κοινωνικὸν σύνολον αἴρεται ἡ ἀνισότης τῶν μελῶν του, αἴρονται αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἀντιθέσεις καὶ συγκρούσεις

3. Κ. Τ σ ά τ σ ο υ, Ἁγάπη, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διοκονία, 1950 σ. 8.

4. Γ. Παπαμιχαήλ, Χριστιανικὴ κοινωνιολογία, «Ἐκκλησία», Ζ' (1929) σ. 290.

5. Γ. Παπαμιχαήλ, Ἡ κοινωνικὴ ἀνισότης, «Πάνταινος», 4 (1912) σ. 246.

6. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 246.

καὶ πρυτανεύει ἡ ἰδανικὴ ἄρμονία ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ κοινοβίῳ»⁷.

β) Ὁ Πλοῦτος.

Τὴν ἴδια θέσιν λαμβάνει καὶ ἀπέναντι στοὺς πρόβλημα τοῦ πλοῦτου. Θέτει, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν δυὸ ἐρωτήματα. Ἀπὸ ποιά πηγὴ ἀπέκτησε κανεὶς τὰ μέσα; Πρόκειται γιὰ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἢ γιὰ κοινωνικὴ διαχείριση; Τὴν ἀπάντησιν δίνει ὁ ἴδιος;

«Ἰδικὴν μου περιουσίαν δὲν δύνανται νὰ ὀνομάσω ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησα διὰ κλοπῆς, διὰ δολιότητος, ἀπάτης, καταχρήσεως, καὶ σφετερισμοῦ. Ὁ πλοῦτος οὗτος ἀνήκει εἰς ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸν ἐσφετερίσθησαν παράνομως, διότι δὲν τὸν μετέβαλα εἰς ἰδικόν μου ἐντίμω»⁸.

Ἄλλὰ ἄς ὑποθέσουμε, πὼς ἡ κατοχὴ μιᾶς μεγάλης περιουσίας δὲν προέρχεται ἀπὸ παράνομους καὶ ἀνήθικους πράξεις. Τότε τί συμβαίνει; Ἀνήκει αὐτὸς ὁ πλοῦτος στοὺς ἄτομο γιὰ ἀτομικὴ χρῆσιν; Ὁχι ἀπαντᾷ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ:

«Ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι προσωπικὸν προνόμιον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι κατέχουν αὐτόν, δὲν δύνανται ἐπομένως οὗτοι νὰ διαθέτῳσιν αὐτόν ἀθαιρέτως πρὸς προσωπικὴν ἱκανοποίησιν τοῦ ἐγὼ των καὶ τῶν ἰδίων παθῶν καὶ ἡδονῶν. Ὁ πλοῦτος εἶναι δῶρον Θεοῦ, χαριζόμενον εἰς τοὺς ἀνθρώπους προσκαίρως, ἵνα τὸν διαχειρισθῶσιν κατὰ τὰς θείας ὑπάρχεις καὶ ἐνδείξεις. Εἶναι λοιπὸν, οἱ πλούσιοι ἀπλῶς οἰκονόμοι καὶ διαχειρισταὶ τοῦ ἐμπιστευθέντος εἰς αὐτοὺς πλοῦτου, ὑπόλογοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ»⁹.

Ὁ πλοῦσιος εἶναι ἀξιοκατάκριτος «ὅταν αὐτὸς ζῶν ἐν χλιδῇ καὶ πολυτελείᾳ, αὐτὸς ἐνδύμενος πορφύραν καὶ βύσσον καὶ εὐφραίνόμενος καθ' ἡμέραν λαμπρῶς, βλέπῃ μετ' ἀπαθείας, ἀδιαφορίας, σκληρότητος καὶ ἀγαλῆσις τὸ παρά τὸν πυλῶνα αὐτοῦ πτωχὸν καὶ δὲν τῷ δίδει οὔτε τὰ ἀπὸ τῆς τραπέζης του πίπτοντα ψυχία» (Λουκ. ΙΣΤ' 19-21). Τὸ εὐαγγέλιον καταδικάζει καὶ οἰκτιρίζει ἐκείνους ἐκ τῶν πλουσίων, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ βροῦσιν ἢ πτωχεῖα καὶ ἡ ἐνδεια, ἐνῶ μύρια στόματα χαίρουσιν πεινῶντα, κάθηνται ζηλοτύπως ἐπὶ τοῦ πλοῦτου τῶν ἢ δαπανῶντες αὐτόν ἐγωιστικῶς ἐφ' ἃ μὴ δεῖ πρὸς ἴδιαν αὐτῶν ἀπώλειαν καὶ καταστροφὴν ἢ φυλαργύρως αὐτόν φυλάσσοντες, χωρὶς μῆτε αὐτοὶ νὰ τὸν ἀπολαμ-

βάνωσι, μῆτε εἰς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην νὰ δίδωσιν. Ἐπιμένει δὲ πολὺ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τὴν κατάκρισιν τῶν τοιούτων πλουσίων, διότι ὁ ἄνθρωπος ἔγκειται φύσει ἐπὶ τὰ πονηρά, ὅταν δὲ ἔχη καὶ τὰ μέσα ἔχει καὶ ἀφορμὰς περισσοτέρας, ἵνα καταστῇ χειρότερος ἐαυτοῦ»¹⁰.

γ) Τὸ Ἐργατικὸ Ζήτημα.

Οἱ ἰδέες τοῦ Παπαμιχαήλ γιὰ τὸ ἐργατικὸ πρόβλημα εἶναι καθαρὰ Χριστιανικῆς. Γνωρίζει τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας, γνωρίζει τὴν ἀθλιότητα μέσα στὴν ὁποία ζοῦν χιλιάδες ἐργαζόμενοι σὲ ὅλο τὸν κόσμον, γνωρίζει τὴν κυριολεκτικὴ ἀφαιμαξίαν, ποὺ ὑφίστανται ἀπὸ τὴν ἐπιχειρήσεις. Ἔτσι στὴν ἀνάλυσιν τοῦ προβλήματος, ποὺ ἐπιχειρεῖ, δὲν διστάζει νὰ μιλήσῃ ξεκάθαρα, χωρὶς ὑπεκφυγῆς, ὅπως ἄλλωστε ἀρμόζει σὲ κέθε χριστιανό. Ἐξαντλεῖ τὴν ψυχικὴν του δύναμιν γιὰ νὰ καυτηριάσῃ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν φτωχῶν ἐργατῶν.

«Ἄτομα ἢ Ἐταιρεῖαι» λέγει «ἔχοντες εἰς τὴν διάθεσιν των μεγάλα κεφάλαια, ἀναλαμβάνουσι μεγάλας καὶ εὐρείας ἐπιχειρήσεις, διὰ τὰς ὁποίας ἔχουν ἀνάγκην χιλιάδων ἐργατικῶν χειρῶν. Οἱ χρησιμοποιούμενοι εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας ἐργάται, ὡς ἐκ τῆς τραχείας φύσεως τῆς ἐργασίας τούτων, τῆς πολυδαίδαλου συνθέσεώς των καὶ τῆς νευρικῆς αὐτῶν ἐν ἰλιγγιώδει ταχύτητι διεξαγωγῆς, ἢν ἀπαιτεῖ ὁ τρομερὸς ἀληθῶς συναγωνισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐν ἣ ζῶμεν, ἐξαντλοῦσιν ἐν τῇ ἐργασίᾳ των ταύτῃ πάσας αὐτῶν τὰς δυνάμεις μέχρι τοσοῦτου βαθμοῦ, ὥστε νὰ ἀπολύωνται μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐργασίας κατάκοποι. Παρὰ πᾶσαν τὴν ἐργασίαν των ταύτην μὴ ἱκανοποιούμενοι ὑλικῶς τουλάχιστον ἀναλόγως πρὸς αὐτήν, μόλις ἐξαρκοῦσιν πρὸς διατροφὴν τῆς συνήθως πολυμελοῦς οἰκογενείας των, σχεδὸν δὲ πάντοτε στερούμενοι τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων, ζῶσιν βίον ἐλεεινόν, οὐ δύνανται ἵνα φροντίσωσιν περὶ τῶν συζύγων των καὶ τῶν τέκνων των. Εἰς τὴν τοιαύτην κατάστασιν τῆς ἐργατικῆς ταύτης τάξεως ἐλάχιστα προσέχουσιν οἱ ἀπληστοὶ κεφαλαιούχοι, βιομήχανοι καὶ ἐργοδότες. Κατελιημμένοι ἐκ τῆς χρηματικῆς ἀπληστίας ἐννοοῦσιν νὰ ἐκμυζήσωσιν ὑπερῶς ἐαυτῶν καὶ τὸ ἔσχατον ὑπόλειμμα τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτου, οὕτω δὲ ὅχι μόνον ἀδιαφοροῦσιν περὶ τοῦ ἀτομικοῦ αὐτοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ βίου, ἀλλὰ καὶ συναγω-

7. Γ. Παπαμιχαήλ, Ἡ προϋπόθεσις τοῦ προβλήματος, «Ἐκκλησία», ΙΔ' (1936) σ. 193.

8. Γ. Παπαμιχαήλ, Οἱ πλούσιοι, «Πάνταινος» 4 (1912) σ. 370.

9. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 371.

10. Γ. Παπαμιχαήλ, Πότε οἱ πλούσιοι εἶναι ἀξιοκατάκριτοι, «Πάνταινος», 4 (1912) σ. 288-289. Ἰβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Ἡ κοινωνικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, «Ἐκκλησία», ΙΓ' (1935) σ. 361.

νίζονται ὅπως αἰχμαλωτίζωσιν αὐτὸν ἐν τῇ ἐργασίᾳ ὅσον τὸ δυνατὸν μακρότερον χρόνον τῆς τε ἡμέρας καὶ τῆς νυκτός, ἵνα περισσότερον καταστήσωσι τὴν παραγωγὴν καὶ μεγαλύτερον ἀπολαύωσι κέρδος.

Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐξεδηλώθη καὶ ὁ φυσικὸς καὶ ὁ ψυχολογικὸς νόμος. Ἡ μεγάλη πίεσις προκαλεῖ ἀντίδρασιν καὶ ἐκρηξιν. Αἱ ἐργατικαὶ τάξεις σήμερον ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἐνόησαν, ὅτι εἶναι καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι καὶ ὅτι συνεπῶς ἔχουσι δικαίωμα ἐπὶ βίου εἰς ἄνθρώπους ἀρμόζοντος»¹¹.

Ἔτσι γενήθηκε τὸ ἐργατικὸ ζήτημα. Σὰν λύση ἔχει νὰ προτείνῃ μία. Τὴν μόνη ἀσφαλῆ καὶ βεβαία, τὸν Χριστιανισμό:

«Εἰς τὴν διευθέτησιν τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος δύναται νὰ συμβάλλῃ μόνῃ ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τῶν κοινωνικῶν ἐννοιῶν καὶ σχέσεων, ὁ χριστιανικὸς σοσιαλισμὸς. Μόνον τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις, αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι δύναται νὰ ρυθμίσωσιν ἠθικὰς σχέσεις μεταξύ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, καὶ οἱ μὲν ἐργοδῶται νὰ βλέπωσιν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἐργάτου ἄνθρωπον ἔχοντα προορισμὸν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, οἱ δὲ ἐργάται, ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ μὴ εὐρίσκωνται ἐν θέσει δούλων ἀργυρωνήτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ δύναται ἐν σχετικῇ καὶ αὐτοὶ ἀνέσει καὶ περὶ ἑαυτῶν, ὡς περὶ οὐχὶ εὐκαταφρονήτων κοινωνικῶν παραγόντων, νὰ φροντίζωσι, καὶ τὰς οἰκογενεῖας των νὰ περιποιῶνται καὶ νὰ ἐξασφαλίζωσι δι' ἑαυτοὺς καὶ τὰς προσφιλεῖς των ὑπάρξεις ἄνθρωπινον βίον»¹².

Ὁ Γ. Παπαμιχαήλ ἔχει νὰ προτείνῃ ριζοσπαστικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Στὰ 1912 ζητᾷ ἀπὸ τὸ τότε κράτος, νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν:

«Ἐπὶ τῆς ἀπολαύσεως μισθοῦ ἐπαξίου τῆς ἐργασίας του (τοῦ ἐργάτη) δέον νὰ ἐπαγρυπνῇ τὸ κράτος τὸ χριστιανικόν, μεριμνῶν περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας καὶ ἐφαρμόζον αὐτὰς ὡς στοιχειωδεστάτας, ἀλλ' ἅμα καὶ ὡς τελειοτάτας ἀρχὰς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Ἐάν, λοιπόν, οἱ διάφοροι ἐργοδῶται δεικνύωνται ἀπρόθυμοι ἐκ δίψης πρὸς τὸ κέρδος, εἰς τὸ νὰ αἰσθάνωνται αὐτὰ τὰ φυσικώτατα αἰσθήματα πρὸς τοὺς ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσι των κοπιῶντας ἐργάτας, ὀφείλει νὰ ἐπαναφέρῃ αὐτοὺς αὐτὸ τὸ κράτος εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν

διὰ καταλλήλων νομοθετημάτων προστατευτικῶν τῶν ἐργατικῶν τάξεων, ἵνα μὴ δύναται νὰ ἐκμεταλλεύωνται αὐτοὺς ἄσυνείδητοι καὶ ἀπάνθρωποι. Τὰ νομοθετήματα δὲ ταῦτα δέον ν' ἀποβλέπωσιν εἰς τὸν διακανονισμὸν τοῦ ποσοῦ τῶν ἐργασίμων ὥρων, τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδίων, τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, τοῦ ἡμερομισθίου, τῶν συντάξεων, καὶ ἐν γένει παντὸς ὅ,τι δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸν ἐργατικὸν κόσμον βίον ἀνθρώπινον. Πᾶν κράτος ἔχει ὀρισμένους κύκλους νόμων ἀφορώντων εἰς ὀρισμένας ἐκφάνσεις τοῦ πολιτειακοῦ βίου. Οὕτως ἔχει νόμους ναυτικούς, νόμους ἐμπορικούς, νόμους χρηματιστικούς κ.λπ. Ὄφειλει λοιπὸν νὰ ἔχη καὶ νόμους ἐργατικούς. Οἱ νόμοι οὗτοι πρέπει νὰ περιλαμβάνωσι πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἐργάτας, εἰς τὸν ἐνεστώτα αὐτῶν καὶ τὸν μέλλοντα βίον, εἰς τὸν βίον τῶν οἰκογενειῶν των. Ὄφειλει νὰ βοηθῇ αὐτοὺς καὶ δι' ἐπιωφελῶν οἰκονομικῶν συνδυασμῶν, ἵνα μὴ οὗτοι ἐν τῇ συνεχούσῃ αὐτοὺς ἀνάγκῃ καθίστανται λεία τοκογλύφων καὶ ἀντικείμενον ἀπανθρώπων ἐκμεταλλεύσεων»¹³.

Σήμερα ὅλα αὐτὰ φαίνονται αὐτονόητα. Μᾶς φαίνεται ὅταν ὑποχρέωση τοῦ κράτους νὰ ἀσκήῃ εὐμενῆ ἐργατικὴ πολιτικὴ. Νὰ προστατεύῃ τοὺς ἐργάτες ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσίαν τῆς ἐργοδοσίας, νὰ καθορίζῃ τουλάχιστον τὰ κατώτερα ἡμερομίσθια, τὶς συνθήκες ἐργασίας καὶ γενικὰ νὰ ἐπεμβαίνῃ σ' αὐτό, πού ὀνομάζεται στὴν οἰκονομικὴ γλώσσα, «ἀγορὰ ἐργασίας», δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τις ὁποῖες γίνεται ἡ προσφορὰ — ζήτησις ἐργασίας. Τὰ πράγματα, ὅμως, δὲν ἦταν πάντοτε ἔτσι. Ὅταν ὁ Παπαμιχαήλ ἔγραφε τὰ παραπάνω ἢ κατάστασις ἦταν τελείως διαφορετικὴ. Τὰ κράτη ἀκολουθώντας τὶς ἀρχὰς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τῆς μὴ ἐπεμβάσεως μὲ ἄλλα λόγια στὶς οἰκονομικὰς σχέσεις, ἔβλεπαν μὲ τὸ ἴδιο μάτι καὶ ἀναγνώριζαν τὸ ἴδιο ποσοστὸ ἐλευθερίας τὰ ἴδια δικαιώματα τόσο στοὺς ἐργοδότες, ὅσο καὶ στοὺς ἐργάτες, ἐνῶ στὴν οὐσία τοὺς χωρίζε μεγάλη διαφορά. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία τοῦ καθενὸς ἦταν σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ σεβαστή.

Ἔτσι, ὅπως δὲν ἔπαιρναν κανένα μέτρο ὑπὲρ τῆς ἐργοδοσίας, δὲν προστάτευαν καὶ τοὺς ἐργαζομένους. Πίστευαν πῶς οἱ μεταξύ τους σχέσεις θὰ κανονίζονταν ἀρμονικὰ στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ ἀνάλογα μὲ τὴ ζήτησις καὶ τὴν προσφορὰ ἐργασίας, πού θὰ διαμορφωνόταν κάθε φορὰ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ σὲ ἐφαρ-

11. Γ. Παπαμιχαήλ, Ἡ γένεσις τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος, «Πάνταινος», 4 (1912) σ. 589-590. Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Πρωτοφανῆ καὶ πρωτάκουστα, «Ἐκκλησία» Γ' (1925) σ. 43.

12. Γ. Παπαμιχαήλ, Συντηρητικὸς σοσιαλισμὸς, «Πάνταινος», 4 (1912) σ. 597.

13. Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 598-599.

μογή δύο βασικῶν ἀρχῶν τοῦ φιλελευθερισμοῦ («τῆς ἐλευθερίας τῶν συμβάσεων») καὶ «τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐργασίας») ἀπαγορεύθηκαν τόσο οἱ ἐργοδοτικές, ὅσο καὶ οἱ ἐργατικές ἐνώσεις, πού μὲ τὴν πίεσή τους θὰ ἀλλοίωσαν τὸ παραπάνω οἰκονομικὸ σύστημα.

Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20ου τὰ κράτη, μετὰ ἀπὸ πολλές θεωρητικές διαμάχες, σιγά - σιγά ἀλλάζουν ἀντιλήψεις. Ὁ «νυκτοφύλαξ κύων» τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας μεταβάλλεται σὲ τιμωρὸ τῶν καταχρήσεων τῆς καὶ σὲ δημιουργὸ συνθηκῶν γιὰ μιὰ οὐσιαστικώτερη ἀνάπτυξή τῆς. Ἡ ἐργατικὴ πολιτική, ἡ βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβιώσεως, πράγματα ἀδιανόητα γιὰ τὸ καθεστῶς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀρχίζουν δειλὰ - δειλὰ νὰ γίνονται σκοπὸς τοῦ κράτους.

Ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας μειώνεται, ἐνῶ ἐνισχύεται τὸ ἰδεῶδες τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητος. Δὲν εἶναι πλέον νοητὰ μόνο ἀτομικὰ δικαιώματα τοῦ προσώπου, ἀλλὰ συνυπάρχουν καὶ κοινωνικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους γιὰ τὸ ἄτομο. Τὰ κράτη δὲν ὑποχρεώνονται ἀπλῶς νὰ ἀπέχουν ἀπὸ ὀρισμένες ἐνέργειες (Status Negativus), ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρουν θετικὲς ὑπηρεσίες (Status Positivus) ¹⁴.

Ὅλα, ὅμως, αὐτὰ δὲν ἔγιναν ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ἄλλη. Χρειάστηκαν πολλὰ χρόνια καὶ ἀγῶνες πολυποικίλοι γιὰ νὰ ἀρχίσουν ἕνα - ἕνα τὰ κράτη νὰ ἐνστερνίζονται στὰ Συντάγματά τους τὶς νέες ἀρχές. Ἡ ἐξέλιξη ἀποκορυφώνεται μετὰ τὸν Ἀ' Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ ἰδιαίτερα τὸ 1919 μετὰ τὸ Σύνταγμα τῆς Βαϊμάρης καὶ τὴν ἴδρυση τῆς Διεθνούς Ὁργανώσεως Ἐργασίας ¹⁵. Πάντως τὸ 1912, ἐποχὴ πού ὁ Παπαμιχαὴλ ἔγραφε τὰ παραπάνω, τὰ πῦρ πολλὰ κράτη μόνο θεωρητικὰ ἀρχισαν νὰ προσανατολιζονται στὶς ἰδέες αὐτές. Ἄν δὲ ἀναλογισθεῖ κανεὶς, ὅτι οἱ πρῶτες σοβαρὲς κρατικὲς ἐπεμβάσεις στὴν ἐλληνικὴ ἐργατικὴ πολιτικὴ ἔγιναν μόλις τὸ 1936 μὲ τὴν θέσπιση τῶν τριῶν βασικῶν θεσμῶν τοῦ νεωτέρου κοινωνικοῦ δικαίου, δηλαδὴ τὶς συλλογικὲς συμβάσεις ἐργασίας, τὴν διαιτησία ἐπὶ τῶν ἐργατικῶν διαφορῶν καὶ τὸ κατώτατο ὄριο ἡμερομισθίου ¹⁶, ἀντιλαμβάνεται τὸν ρεα-

λισμὸ καὶ τὸν χριστιανικὸ ἀνθρωπισμὸ τῶν σκέψεων τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ.

Ἀλλὰ ὁ Παπαμιχαὴλ δὲν εἶναι ὁ ἀφηρημένος χριστιανὸς διανοητής. Ἀντίθετα εἶναι ὁ Ὁρθόδοξος Χριστιανός, πού ὄχι μόνον ἀγαπᾷ καὶ σέβεται τὴν Ἐκκλησία, ἀλλὰ ὀριοθετεῖ τὴ ζωὴ του, τὴ σκέψη του, τὴν βιοθεωρία του μέσα σ' αὐτήν. Ἔτσι βλέπει σπουδαῖο καὶ ἀποδοτικὸ τὸν ρόλο τῆς καὶ στὸ ἐργατικὸ ζήτημα. «Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ» γράφει ¹⁷ «μέγα στάδιον ἐνεργείας, παράλληλον πρὸς τὸ τῆς Πολιτείας, διανοίγεται ἐν τῇ διακανονίσει τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος. Ἡ Πολιτεία διὰ τῶν νομοθετημάτων καὶ ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ συνεχοῦς κηρύγματος, δύνανται νὰ σώσωσι τὴν ὑγιεστέρην μερίδα τῆς κοινωνίας, εἰς ἣν καταδοκεῖ νὰ εἰσερπύσῃ ὁ σάραξ τῆς φοβερωτέρας ἀναρχίας καὶ ἀθείας. Ὁ κίνδυνος εἶναι προφανής, ἀλλὰ καὶ ψυχολογικῶς εὐεξήγητος. Τὴν καπιταλιστικὴν ἀνήθικον τυραννίαν δύνανται νὰ καταργήσῃ τὸ κράτος, συγχρόνως, ὅμως, δεόν νὰ βαίνει τὸ ἔργον τοῦ φωτισμοῦ, ἵνα περισώσωμεν τὰ ἀνόθευτα, χρηστὰ καὶ ἀγὰ λαϊκὰ στρώματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀκόμη δὲν εἰσέδυσαν τὰ κηρύγματα τῆς εὐκόλου τοῦ συρμοῦ ἀδιαφορίας πρὸς πᾶν ὅ,τι ὄσιον καὶ ἱερὸν καὶ ὡς Ἐκκλησία καὶ ὡς Ἔθνος ἔχομεν».

Τὸ ζήτημα εἶναι σοβαρό. Ὁ Παπαμιχαὴλ κρίνει ὅτι εἶναι μέσα στὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ εὕρεση τοῦ σωστοῦ δρόμου γιὰ τὴ λύση του. Γι' αὐτὸ δὲν διστάζει, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1924, νὰ προτείνῃ στὴν Ἐκκλησίαν ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὸ ζήτημα σὲ πανορθόδοξο ἐπίπεδο, μετὰ μάλιστα τὴν ἐμπειρία ἀπ' τὴ ρωσικὴ ἐπανάσταση, πού στὸ πέρασμά της παρέσυρε καὶ τὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία.

«Ἔχομεν τὴν γνώμην, ὅτι ἐν ἓκ τῶν ζητημάτων τὰ ὁποῖα δεόν ν' ἀπασχολήσωσι τὴν μέλλουσαν νὰ συγκληθῇ Οἰκουμενικὴν ἢ Πανορθόδοξον Σύνοδον, εἶναι καὶ τὸ ἐργατικὸν ζήτημα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἐν ταῖς περισσοτέrais τῶν ὀρθόδοξων χωρῶν ἐργατικὸν ζήτημα δὲν ἐξεδηλώθη ἔτι ὑφ' ἣν μορφήν ἀλλαχοῦ, ἢ ρωσικὴ ὅμως σύγχρονος πραγματικότης καὶ ἡ καθ' ὅλου ἐργατικὴ ζύμωσις, ἐξ ἧς αἱ διάφοροι κοινωνιστικαὶ τάσεις, καὶ αἱ πανταχοῦ ὀξεῖαι ἐκδηλώσεις τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος, ἐπιβάλλουσιν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν νὰ συγχρονισθῇ πρὸς τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ μελετήσῃ σοβαρῶς ἀπὸ πασῶν τῶν δυνατῶν ἀπόψεων τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα» ¹⁸.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ

14. Πρβλ. Γ. Δασκαλάκη, Τὸ νόημα τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, Ἀθήναι, 1950 σ. 19.

15. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο: Σ. Βουτυρᾶ, Στοιχεῖα συγχρόνου ἐργατικοῦ δικαίου, Ἀθήναι, 1973 σ. 32 καὶ André Philip, Histoire de Faits Economiques et Sociaux de 1800 à nos jours, Paris, Editions Moutaigne, 1963.

16. Γρ. Κασσιμάτη, Μαθήματα Κοινωνικοῦ Δικαίου καὶ Κοινωνικῆς Πολιτικῆς, τ. Α', Γενικαὶ Ἀρχαί, Ἀθήναι, Παπαζήσης, 1967 σ. 352.

17. Γ. Παπαμιχαὴλ, ἔνθ. ἀνωτ. σ. 600.

18. Γ. Παπαμιχαὴλ, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ τὸ ἐργατικὸν ζήτημα, «Ἐκκλησία», Β' (1924) σ. 57.

ΚΡΙΤΙΚΟ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

1

ΔΙΑΥΓΕΙΑ ΝΟΥ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΙΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

«Φώτιος ἔλέω Θεοῦ Πάπας καὶ Πατριάρχης τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου.

Τῷ ἔλλογίμῳ κ. Γρηγορίῳ Παπαμιχαήλ, υἱῷ κατὰ πνεῦμα τιμιωτάτῳ, χάριν καὶ εὐλόγησιν ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς.

Παρηκολουθήσαμέν σου ταῖς μελέταις, ταῖς ἐπὶ τῷ πολέμῳ (1912-1913) δημοσιευθείσαις ἐν τῷ ἡμετέρῳ «Πανταίνῳ», καὶ ὅλη καρδίᾳ ἠὲ χαριστήσαμεν τῷ Πατρὶ τῶν Φώτων, τῷ διδόντι σοι λόγον ἐν χάριτι καὶ δαφιλεύοντί σοι νοῦ διαύγειαν καὶ αἰσθημάτων εὐγένειαν καὶ κρίσεως ὀρθότητα καὶ ζῆλον ἐπιγνώσει καὶ φθέρματος κάλλος καὶ πάνυ καρποφόρους καταρτίζοντί σου τοὺς πόρους εἰς κοινὴν ὠφέλειαν. Ἐντροπήσαντες δ' αὐτοὶ ταῖς ἐξετάσεσί σου ταύταις καὶ πολλὴν τὴν ἐξ αὐτῶν οἰκοδομὴν ἐλπίζοντες τῶν ἀγαπητῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους, προτρεπόμεθά σε πατρικῶς ἐν τάχει ἐνὶ αὐτὰς συναθροῖσαι καὶ ἐκδοῦναι εἰς ἀντίτυπα πολλὰ, ἵνα ἢ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια ἐφ' ὅτι μὲν πλείους τῶν ἡμετέρων τῇ δημοσιεύσει ἐπεκταθῇ, ὅσον δ' οἷόν τε διαρκέστερον τοῖς ἐπιγιγνομένοις ἐξασφαλισθῇ. Ἐπιτρέποντες δέ σοι χρῆσασθαι πρὸς τοῦτο τῇ ἡμετέρῳ τυπογραφίᾳ, ἐπευχόμεθά σοι, τέκνον περισπούδαστον, ἐπὶ διαρκείᾳ καὶ πλουσίᾳ καὶ ὡραία καρποφορία δαψιλῇ τὸν φωτισμὸν καὶ πᾶν δῶρημα τέλειον ἄνωθεν παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν Φώτων, τῆς πηγῆς τῶν ἀγαθῶν.

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1913»¹.

† Ὁ Ἀλεξανδρείας ἐν Χριστῷ εὐχέτης

2

ΑΠΑΡΑΜΙΛΛΟΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

«...Τὸ ὄλον ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ διακρίνει ἄκρα εὐσυνειδησία, ἀκάματος φιλοπονία, ἰσχυρὰ κρίσις, διαύγεια σκέψεως, βαθύνοια,

*Ἐπιμέλεια Ἰ. Μ. Χατζηφώτη.

1. Περ. Θεολογία, ΚΖ', 1956, σελ. 150.

ἐπιμέλεια, τάξις καὶ, ἰδίᾳ, τὸ κάλλος τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζε νὰ χειρίζεται, ὅσον ὄλλοι ἐπιστήμονες. Καὶ ὑπῆρξε πράγματι, κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν, ἀπαράμιλλος καλλιτέχνης τοῦ λόγου. Ἡ σαφήνεια καὶ ἡ συνοχή, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν μεγάλας ἀρετὰς διὰ πάντα συγγραφεᾶ, ἦσαν τὸ ἀλάνθαστον γνώρισμα τῶν ἔργων του. Εἰς τὰ ἱστορικὰ θέματα ἀναδεικνύεται ὁ βαθὺς ἐρευνητὴς καὶ ὁ ἐπιμελῆς ἐξονυχιστὴς καὶ τῶν μᾶλλον ἀσημάντων λεπτομερειῶν. Εἰς τὰ ἐθνικὰ ζητήματα ὑπῆρξεν ὑπέροχος ὁσάκις ἔγραφεν, ἐξ ἀφορισμῶν τῶν περιλάμπρων νικῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ, τὰ θαυμάσια πατριωτικά του ἄρθρα, ἀναδεικνύετο ἐνθουσιώδης καὶ μέγχοι λυρισμοῦ πολλάκις μαχητὴς τοῦ καλάμου. Εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον του ἐβοήθησε τὰ μάλα αὐτὸν ἡ βαθεῖα γνώσις τῆς ρωσικῆς γλώσσης, ἀλλὰ πλὴν τῆς ρωσικῆς ἐγνώριζε τὴν ἀγγλικὴν καὶ ἠδύνατο νὰ ἀναγινώσκῃ τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν, δεδομένου ὅτι πρὸς ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν τούτων μετέβαινε συχνὰ κατὰ τὰς διακοπὰς τῶν μαθημάτων ἐκ Ρωσίας εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Γαλλίαν. Τί δὲ νὰ εἶπῃ τις διὰ τὸ δημοσιογραφικὸν τάλαντόν του; Τὸ ἔργον του εἰς τὸν τομέα τούτον καταπλήσσει. Εἶναι ὁ μόνος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη μετὰ τῆς ἐπιτυχίας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δημοσιογραφίαν...»².

† Ὁ Σισανίου καὶ Σιατίστης [νῦν Μυτιλήνης]

ΙΑΚΩΒΟΣ

3

ΒΑΘΥΤΑΤΗ ΠΙΣΤΙΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ

«...Φύσει φιλόκαλος ὁ ἀοίδιμος Καθηγητὴς ἐπεμελεῖτο μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν τῆς ἐκδόσεως τῶν Περιοδικῶν, διορθῶνων οὐ μόνον τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια ἀλλὰ καὶ τὰ χειρόγραφα πολλάκις τῶν εἰς αὐτὸν ἀποστελλομένων ἐργασιῶν. Πόσα δὲν ὀφείλει ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν γόνιμον κάλαμον τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, τὸν ὁποῖον ἀπὸ τὰ χέρια

2. Περ. Ἐκκλησία, ἔτος ΛΓ', ἀριθ. 3-4, 1-15 Φεβρουαρίου 1956, σελ. 42.

τον απέσπασε μόνον ὁ θάνατος! Καὶ ἀκόμη ὅταν πρὸ ὀλίγου χρόνου ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζονται εἰς τὴν ζωὴν του τὰ πρῶτα μηνύματα τῆς βουρχειμωνιάς, ὁ Παπαμιχαὴλ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλίπη τὰ ἀγαπημένα του περιοδικά. Ἡ Ἐκκλησία θὰ αἰσθανθῆ ἀναμφιβόλως εἰς τὸν τομέα τοῦτον τὸ κενόν, ὅπερ ἐδημιούργησεν ὁ θάνατός του.

Γύρω του εἰς τὸ Γραφεῖον συγκεντρούμεθα πάντοτε τακτικά μέχρι τῆς τελευταίας του στιγμῆς παλαιοὶ μαθηταὶ του καὶ νεώτεροι συνεογάται του, ἔχοντες εἰς τὸ μέσον τὸν θαλερὸν πρεσβύτερον, τοῦ ὁποίου ἐθαυμάζομεν τὸ σφριγὸς καὶ τὴν νεανικὴν διάθεσιν πρὸς ἐργασίαν. Ἐγγενῆς πρὸς ὄλους, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν αὐτὸν εὐπρόεπειαν, ὠμίλει πρὸς ὄλους ἀπὸ τοῦ θησαυροῦ τῆς πείρας του. Ἰδιαίτερον πάντοτε ἐδείκνυνεν ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐκκλησιαστικά ζητήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων διετύπων γνώμας, διηρομήνευε πόθους του θαυντέρους μὲ μίαν βαθυτάτην πίστιν πρὸς τὴν δύναμιν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν ἐπόθει νὰ ἴδῃ πλουσίως ἀναπτυσσομένην. Τὴν πίστιν του ταύτην διεκήρυσσε πάντοτε καὶ ἐκ τῆς πίστεως ταύτης ἔμεινε μέχρι τελευταίας ἀναπνοῆς ἐν τῇ θέσει του, ἐξυψηρετῶν διὰ τοῦ καλάμου του τὴν Ἐκκλησίαν. Βαθὺς ἦτο ἐπίσης καὶ ὁ θαυμασμός του πρὸς τὴν Πατερικὴν σοφίαν καὶ εἰς τὴν μελέτην αὐτῆς πάντοτε ἐνέκυπτε μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν καὶ πάντας ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους διὰ θεομῶν λόγων προέτρεπε εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων...»³.

Καθηγ. Β. ΒΕΛΛΑΣ

4

Η ΦΙΛΟΠΟΝΙΑ ΤΟΥ

«...Μιὰ ἐπισκόπησις τῶν τίτλων [τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ] μᾶς δίδει καλὴν ἰδέαν γὰρ τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν μάθησιν τοῦ συγγραφέως...»⁴

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ

5

Ο «ΕΛΛΑΔΟΣ ΘΡΙΑΜΒΟΣ»

«Τὴν ἀρίστην περὶ τοῦ βιβλίου κρίσιν ἀποτελοῦσιν οἱ λόγοι οἱ ἀδαμάντινοι αὐτοῦ τοῦ Πατριάρχου... εἶναι ἀρεταὶ ἐπίφθοροι, ἐπιλάμπουσαι δι' ὅλης τῆς συγ-

3. Περ. Ἐκκλησία, ὅπ. παρ., σελ. 36.

4. Κ. Π. Καβάφης: Πεζά, ἐκδ. Φέξη, Ἀθήναι 1963, σελ. 147.

γραφῆς, ἀποτελούσης ἀληθῶς ἐγκόλπιον παντός Ἑλληνας, ὕμνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρετὴν καὶ εὐγένειαν, ὕμνον τῶν ἰδανικῶν τῆς Πίστεως καὶ τῆς Πατρίδος. Μεγαλῆγορος ὕμνος εἰς τὰ ἑλληνικὰ ιδεώδη καὶ ὡς τοιοῦτο, ἐὰν ἤμην Κυβερνήτης, θὰ τὸ εἰσήγαγον εἰς τὰ ἐκπαιδευτήρια ὡς «λοῦτρον παλιγγενεσίας» καὶ βάπτισμα φρονηματισμοῦ, ἀναγεννήσεως, πίστεως εἰς τὰ εὐγενέστερα ιδεώδη τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδος»⁵.

Πρωθ. Δ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΣ

6

ΑΛΗΘΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΑΛΗΘΗΣ ΣΟΦΟΣ

«...Ὡς ἄνθρωπος ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ παρέσχεν ἑαυτὸν ἀξιόμιμητον παράδειγμα χριστιανοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ἐπιδιώξαντος ἐν τῷ βίῳ του τὴν πραγμάτωσιν τοῦ χριστιανικοῦ ιδεώδους. Ὡς ἀληθῆς χριστιανὸς καὶ ἀληθῆς σοφὸς ἦτο πάντοτε γαλήνιος, εἰρηνικός, ταπεινόφρων, ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος, ἐργαζόμενος σιωπηρῶς ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐπιστήμης μεθ' ὑποδειγματικῆς πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως εἰς αὐτάς. Καὶ πράγματι ἦσαν ξένα εἰς αὐτὸν ὁ τύφος καὶ ἡ κενοδοξία, οἱ κομπασμοὶ καὶ οἱ ἐπιδείξεις, καὶ ἐν γένει πᾶς θόρυβος περὶ τὸ ὄνομά του. Διὰ ταῦτα καὶ ἐν γένει διὰ τὸ ὑπέροχον ἦθος του ἐτιμᾶτο καὶ ἠγαπᾶτο οὐ μόνον ὑπὸ τῶν συναδέλφων, τῶν συνεογατῶν καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πάντων ὅσοι ἠδύτησαν νὰ γνωρίσωσιν αὐτόν.

Καθόλου εἰπεῖν, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ ἀνεδείχθη ὡς ἐπιστήμων καὶ συγγραφεὺς μὲν πολυγροφώτατος, ὡς διδάσκαλος δὲ ῥητορικώτατος καὶ ἐπιπροσῆγορος μετ' εὐγενεοῦς καὶ προσηνοῦς πρὸς τοὺς μαθητάς σοβαρότητος, ὡς ἄνθρωπος δὲ εὐσεβῆς καὶ ἀγαθὸς καὶ ἐνάρετος, καὶ ἐπὶ τοῦ συνόλου μεστὴ σοφίας ἐν ὀρθοδόξῳ φρονήματι θρησκευτικῆ καὶ ἠθικῆ προσωπικότητος. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ μνήμη του θὰ παραμείνῃ ἀγήρω καὶ ἀφθιτος καὶ αἰωνία»⁶.

Καθηγ. Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

7

ΠΝΕΥΜΑ ΚΡΙΤΙΚΟΝ, ΘΕΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟΝ

«...Ἡ συγγραφικὴ δοᾶσις καὶ παραγωγή τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ ἐπῆρξε πλουσιωτάτη καὶ

5. Περ. Ἐκκλησία, ὅπ. παρ., σελ. 40.

6. Περ. Θεολογία, ὅπ. παρ., σελ. 155.

κατὰ ποσὸν καὶ κατὰ ποιόν, καλύπτουσα τὸ ἀ ἡμισυ τοῦ Κ' αἰῶνος περίπου, ὡς καὶ πλείονας θεολογικοὺς κλάδους. Πράγματι οὗτος, πεπρωκισμένος διὰ μεγάλης ὄξυνοίας καὶ ἀκαταπονήτου φιλεργίας, βαθὺς δὲ γνώστης τῆς βιβλικῆς, τῆς πατερικῆς καὶ τῆς θύραθεν φιλολογίας, καὶ δὴ καὶ τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων ἐρεῦνης, ἀνέπτυξεν ἐξαιρετικῶς γόνιμον συγγραφικὴν δρασίην ἐπὶ ἡμισυ περίπου αἰῶνος, γράφας περὶ τὰς ἐπτὰ δεκάδας μεζόνων συγγραφῶν, ἐκδοθεισῶν καὶ αὐτοτελῶς, ὡς καὶ πολλὰς ἑκατοντάδας ἔλασσόνων δημοσιευμάτων καὶ ἄρθρων καὶ βιβλιοκρισιῶν ἐν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ διευθ. περιοδικοῖς τὸ σύνολον τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει τὴν χιλιάδα. Αἱ συγγραφαὶ αὐτοῦ φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμβροθείας καὶ τῆς λογοτεχνικῆς χάριτος, μαρτυροῦν δὲ λεπτότητα καὶ εὐδωροφίαν σκέψεως καὶ εὐρύτητα καὶ πολυμέρειαν γνώσεων, καὶ ἀντικατοπτρίζουσι πνεῦμα κριτικόν, θετικόν καὶ δημιουργικόν, συνάμα δὲ καὶ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξον. Ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὴ ἀρθρογραφία του ἐν τοῖς περιοδικοῖς μαρτυρεῖ προσέτι καὶ τὴν μεγάλην ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν βαθεῖαν πίστιν του πρὸς τὴν θεῖαν ἀποστολὴν καὶ τὸ σωτηριῶδες ἔργον αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ...»⁷.

Καθηγητῆς I. N. ΚΑΡΜΠΗΣ

8

ΕΥΘΥΤΕΝΗΣ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟΣ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ

«... Τῆ 25ῃ Ἰανουαρίου 1956 καὶ κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας ὅτε ἡ ἡμέρα ἔκλινε πρὸς τὴν δύσιν της καὶ τὰ πρῶτα μελανὰ πέπλα τῆς νυκτὸς κατερχόμενα ἐκάλωπον τὸ ἴσπερὲς Ἀστὴ τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ μετὰ ὀλιγόμηνον μὲν βαρεῖαν δὲ ἀσθένειαν ἡρέμα ἔφευγε ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ὅπως ἡρέμα καὶ γαληνῶς ἀντιμετώπισε καὶ τὸν ταραχὸν τῶν ὀκτῶ δεκαετιῶν τῆς ἐπιμόχθου ἐπιγείου ζωῆς του. Εὐθυτενῆς καὶ ὠραῖος τὴν ψυχὴν καὶ τὸ παράστημα διαβιώσας, παράδειγμα γενόμενος διδασκάλου εὐγενοῦς τοὺς τρόπους καὶ ἀνθρώπου προσηνοῦς, εὐθυτενῆς καὶ ὠραῖος ἐπίσης τὴν ψυχὴν καὶ τὸ παράστημα μετέβη καὶ εἰς τὸν ἄλλον, τὸν αἰώνιον κόσμον...»⁸.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ Δ. ΛΩΛΗΣ

7. Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, 9, 1966 στ. 1199-1200.

8. Περ. Θεολογία, ὄπ. παρ., σελ. 148.

9

«ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟΝ»

«Ὑπὸ τὸν ἀμφίστομον τοῦτον τίτλον ἐξεδόθη πρότινος κομψὸν τεῦχος ἐξ ὑπερτριακοσίων τεταρτοσχημῶν σελίδων τοῦ γνωριμωτάτου παρ' ἡμῶν λογίου καὶ ἐπιστήμονος κ. Γρηγ. Χ. Παπαμιχαήλ... Τὸ δεῦτερον κεφάλαιον «Τὰ θεάματα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος», προανακρουστικὸν καὶ τοῦτο τῆς ὄλης συγγραφῆς, δύναται καὶ αὐτοτελῶς, ἄνευ χασμάτων κατανοήσεως, τερπνῶς καὶ ἠδέως ν' ἀναγνωσθῆ, διὰ τὴν ἐν αὐτῷ κομψότητα τοῦ γλωσσικοῦ ὕφους καὶ διὰ τὰς παντοίας καὶ ποικίλας στοιβηδὸν ἐπισωρονομένας εἰδήσεις περὶ Θεάτρον μὲν γενικῶς, εἰδικώτερον δὲ περὶ τῶν τυχῶν αὐτοῦ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, καταδεικνυούσας τὴν εὐμάθειαν καὶ τὴν εὐδωροφίαν τοῦ φιλοπόνου συγγραφέως. Ὁ διεξερχόμενος τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ἐντριβῆς ἢ μὴ περὶ τὰς τοιαύτας μελέτας, ἀποκομίζει θησαυρὸν γνώσεων καὶ πληροφοριῶν. Μνημειῶδες εἶναι τὸ τέταρτον κεφάλαιον. Ἐκτενέστερον πάντων τῶν ἄλλων, εἶναι ὁμολογουμένως καὶ τὸ ἐμβροθέστερον... Ἡ περιπλάνησις αὕτη ἐν μέσῳ τοῦ αἰσθητικοῦ τούτου ἀνθῶνος ὑπὸ τὴν ἀβρῶν καὶ περιτέχρον ἐκλεκτικότητα τοῦ Ἑλληνος λογίου καθηδύνει τὸ τε πνεῦμα καὶ τὴν αἴσθησιν... Καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κεφ. τούτου, πλουσιωτάτου εἰς ἕλην σοβαρᾶν καὶ ποικίλην, ἀδροτάτου εἰς νόημα καὶ κρίσιν τῶν ἐν αὐτῷ ἐξελισσομένων ζητημάτων, ἐπαφροδίτου δὲ εἰς ὑφὴν λόγον καὶ λέξεως, καινοφανῆ τεχνολόγησιν, σαφῶς καὶ εἰλικρινῶς δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ὁ γράφας αὐτὸ ἐπιστήμων ὑπερέβη τὸν λογοτέχνην, ἀλλὰ καὶ ὁ λογοτέχνης ὑπερέβη τὸν ἐπιστήμονα. Καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἄριστος οἰωνός σημαίνεται διὰ τὴν ὄλην συγγραφὴν τοῦ κ. Παπαμιχαήλ, κάλλιστα βεβαίως γινώσκοντος ὅτι πᾶν ἔργον διανοίας ἐπιστημονικὸν ἢ μὴ, τεχνικὸν ἢ καὶ εἰδικόν, οὐδέποτε ἀποθνήσκει διαπνεόμενον καὶ ζωοποιούμενον ὑπὸ τῆς ἀριζήλου ὠραιοτεχνίας τοῦ λόγου. Τὸ δὲ ε' καὶ τελευταῖον κεφάλαιον τερατίζει τὸ ἔργον. Κατὰ τινὰς μόνον σελίδας ἰσχυρότερον τοῦ προηγουμένου, περιέχει πᾶσαν τὴν καλλιρρημοσύνην καὶ τὴν αὐτογνωμίαν ἐκείνου... Ἀνεξαρτήτως τῆς διχογνωμίας, ἣν ἀναγκαίως ἐγείρει ἢ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως προτεινομένη λύσις περὶ τοιοῦτον πολυμεροῦς ζητήματος, τὸ πρὸ ἡμῶν κείμενον ἔργον θὰ κριθῆ ὑπὸ τῶν ἐπαίοντων τέλειον καὶ ἀνελλιπές, τιμῶν τὸν φιλόπονον καὶ φιλότιμον ἐργάτην του, δεχόμενον παρ' ἡμῶν τῶν ἄλλων, τῶν ἐκτὸς τοῦ νόρθηκος ἱσταμένων, εὐχαριστίας καὶ εἰλικρινῆ συγχαρητήρια δι' ὅσα τερπνὰ καὶ ὠφέλιμα ἀπεκομίσ-

σαμεν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἀμφιλαφοῦς τούτου τέχνης καὶ γνώμης βιβλίου του...»⁹.

ΗΛΙΑΣ ΜΑΤΑΡΑΓΚΑΣ

10

ΑΝΕΠΙΛΗΠΤΟΝ ΚΑΙ ΕΞΑΙΡΕΤΟΝ ΗΘΟΣ

«... Ἀφίνει μεγάλην κληρονομίαν εἰς τὰς ἐπερχομένας θεολογικὰς γενεάς, τὴν κατὰ ποιὸν καὶ ποσὸν γονιμωτάτην συγγραφικὴν του δρᾶσιν, ἥτις δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὸν κλάδον τῆς εἰδικότητός του, ἀλλ' ἐπεξετείνετο εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς κλάδους τῆς θεολογίας, καὶ ἔτι εὐρύτερον καὶ εἰς φιλολογικά, λογοτεχνικά, κοινωνιολογικά καὶ ἔθνικα θέματα. Ἡ βαθεῖα γνώσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ γλωσσομάθειά του, ἰδίως μάλιστα ἡ γνώσις καὶ τῆς ρωσικῆς φιλολογίας τὸν ἐβοήθηον εἰς τοῦτο...»

Εἰς τὰς μελέτας του διαφαίνεται ἡ βαθεῖα γνώσις τῶν πηγῶν, ἡ ὀρθὴ χρῆσις τούτων, ἡ ἐν πνεύματι φιλελευθέρῳ ἀλλὰ πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ὀρθοδοξίας, διαπραγματεύσεις τῶν θεμάτων, δι' ὃ καὶ πολλὰ μελετᾶται του ἐξήρησαν ὑπὸ τῆς διεθνoῦς κριτικῆς.

Καὶ ἡ καθηγητικὴ του δρᾶσις εἶς τε τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις Σχολὴν τοῦ Σταυροῦ καὶ ὕστερον εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου, τοῦ ὁποῖου διετέλεσε Πρύτανης κατὰ τὰς ἐορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος, ἦτο ἀξιολογωτάτη, ὡς καὶ ἡ διεύθυνσις ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν περιοδικῶν, μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἀλλὰ διὰ τὰς μελλούσας θεολογικὰς γενεὰς δὲν ἀφίνει ὡς μόνην κληρονομίαν καὶ καθοδηγὸν τὴν ἐπιστημονικὴν του δρᾶσιν ἀφίνει καὶ ἄτι ἄλλο, ἂν μὴ σπουδαιότερον, τοῦλάχιστον ἐπίσης σπουδαῖον, τὸ ἀνεπίληπτον καὶ ἐξαιρετὸν ἦθος του, καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς προσωπικότητός του, ἥτις δὲν ἐκάνοιζε τὴν στάσιν της κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῶν πολλῶν, ἀλλὰ κατὰ τὰς πεποιθήσεις του, μὴ ἐπιθυμῶν νὰ εἶναι εἰς τὴν τάξιν «τῶν πάντα πᾶσι χαριζομένων», ἀλλ' εἰς τὴν τάξιν τῶν «ἔστιν ἃ καὶ προσκρούειν εἰδότες ὑπὲρ τοῦ βελτίονος»...»¹⁰.

Καθηγ. ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

11

ΦΩΤΕΙΝΟΝ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ

«... Ὁ Παπαμιχαὴλ ἦτο πάντοτε μεμετρημένος, ἄνευ ὑπερβολῶν καὶ φαιρῶν αἰσῶν, μὲ ἐπίγνωσιν τῆς

ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν της, εὐγενῆς καὶ εὐπρεπῆς εἰς τὰς συζητήσεις, ἀποφεύγων ἀκρότητας καὶ προσωπικὰς ἀντεγκλήσεις.

Ἄν καὶ ἐκ χαρακτῆρος συντηρητικὸς, πρῶτος καὶ μειλίχιος, δὲν ἠμποδίζετο νὰ ἐκφέρει σαφῶς τὰς γνώμας του καὶ νὰ ἐλέγχει ὅ,τι ἐνόμιζε κακόν.

Ἡ προσωπικότης τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ εἶναι ἀξία σεβασμοῦ· δὲν ἐδίδασκε μόνον διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν συγγραφῶν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ὑπερόχου ἥθους του. Ἡ μνήμη του ὡς ἐπιστήμονος καὶ ἀνθρώπου θὰ παραμένῃ ἐς ἀεὶ ἐν τιμῇ καὶ ἡ δρᾶσις του θὰ εἶναι φωτεινὸν ὑπόδειγμα διὰ τὰς μελλούσας θεολογικὰς γενεὰς...»¹¹.

Καθηγ. ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

12

ΕΞΕΧΟΥΣΑ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ

«Ὁ ὁμότιμος καθηγητῆς τῆς Ἀπολογητικῆς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ, ὑπῆρξε μιὰ ἐξέχουσα γιὰ τὴν πολυμερῆ συγγραφικὴ δρᾶση της καὶ ἰδίως γιὰ τὸ ἀνώτερο, τὸ ἀληθινὰ χριστιανικὸ ἦθος της φυσιογνωμία...»

Τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαὴλ συνόδευσαν στὸν τάφο μὲ τιμὲς καὶ εὐλάβεια οἱ συνάδελφοι καὶ οἱ πολυπληθεῖς μαθητῆς του. Στὴ μνήμη ὄλων, ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν ἀπὸ κοντὰ καὶ ἐξετίμησαν τὴν ψυχικὴ εὐγένεια καὶ τὴν ἀκαταπόνητη ἐπιμέλειά του θὰ μείνει χαραγμένη ἢ μορφὴ τοῦ ἤρεμη, στοχαστικῆ, γεμάτη καλωσύνη καὶ φρόνηση»¹².

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

13

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΜΗ ΑΝΑΠΛΗΡΩΘΕΙΣΑ

«... Προσωπικότης οὐ τυχοῦσα καὶ μὴ ἀναπληρωθεῖσα διὰ τὴν εὐρυμάθειαν, τὴν πολυμέρειαν καὶ τὴν ἀκαταπόνητον δραστηριότητα αὐτοῦ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ (1874-1956), τέκνον τῆς Λέσβου, μ' εὐρυτάτας σπουδὰς εἰς Ρωσίαν ἰδίως καὶ στενῶς συνδεδεμένος μὲ πλεῖστα ζητήματα τῆς θεολογικῆς σκέψεως συγγραφικά, ἐκδοτικά, ὀργανωτικά, διδακτικά, κριτικά, ἠθικά κ.λπ. συνδέεται ἐξ ἴσου καὶ μὲ τὴν Ριζάρειον Σχολὴν, τὴν ὁποῖαν καὶ διηύθυνε προσωρινῶς κατὰ τὰ ἔτη 1937-1940, ἐνῶ διὰ τῆς δι-

9. Περ. Ἐκκλησία, ὄπ. παρ., σσ. 39-40.

10. Περ. Ἐκκλησία, ὄπ. παρ., σελ. 44.

11. Περ. Θεολογία, ὄπ. παρ., σελ. 157.

12. Περ. Παιδεία καὶ Ζωή, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1956

δασκαλίας του ἐλάμπουνεν ἀπὸ τοῦ 1919-1940. Διδάσκαλος ἀφθαστος, τέλειος τύπος ἠθικοῦ ἀνθρώπου, χειριστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου ἀνυπέβλητος, ἀπὸ τοῦ 1918 τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀνεξάντλητος εἰς λόγῳ, γραφίδι καὶ πνεύματι συνεχῆ δημιουργίαν μέχρι τοῦ ἔτους 1956, τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὰ πλέον διαπρεπῆ καὶ ἀκαταπόνητα, διευθυντὴς πλείστων περιοδικῶν, προσηγῆς πρὸς ὄλους, φίλους, μαθητὰς καὶ συναδέλφους του, ἔζησε μέχρι τοῦ 1956 ἐδεργετῶν καὶ συγγράφων...»¹³.

Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠ. ΡΑΜΦΟΣ

14

«Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ»

«... Πρὸ παντὸς δέον νὰ ὁμολογηθῆ ἡ μεγίστη δυσκολία τοῦ ζητήματος, τὴν ὁποίαν ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ὑπερενίκησε μεθ' ἰκανῆς ἐπιτυχίας. Ἡ δυσκολία αὕτη προέρχεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς ποικιλίας, τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν ἀσαφειῶν τῶν πηγῶν, αἰτιτινες ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱστορικὴν δρᾶσιν τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς ἐπιστημονικῆς φιλολογίας, τῆς ἀφορώσης εἰς τὰς ἡσυχαστικὰς ἐν Βυζαντίῳ ἔριδας... Καὶ ὁ κ. Παπαμιχαὴλ ὄντως ἐξεδαπάνησε κολοσσιαίαν ἐργασίαν πρὸς γνῶσιν τῶν πηγῶν... Σημαντικὴν ὑπεροχὴν ὁ ἡμ. συγγραφεὺς κέκτηται ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ξένους (δυτικούς) ἐρευνητὰς τῆς ἡσυχαστικῆς κινήσεως ἐν τῇ γνῶσει τῆς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο σχετιζομένης ρωσικῆς φιλολογίας. Ἡ στάσις τοῦ ἡμ. συγγραφεὺς πρὸς τὴν φιλολογίαν τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων εἶναι κριτικὴ: εἰργάσθη ἀποτελῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κριτικῆς ἐκτιμήσεως τῶν γνωμῶν καὶ τῶν κρίσεων τῶν προκατόχων αὐτοῦ· ἐν τῇ ἀνεξαρτησίᾳ τῆς ἐργασίας δέον ἐπ' ἴσης νὰ διαγνώσῃ τις τὴν ἀξίαν τοῦ συγγράμματος τοῦ κ. Παπαμιχαὴλ. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτων, τὸ ἀνασκοπούμενον ἔργον παρουσιάζεται, δύναται τις εἰπεῖν, ὡς ἡ πρώτη ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ φιλολογία ἀπόπειρα συστηματικῆς ἐκθέσεως τοῦ βίου, τῆς δράσεως καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ... Πρὸς πολλὰς κυρίας αὐτοῦ θέσεις δέον νὰ συμφωνήσωμεν καὶ ν' ἀναγνωρίσωμεν αὐτὰς ἐπαρκῶς

13. Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1978 (εἰς Νικόλαον Παπαγιαννόπουλον Ἐπικήδειος Γρ. Παπαμιχαὴλ).

δεδικαιολογημένας ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως καὶ ὁρθὰς κατ' οὐσίαν. Ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ τὸ πρόσωπον τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὡς ἱστορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ παράγοντος καὶ θεολόγου συγγραφεὺς, ἐξακριβώθη, ἀναντιρρήτως, ὁρθότατα, καὶ ἐν τούτῳ δέον νὰ παρατηρηθῆ τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας τοῦ κ. Παπαμιχαὴλ καὶ ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικὴ αὐτῆς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἀξία... Ἡ ἐποχὴ τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, χάρις εἰς τὸ ἔργον τοῦ κ. Παπαμιχαὴλ, σήμερον καθίσταται μᾶλλον σαφῆς ἢ ὡς παρουσιάσθη αὕτη ἐν τῇ ρωσικῇ καὶ τῇ δυτικῇ φιλολογίᾳ...»¹⁴.

Καθηγ. Ι. ΣΟΚΟΛΩΦ

15

ΓΝΗΣΙΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΜΥΣΤΗΣ

«... Ὄταν ἐξεκίνηει ἐκ τῆς πατρίδος αὐτοῦ, συνείχετο ὑπὸ τῆς νοσταλγίας τοῦ ὑποδοῦλου. Ἐντεῦθεν δὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν μαθητικῶν ἐδρῶν ἐνηγκαλίσθη μετὰ πάθους ὡς κληρονομίαν ἀσύλητον καὶ παντὸς θησανροῦ τιμιωτέραν τὴν πάτριον ἡμῶν γλῶσσαν. Κάτοχος τῆς καθαρευούσης, ὅσον ὀλίγοι, ἐχειρίζετο αὐτὴν μετὰ πολλῆς χάριτος, οἱ χαρακτηρισμοὶ του δὲ ἐνίοτε καὶ οἱ συνδυασμοὶ τῶν ἐκφράσεων, οἱ πρωτότυποι καὶ λίαν ἐπιτυχεῖς, ἀνεδείκνυν αὐτὸν ἀριστοτέχνην τοῦ δημοσιογραφικοῦ καλάμου. Ἡρεμος, γλυκὺς, εἰρηνικὸς, συμβιβαστικὸς, ὅπως ὑπῆρξε καθ' ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ, καθίστα τὴν γραφίδα αὐτοῦ ἐξόχως γοητευτικὴν. Ὑπῆρξαν, ἐν τούτοις, καὶ περιστάσεις, καθ' ἃς ἡ γραφὴ αὕτη μετεβάλλετο εἰς κάλαμον γραμματέως ὀξυγράφου· καὶ μία ἐκ τῶν περιστάσεων τούτων ὑπῆρξεν, ὅταν διαφωνήσας ὀξέως πρὸς τὸν τότε πατριόρχην Ἀλεξανδροῦ Μελέτιον, ἐπιδοκιμάσαντα τὸν εἰς τὸν κληρὸν ἐπιβληθέντα ὑπὸ τοῦ Κεμάλ ἀποσηματισμόν, ἀντεπεξῆλθε δημοσίᾳ μετὰ ἀξιοπαρατηρήτου ζωηρότητος...»

Ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ὁ Παπαμιχαὴλ ἀπεδείχθη οὐ μόνον ὁ εὐγενικὸς συναδέλφος, ὁ συμβιβαστικὸς καὶ ἀξιοπρεπῆς, ὁ στοργικὸς τῶν φοιτητῶν πατήρ, ἀλλὰ καὶ ὁ γνήσιος τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας μύστης καὶ διδάσκαλος. Ὁ λόγος, τὸν ὁποῖον ὡς Πρύτανις, εὐτυχῆσας νὰ προστῆ εἰς τὰς ἐορτὰς τῆς ἐκατονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου, ἐξεφώνησεν ἀναλαμβάνων τὴν πρυτανείαν καὶ διαπραγματευθεὶς τὸ θέμα

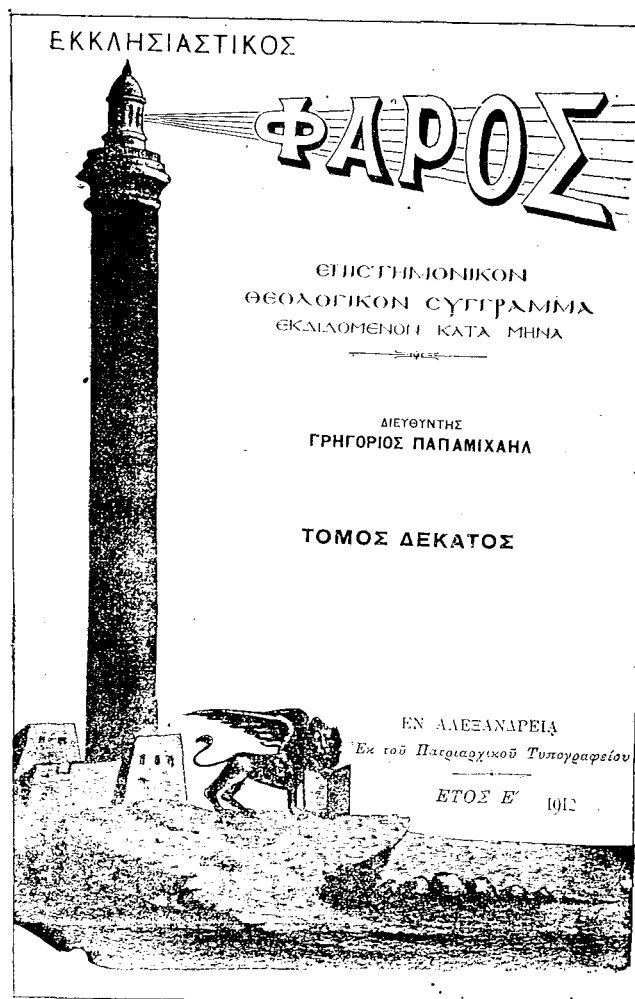
14. Περ. Ἐκκλησία, ὄπ. παρ., σελ. 39.

«Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ», ἀποτελεῖ λαμπρὰν ὁμολογίαν πίστεως, ἀποδεικνύουσαν τὸν Παπαμιχαὴλ στερορὸν τῆς ἀσθηρῶς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς παραδόσεως φύλακα καὶ διδάσκαλον. Ἐμποτισθεὶς εἰς τὰ νάματα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, θιασώτης θερμοῦ τοῦ Χρυσοστόμου, τὸν ὁποῖον ἴσως, καὶ διὰ τὰς προσωπικὰς καλολογικὰς τὸν τάσεις, περισσότερον τῶν ἄλλων Πατέρων ἐτίμα, ἐβάδισε πάντοτε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνοθεύτου πατερικῆς καὶ ἀποστολικῆς παραδόσεως. Εἰς δὲ τὸν κλάδον, τὸν ὁποῖον ἐπὶ τέταρτον καὶ πλέον αἰῶνος ἐδίδαξεν, ἐπεδαφίλεσε σπουδαίας καὶ ἀξιολόγους συμβολάς,

μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται τὰ ἔργα αὐτοῦ, «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον», ὅτινος ἐσημειώθησαν τέσσαρες ἐκδόσεις καὶ τὸ Α' τεῦχος τῆς «Ἀπολογητικῆς». Ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς κατευθύνσεις καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας σπουδαιότατην πηγὴν πρὸς γνῶσιν καὶ σπουδὴν αὐτῶν παρέσχε τὸ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα τοῦ βίου αὐτοῦ δημοσιευθὲν ἐκτενέστατον καὶ σπουδαιότατον ἔργον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Μάξιμος ὁ Γραικός»...»¹⁵.

Καθηγ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

15. Περ. Ἐκκλησία, ὅπ. παρ., σελ. 45.

Ὁ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», ὅταν τὸν διηύθυνε ὁ Γρ. Παπαμιχαὴλ.

« ΕΚΚΛΗΣΙΑ »

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐκδιδόμενον κατὰ δεκαπενθήμερον

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

† Ὁ Δράμας ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

† Ὁ Ζακύνθου ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΚΩΝ Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

Ἀκαδημαϊκός

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ

A) Ἑσωτερικοῦ : Δραχμαὶ 300 ἑτησίως.

B) Ἐξωτερικοῦ : Δολλάρια 20 ἑτησίως.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους μετὰ τοῦ «ΕΦΗΜΕΡΙΟΥ»

δρχ. 15

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κων. Γ. Μπόνη, Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (25ετηρίς ἀπὸ τῆς ἐκδημίας αὐτοῦ)	498
Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Τὸ πρόβλημα τῆς σωτηρίας ἐν ταῖς θρησκευταῖς (Μνήμη Γρηγορίου Παπαμιχαήλ) .	502
Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Αἰ αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ	505
Σεβ. Μητροπολίτου Μυτιλήνης Ἰακώβου, Ἡ ἐθνικὴ δράσις τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ	510
Σεβ. Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου, Δύο ἀνέκδοτα γράμματα Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου πρὸς τὸν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ	511
Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Δημοσιογραφία	513
Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ	518
Δημ. Φερούση, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακονία τοῦ Παπαμιχαήλ	527
Ἰ. Μ. Χατζηφώτη, Οἱ λογοτεχνικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ	529
Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ἡθικὴ Κοσμολογία	534
Χρονολόγιον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ	544
Γ. Θ. Πρίντζιπα, Οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἰδέες τοῦ Καθηγ. Γρ. Παπαμιχαήλ	549
Κριτικὸ ἀνθολόγιον περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γρ. Παπαμιχαήλ ..	554

Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Φ. ΤΣΙΡΩΝΗ, Λένορμαν 185, Ἀθήναι, Τηλ. 5123734

Ἐπεθύνουσι Τυπογραφείου : Δημ. Δεσποτάκης, Καραϊσκάκη 35, Περιστέρι, Τηλ. 5745420